

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Випуск 96

Міністерство освіти і науки України

XO
П78

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

код екземпляра

351631

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Республіканський міжвідомчий
науковий збірник

Випуск 96

Засновано в 1976 р.

Харків
2008

ББК 67я5

П78

УДК 340(06)

Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій.
– Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. – Вип. 96. – 264 с.

ISSN 0201-7245

У збірнику друкуються наукові статті, присвячені актуальним проблемам правознавства: теорії й історії держави і права, конституційного й державного будівництва, цивільного, трудового, фінансового, господарського, адміністративного, митного, екологічного, кримінального права, кримінального й цивільного процесів, криміналістики, питанням боротьби зі злочинністю.

Розраховано на науковців, викладачів, аспірантів, студентів та практичних працівників, які цікавляться правовою тематикою.

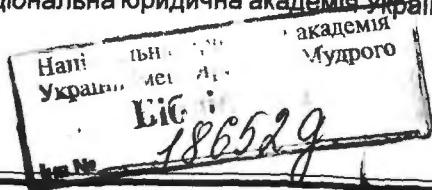
Статті в збірнику друкуються українською або російською мовою.

Редакційна колегія: проф. В.Я. Тацій (відп. ред.); проф. А.П. Гетьман (заст. відп. ред.); проф. Ю.М. Грошевий (відп. секретар); проф. В.В. Сташис, проф. Ю.П. Битяк, проф. В.В. Комаров, проф. В.І. Борисов, доц. В.І. Борисова, проф. М.В. Буроменський, проф. В.М. Гарашук, проф. Л.М. Герасіна, проф. В.В. Голіна, проф. В.Д. Гончаренко, проф. О.Г. Данильян, проф. І.М. Даньшин, доц. В.В. Жернаков, проф. В.П. Жушман, доц. Д.В. Задихайло, проф. В.П. Колісник, проф. В.О. Коновалова, проф. Л.М. Кривоченко, проф. М.П. Кучерявенко, проф. С.І. Максимов, проф. І.Є. Марочкін, проф. М.І. Панов, проф. О.В. Петришин, доц. С.Г. Серьогіна, проф. А.М. Статівка, проф. М.В. Цвік, проф. В.Ю. Шепітько, проф. М.В. Шульга, проф. В.Л. Яроцький, проф. О.М. Ярошенко.

Адреса редакційної колегії: Україна, 61024, Харків,
вул. Пушкінська, 77, Національна юридична академія України

Видання пройшло державну реєстрацію в Міністерстві інформації України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації від 07.07.1998 р., сер. КВ 3345).

© Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2008

СОЦІАЛЬНО-ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ПРАВА

Становлення правової, демократичної, соціальної держави зумовлює нагальну потребу осмислення ролі й місця права як універсального способу впорядкування суспільних відносин, вирішення актуальних проблем соціального розвитку й невід'ємного складника правової соціалізації особистості. Принципи Конституції України стосовно визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю, відповідальності держави перед суспільством, спрямування державної діяльності на утвердження й забезпечення прав та свобод людини і громадянина, поділу влади, забезпечення верховенства права не залишають сумнівів щодо світоглядної орієнтації української державності і правової системи. Утім усі ці програмні настанови вимагають своєї реалізації на рівні загальнотеоретичних концепцій, що у правовій сфері викликає необхідність подолання вітчизняною юриспруденцією звичних уявлень про соціальне призначення права,

зумовлені цим характерні риси процесу правового регулювання суспільних відносин, стереотипи нормотворчої й нормозастосовчої діяльності.

Проте правове поле в цілому продовжує сприйматися суспільною свідомістю й відтворюватися правовою теорією як одnobічний вплив влади на суспільство, а право – як засіб здійснення певних управлінських завдань, знаряддя для силового забезпечення проведення певної політики, практично – як веління держави [2]. Із цієї позиції державний примус є «первинною властивістю права», а саме право – це «матеріалізація» психологічного примусу, який забезпечується, крім іншого, силою зовнішнього впливу (примусу) за посередництвом публічної влади [21, с. 6, 10]. Вихідна ідея такої моделі правового регламентування була сформульована в концентрованому виді ще на початку минулого століття Г.Ф. Шершеневичем: «Будь яка норма права є наказ... Ми даємо найменування правових

тільки тим нормам, додержання яких приписується під загрозою, що виходить від держави» [31, с. 281, 283]. З точки зору такої логіки навіть норми, виражені в дозвільній формі, «в дійсності містять наказ», оскільки іншої сторони, відповідно, наказується виконувати або не виконувати певні дії [31, с. 282]. Як результат – функціонування правової системи зводиться виключно до регламентації суспільних відносин, що не залишає простору для автономного регулювання, тобто ініціативної діяльності громадян та їх різноманітних об'єднань, становлення громадянського суспільства й дійової системи місцевого самоврядування.

У межах такого бачення ухвалення законів як наказів, що підлягають безперечному примусовому виконанню, – це своєрідний підсумком упорядкування суспільних відносин. Зростання їх кількості прямо не пов'язується з ефективністю правового регламентування: недоліки «невдалих» законів вирішуються за рахунок прийняття нових, так би мовити, кращих, а потім – ще кращих... (За різними джерелами з часів проголошення незалежності України було ухвалено близько 3 тис. законів, дві третини яких стосувалися внесення змін до вже існуючих). Що ж до проблеми здійснення приписів законодавчих норм, то вона знаходиться

нібито поза змістом права й поза безпосереднім інтересом науковців. У всякому разі вона розглядається як така, що має для юриспруденції (у звуженому розумінні) похідний, вторинний характер. За межами юриспруденції виявляється і проблема змін права, передовсім питання: чому і для чого вони потрібні і що законодавець намагається змінити? Адже норми, які регулюють законотворчий процес, передбачають саму можливість внесення змін, регламентують лише технологію й використання правил юридичної техніки. У результаті цього порушується сприйняття цілісності права, процесу правонаступництва, історичного розвитку права як соціального явища, змістовних і якісних особливостей правової системи тієї чи іншої держави.

Орієнтація наукових пошуків виключно на встановлене (позитивне) право, яке у вітчизняній правовій системі практично зводиться до законодавства, звужує поле зору дослідників до ментальних процедур розробки й аналізу текстів законів та інших нормативно-правових актів разом із завданням внутрішньої їх узгодженості – системності законодавства. У зв'язку із цим правознавство, як наука про місце й роль права в життєдіяльності суспільства й держави, практично зводиться до правознавства, що

не може бути одним і тим же за своїм визначенням [25, с. 147]. Видатний російський філософ і юрист І.О. Льїн цілком справедливо вказував на несамостійність статусу такого законодавства, оскільки «воно саме не досліджує предмет, а натомість підводить короткі підсумки іншим самостійним наукам про право» [12, с.64].

Вагомий внесок в осмислення нової правової реальності покликана зробити активізація досліджень у напрямку пошуку складників правової картини сучасного суспільства, яке йменують як постіндустріальне або інформаційне, що в контексті даної статті означає необхідність розширення меж соціально-культурного простору правового регулювання й зумовленого цим дослідження права. Через те не є випадковою оцінка поняття «право» у звуженому інструментальному сенсі, недостатньому для побудови сучасної теорії права, що зумовлює пошуки інших, більш змістовних правових категорій, адекватних інтегративній функції загальнотеоретичної юридичної науки, серед яких пропонуються такі, як «дія права», «правова система», «правове життя», «правотворчість» тощо. Причому основний аргумент на їх користь зводиться до необхідності подолання надлишкової абстрактності вітчизняної юриспруденції, її фак-

тичної відстороненості від реальних проблем суспільства й конкретних соціальних відносин, що часто-густо призводить до вкрай небезпечної тенденції своєрідної «химеризації» юридичної науки, передовсім теорії права, що постає реальною перешкодою на сучасному етапі її розвитку [30, с. 5].

Категорія «дія права» розглядається як понятійна конструкція, покликана змістити акцент в бік проблематики практичного втілення в життя правових норм. Але за таких умов це поняття не може трактуватися інакше, ніж похідне від традиційного праворозуміння, яке залишається незмінним і непорушним. У зв'язку із цим проблеми динаміки права знову ж таки знаходяться, так би мовити, поза правом власної природи. Тому запровадження поняття «дія права», до певної міри розширюючи горизонти правової науки, не може претендувати на оновлення наших уявлень про природу і зміст самого права, а тому й забезпечити приріст.

Поняття «правова система», яке співвідноситься із соціумом як цілісним і багатоаспектним феноменом, теж істотно збільшує діапазон дослідження права, спираючись на арсенал пізнавальних можливостей системного підходу. Воно стає все більш усталеним для вітчизняної юриспруденції [6], стимулює повніше і

змістовніше розуміння права саме як соціального явища, яке вже не може обмежуватися виключно сферою належного (ідеології). Однак не слід забувати, що призначенням системного підходу є певна схематизація, а тому й деяке «спрощення» реальності. Ось чому правова система як така не в змозі вичерпати всієї правової реальності, а основною її проблемою (як і будь якої іншої соціальної системи) залишаються відносини з навколишнім середовищем: чим ціліснішою і внутрішньо несуперечливішою стає система, тим вона самодостатніша й більш закрита [4].

Наступною спробою подолання однобічності підходу до праворозуміння стало поняття «правове життя», запропоноване російським теоретиком права А.В. Мальком [17, с. 14-21]. Безперечним здобутком цієї концепції є звернення уваги на реальні аспекти поведінки суб'єктів права, так би мовити, на «енергію права», спроба охопити цим поняттям як необхідне, так і випадкові чинники – як позитивні, так і негативні правові складники (наприклад, правопорушення). У цілому ж ця категорія, покликана уможливити, на думку науковця, погляд на правову реальність без «рожевих окуляр», щоб сприймати її з усіма досягненнями й недоліками, сильними і слабкими сторонами [17, с. 17]. Водночас

учений, не виходячи за рамки традиційних методологічних канонів, стверджує, що правове життя покликано «певним чином оформляти (!) особисте, державне й суспільне життя», зводити його до правових актів, своєрідної їх піраміди й систематизації актів-документів [17, с. 14, 17, 19], що всупереч заявленим новаціям знову повертає його в русло усталеної правової проблематики.

Окремої уваги заслуговує пропозиція деяких правознавців стосовно потреби врахування елементів творчої активності у праві, суб'єктом якої може бути лише людина, шляхом постановки в центр правової теорії категорії «правотворчість» [5]. Як бачимо, обґрунтовано акцентується увага на соціоантропологічній природі правової реальності, але цей чинник пропонується врахувати в обмеженому варіанті – лише в процесі розробки законодавства з виключенням можливості пов'язати творчий підхід з реалізацією приписів норм права, яка розглядається виключно через призму певних механізмів.

Прикметним для становлення більш адекватного сучасним реаліям поняття «право» є підхід П.М. Рабіновича, який задекларував рух до європейського праворозуміння саме на підставі тлумачення практики Європейського суду з прав людини, яка передбачає необхідність поглибленого

вивчення власного змісту права, констатації незвичних для вітчизняної науки «онтичних» його властивостей: можливості задоволення певні інтереси, врахування біосоціальних характеристик індивідів та їх психологічного стану, можливості задоволення інтересів, унікальності соціальної ситуації й ситуативності в цілому, неможливості лише формалізованого підходу, потреби виходу за межі юридичного тексту, справедливої збалансованості [26, с. 12-14]. Проте намагання запровадити запропоновані критерії праворозуміння, вироблені на підставі аналізу практики такої специфічної юридичної інстанції, як Європейський суд з прав людини, в канони «діалектично інтерпретованого матеріалістичного розуміння» призводять до неочікуваного контексту загальносоціального права, тобто недержавно-владного, неюридичного [26, с. 15]. Звичайно, право має складну й багатоаспектну природу, що передбачає потребу в різних підходах до його дослідження й робить можливою певну специфіку його тлумачень, однак це не означає доцільності визнання існування різних за своїм змістом видів права, зокрема, соціального і юридичного. Звідси випливає теза, що нібито права людини є неюридичними, а стають юридичними лише в разі визнання їх з боку державної влади.

Уточнення предмета правознавства, яким виступає розгорнуте поняття права, має спиратися передусім на суттєве оновлення методологічного арсеналу наукових досліджень у галузі держави і права [20, 22]. Кожен історичний період характеризується усталеними стереотипами сприйняття навколишнього середовища, зокрема, у сфері пізнавальної діяльності, тобто певною науковою картиною світу. До того ж указувати з позицій сьогодення рівня розвитку науки на недосконалість світоглядних настанов минулого можна лише умовно. Продуктивнішою є оцінка формування методології пізнання як розвитку можливостей людини й суспільства, що знаходяться в постійному русі, збагачуються інноваційними ідеями, як процесу, що супроводжується науковими реформами й революціями. Наразі першочерговим постає наукознавчий аспект, згідно з яким переосмисленню підлягають самі підходи до розуміння особливостей зазначеної діяльності в царині соціальної, в тому числі правової реальності з огляду на новітні методологічні досягнення [32].

Одним із важливих напрямків такого оновлення, особливості якого полягають у розгляді правової реальності перш за все під феноменологічним кутом зору, є дослідження права як соціально-

го явища, що виникає за умов специфічного правового способу соціальної регуляції [33, с. 144; 24, с. 8-50]. А це передбачає застосування до юридичної сфери наукового інструментарію суміжних дисциплін – філософії, антропології, психології й соціології [19, с.7]. Доречно зауважити, що перетворення філософії на сувору науку, різновид науково-дослідницької діяльності пов'язують з іменем Е.Гуссерля, основоположника феноменологічного методу [11, с. 170-171]. Таким чином, відкривається шлях до інтегративної концепції права, яка дає змогу пояснити найбільшу кількість правових явищ [15, с. 38], долаючи при цьому однобічність традиційних підходів і наукових шкіл – природного й позитивного права, історичної, соціологічної і психологічної. Адже феноменологічний контекст акцентує на взаємозалежному існуванні і взаємодії індивідів, які за посередництвом соціальних взаємовідносин реалізують належну їм свободу в межах загальної норми (міри), заснованої на еквівалентності обміну діяльністю [23; 25, с. 162-178]. Це на відміну від методологічного індивідуалізму й суб'єктивізму дає підстави зробити висновки про інтерсуб'єктивну (Ю.Хабермас) і в такому розумінні об'єктивну природу права, що акцентує увагу на пріоритетності здійснення невід'ємних прав та

свобод людини в життєдіяльності сучасного суспільства й демократичної правової держави.

Варто наголосити й на тому, що такий підхід, пояснюючи право як норму, правило, міру того, як, за влучним виразом А.П. Зайця, необхідно діяти у відносинах з іншими людьми [28, с. 240], дає змогу зробити значний крок до вирішення вкрай загостреної сьогодні проблеми щодо чіткої практичної спрямованості правових досліджень. Адже будь-яке наукове пізнання, яке може бути охарактеризованим як самодостатнє (в певному сенсі), свою повноцінність набуває лише тоді, коли застосовується до актуальних питань практичного життя. Аксиомою ж ще з часів римського права є висновок, що юриспруденція – це передовсім царина сфер практичного освоєння реальності, а тому аналітичні розробки правової тематики мають орієнтуватися на соціальні очікування і знаходити практичне застосування.

Але дані методологічні настанови передбачають відмову від стереотипу сприйняття суспільства як такої форми суспільних відносин, особливості якої вбачались у її незалежності від свідомості й волі людей, а тому й у відчуженості від них самих, їх безпосередніх потреб. При цьому взаємодія людини в будь-якій сфері із зовнішнім світом, особ-

ливо із соціальним, не може складатися інакше, ніж за посередництвом відповідних уявлень про світ, надання його елементам певного сенсу і значимості [24, с. 16; 14]. Натомість вихідним має стати аналіз права як породження суспільних відносин між соціалізованими індивідами, оскільки те, що людина живе серед інших людей, не є її примхою чи висновком, якого вона дійшла з мотивів спільної вигоди, тому що вона за своєю природою – як фізичною, так і духовною – призначена для життя в суспільстві і стає людиною лише як складник останнього [13, с. 52]. Право не існує поза межами суспільства, але воно повинно розумітися як сукупність індивідів, що мають суперечливі, але водночас однотипні з іншими інтереси, які вони не можуть самостійно реалізувати, а тому єдино можливим способом їх існування виступає соціальне спілкування (конфлікт і співпраця) у формі відносин між собою й усіма іншими.

Сьогодні до певної міри стає звичним наголос на конфліктній природі права. Подібний соціальний конфлікт в історії політичної та правової думки мав різні інтерпретації – «війна всіх проти всіх» (з акцентом на антагонізмі індивідів), «класова боротьба» (з наголосом на протиріччях групових економічних інтересів), «по-

встання людини проти держави», звідки робились різні висновки: про необхідність абсолютизації державної влади, поділу сфер впливу держави та приватних інтересів, її «відмирання». Вітчизняна юридична наука теж намагається освоїти конфлікт інтересів або дещо обмежено – як юридичних механізмів вирішення спору, або з максималістських позицій так званої «правової доктрини виключення конфлікту інтересів» [10]. Це, безперечно, неможливо, оскільки саме соціальне спілкування у формі конфлікту і співробітництва за своєю суттю служить підґрунтям існування, функціонування й розвитку правової реальності.

Утім у процесі правотворення соціальна реальність повинна набути форми, придатної для правового регулювання. Правові якості добавляються до, власне, людських характеристик у результаті взаємного визнання індивідами певних прав і свобод, набуття ними статусу правових суб'єктів, на підставі чого виникає нова, правова за своїм характером реальність – правові поняття, конструкції, норми, відносини, поведінка. Тому усталена для вітчизняної юриспруденції категорія «правова форма», запозичена із класичного методологічного арсеналу, має отримати більш конкретизований

зміст, наближений до соціальної реальності, суб'єктивної за походженням, тому що в суспільних взаємовідносинах немає нічого такого, що не проходило б через свідомість людини й не вимагало постійного відтворення за допомогою активної поведінки, та об'єктивної за способом організації (існування), оскільки остання набуває особливого інституціонального й артикульованого вираження.

Реальність правової форми в такому розумінні полягає в тому, що вона є обов'язковою належністю соціальних відносин, поза якими вони, опинившись за межами права і усіма відповідними наслідками, не здатні як слід сформуватися, існувати і здійснюватися. За думкою С.І. Максимова, в сучасних дискусіях про природу права зазвичай виокремлюються 2 протилежні позиції – об'єктивізм (існування права в речах) і суб'єктивізм (існування його в думках). Правова ж реальність не претендує на презентацію якоїсь субстанційної частини дійсності, а виступає лише способом організації й інтерпретації певних аспектів соціального життя, буття людини, але настільки істотним, що за його відсутності розпадається сам соціальний світ [16, с. 148-150]. Правова реальність у цьому смислі постає специфічною сферою взаємодії суб'єктів, опосе-

редкованою правовими нормами, суб'єктивними правами та юридичними обов'язками учасників суспільних відносин, їх реалізацією, гарантованою відповідними публічними інститутами. У зв'язку із цим не є випадковим звернення теоретиків права до нового, більш обґрунтованого й розширеного тлумачення функцій, які право виконує в суспільстві. Так, Є.В. Бурлай пропонує наступну класифікацію функцій права: компроміс; організація; соціальна стабілізація; розв'язання соціальних конфліктів; відновлювально-компенсаційна; соціальна відплата [3].

Одним з актуальних напрямків адаптації вітчизняного правознавства до потреб сьогодення має стати соціалізація юридичних знань, що передбачає більш широкий погляд на правову проблематику у контексті суспільства в цілому, а не лише його державної організації, опосередкованої відносинами виключно з приводу формування й реалізації державної влади. Соціум теж виступає певною формою організації соціальних відносин шляхом горизонтальної інституціоналізації сфери громадянського суспільства, яке структурується за первинним публічним інтересом. Держава з цієї точки зору є специфічним соціальним утворенням, інститутом публічної влади в масштабах усього суспільства,

тобто «суперінституціональною організацією» [7, с. 468–477], функціональне призначення якої полягає в забезпеченні стабільності і стійкого розвитку суспільства шляхом централізації і концентрації його владно-примусового (силового) потенціалу. Такий підхід дає змогу розставити акценти у співвідношенні державності і громадянського суспільства, які в сукупності складають цілісну спільність, але виконують у ньому різні функції: громадянське суспільство є соціальним фундаментом державності, а державна влада – важелем управління, який знаходиться на службі у певної спільноти, забезпечує її потреби й інтереси [18]. Зрештою, лише за умов чіткого усвідомлення соціальної природи права воно може стати дійовим засобом обмеження свавілля державної влади, розглядатися у зв'язку з правовою культурою суспільства, формувати почуття права тощо.

Засновники концепції правової державності обґрунтовано вбачали її підвалини у «правовому суспільстві», яке безпосередньо за допомогою права поєднує його громадські і державницькі засади. Взаємовідносини між людьми служать і тим реальним середовищем, у якому здійснюються правові норми шляхом пізнання й оцінки їх змісту свідомістю суб'єктів, їх вольових актів поведінки, спрямованих на дот-

римання юридичних заборон, виконання юридичних обов'язків, використання прав, опори на відповідні публічні механізми, насамперед на державно-владні інституції. Лише в соціальному середовищі містяться реальні показники ефективності права. Відтак для досягнення соціально значимого результату важливими постають процедури і процес здійснення приписів правової норми, які не повинні відриватися від останньої та її змісту. Зауважимо, що вперше в українській теорії права питання про право в широкому процесуальному аспекті порушив В.М. Горшеньов [8].

Саме з урахуванням досягнень сучасного розвитку науки С.С. Алексєєв пропонує доповнити звичний процес пізнання правових форм «вивченням її дійсної ефективності», тобто наскільки ефективно вони працюють у реальних життєвих ситуаціях [1, с. 16, 17]. Підґрунтям цього процесу є нормативність соціальної реальності (соціальна нормативність), яка виводиться не з веління державної влади, а з фактичних відносин, заснованих на еквівалентності обміну діяльністю, взаємних правах та обов'язках учасників соціального спілкування, що виникають на підставі взаємовизнання своєї значимості. Правового характеру їй надає те, що вона стосується соціального інтересу, формуєть-

ся і здійснюється в публічній площині й підлягає контролю з боку інститутів державної влади. З огляду на це з'являється можливість виокремити в суспільстві сферу права і сферу моралі як царини міжособистісних відносин і відповідальності. Обидві вони водночас, мають бути заснованими на спільних гуманітарних принципах.

Норма (правило поведінки), яка складається в результаті повторювальності [34, с.10, 11] й об'єктивації соціальних ситуацій у тісному зв'язку з реальними (соціальними) можливостями її реалізації в діяльності учасників суспільних відносин, залишається в центрі предмета теоретичного правознавства. Право за цих умов має розглядатися не просто як належне, а як укорінене в практиці; належне ж, що знаходиться в процесі становлення, стає частиною соціальної реальності. Разом із тим юриспруденція, як і будь-яка інша соціальна наука, не може бути лише пасивним відбиттям правової дійсності, а має досліджувати останню з позицій як суцього, так і належного, того, якою вона є, може й повинна бути. Важливо лише, щоб у праворозумінні компонент належності, який завжди включає певний метафізичний елемент, не перешкоджав прикладній значимості й соціальній ефективності правової регламентації.

Еквівалентність, як запорука відповідності соціальній реальності змісту того чи іншого правила поведінки (соціальний складник), для набуття повноцінного статусу правової норми опосередковується культурними цінностями: обґрунтуванням доцільності (правова політика); виправданням з позиції справедливості (етика права); загальним вираженням за допомогою тексту (логіка права); офіційним визнанням і судовою гарантією за допомогою авторитету державної влади (позитивація права). Цей шлях дозволяє праву стати здатним до повноцінної реалізації свого соціального призначення як найбільш універсального способу впорядкування соціальних відносин, основного засобу вирішення суспільних конфліктів, примирення різноманітних соціальних інтересів, досягнення соціальної злагоди й компромісу.

Такий підхід до праворозуміння передбачає оцінку права і як справедливості, і як примусового засобу для забезпечення впливу на суспільство, інакше кажучи своєї примусової справедливості [29, с. 269-285], що спирається на оптимальне поєднання етичного і владно-примусового складників правового способу впорядкування суспільних відносин. Імовірність того, що в разі потреби право буде реалізовано за допомогою юридично

впорядкованої процедури примусу, означає набуття правом нових змістовних якостей, оскільки поряд з нормами, безпосередньо регулюючими поведінку людей, виникають інші норми, які зобов'язують правоохоронні органи вжити заходів для забезпечення дотримання первинних норм [35, с. 18], які, на відміну від попередніх, набувають статусу правової реальності, передусім на підставах раціональності й логічної істинності.

Підсумком розширення предмета правознавства має стати розрив замкнутого кола формальних юридичних понять і конструкцій, коли юриспруденція розуміється як така, що розвивається із самої себе, а теорія права – виключно за рахунок узагальнення висновків галузевих юридичних дисциплін. Адже набута в такий спосіб системна якість аж ніяк не може бути зведена до суми її елементів – пояснення сутності і змісту права лише з середини правової матерії. Зворотний висновок ставив би під сумнів загальнотеоретичний статус цієї науки, насамперед її пізнавальні можливості й методологічну функцію стосовно тих галузей правознавства, висновки яких і стали предметом узагальнення.

Водночас такий підхід не повинен нехтувати логічними способами конструювання моделей

правової реальності, які знаходять своє вираження перш за все в писаному праві, юридичних текстах, що передбачає чіткі вимоги щодо зрозумілості й послідовності юридичного мислення. Без відомостей, отриманих у результаті використання техніко-юридичного методу, взагалі неможливе теоретико-прикладне освоєння правової дійсності, особливо в дослідженнях, що мають переважно філософську чи соціологічну орієнтацію [1, с. 21]. Ідеться лише про подолання класичної метафізичної риси так званого панлогізму, коли законам, за якими відбувається розумовий процес, по суті, надавався статус універсальних законів всесвіту, відповідно до якого природа й соціальна практика розглядалися як своєрідна прикладна логіка [11, с. 13] й зумовленої цим методологічним постулатом установки про самодостатність логічних конструкцій правознавства.

Правовий текст, який є результатом об'єктивації й артикуляції всієї системи соціальної взаємодії, дає змогу людині, як соціальній істоті й суб'єкту права, існувати, спілкуючись з іншими в межах правової реальності, яка є частиною культури й символічної пам'яті [15]. У ширшому контексті норми права відбивають природжені риси тієї чи іншої ментальності – стереотипи світосприймання, звичаї, тра-

диції, систему цінностей і способів інтелектуальної діяльності. Усе це здатне породжувати неоднозначні тлумачення однакових правових текстів, а то й конфлікт інтерпретацій, адже право не може бути ідентичним навіть єдності й усій сукупності писаних законів, які внаслідок цього є принципово відкритими для оцінювання й тлумачення [9, с.35]. Як результат – процеси інтернаціоналізації і глобалізації правової сфери, гармонізації законодавства різних держав не повинні ототожнюватися з механічним перенесенням певних юридичних термінів і конструкцій однієї країни до іншої без урахування особливостей національно-історичного розвитку тієї чи іншої спільноти й державності [27, с.5].

Кожен із названих аспектів сутності й існування права може стати предметом окремого дослідження, скласти певний їх напрямок – філософсько-правовий, політико-правовий, етико-правовий, логіко-правовий, позитивно-правовий, що, однак, не повинно призводити до руйнування цілісності й інтегративності сприйняття права як системного явища науковцями і практиками. Питання ж полягає в актуальності того чи іншого напрямку наукових пошуків правової реальності, зумовленої конкретною соціально-історичною й пізнавальною ситуацією. Сьогодні ж, за висновком

багатьох фахівців у галузі правової доктрини, для юриспруденції наступив період, коли вона значною мірою вже використала ресурс розвитку, так би мовити, «в ширину», а має бути готовою глянути на себе збоку [5, с.17], перевірити весь свій методологічний інструментарій, істотно оновити його з огляду на результати фундаментальних праць передовсім у царині філософії й соціології права для переходу на якісно нову сходинку сприйняття правової дійсності.

Зазначений погляд на праворозуміння означає насамперед вивчення права у взаємодії учасників суспільних відносин на підставі взаємного їх визнання суб'єктами прав та юридичних обов'язків, які діють у визначених межах правил (норм) поведінки, забезпечених внаслідок своєї значимості публічною гарантією. Доречно звернути увагу на послідовність трансформації уявлень про сутність права залежно від ступеня ускладнення й диференціації системи соціальних інтересів і відносин: від засобу управління (команда-виконання) до соціального регулятора (моделювання правил поведінки), і далі – до найбільш універсального способу впорядкування суспільних відносин (вирішення конфліктів). Правову проблематику в запропонованому контексті належить розглядати в без-

посередньому зв'язку з правою соціалізацією індивідів, особливостями менталітету й національної правової культури, становленням інституцій громадянського суспільства, демократизацією політичного життя, що передбачає перш за все участь громадян у правоутворенні – виявленні потреби правового регулювання суспільних відносин, формуванні соціальних очікувань щодо його спрямованості і змісту, обговоренні проектів законів та інших нормативно-правових актів, а також в реалізації й оцінці ефективності законодавства.

Предметним результатом запровадження такого підходу має стати розбудова національної правової системи на засадах верховенства права, пов'язаного з поглибленням усталеного для вітчизняної юриспруденції принципу законності, що зазвичай тлумачився як формальне дотримання вимог законодавства шляхом адаптації до змісту правової форми фундаментальних правових чинників – конституційних положень як норм основного закону країни, міжнародних стандартів прав та основоположних свобод людини. Безперечно, суспільні взаємовідносини у правовій державі повинні функціонувати передусім за умов презумпції законності: лише від імені закону, на його підставі, у межах своїх повноважень і в спосіб, пе-

редбачений законом, можуть діяти органи державної влади. Однак ускладнення соціальної реальності спонукає до розширення рамок соціально-культурного простору правового регламенту через збільшення можливості використання потенціалу таких джерел права, як судовий прецедент, правовий звичай, нормативний договір, що знаходить своє підтвердження в принципових новелах нещодавно прийнятих галузевих кодексах, в діяльності національних і міжнародних судових інституцій.

Першочергової уваги за цих умов набуває статус судової влади як арбітра з питань права, зокрема, у відносинах між державою і громадянином. Судова влада уповноважена вирішувати конфлікти з приводу права, приймати остаточні правові рішення, діяти в особливому процесуальному режимі. Тому й примусовість як визначальна ознака авторитарного типу права має поступитись гарантії судового захисту, що є пріоритетною умовою реальної можливості здійснення прав та свобод людини і громадянина у правовій державі. Адже згідно з одним із постулатів класичної юриспруденції правовий характер визнається лише за тими нормативними вимогами, які можуть бути захищені в суді. На необхідність наповнення державного примусу правовим змістом,

який дає змогу уникнути свавілля, вказує С.С. Алексєєв, вбачаючи його критерії в підпорядкованості загальним принципам певної правової системи, загальним засадам нормативної регламентації, в механізмах дії за допомогою прав та обов'язків, в розвинутій процесуальній формі [1, с.92].

Не менш важливою в такому вимірі постає і здатність права бути не лише провідником системних імперативів у життєвий світ людини (Е.Гуссерль), що часто-густо знаходить своє відбиття у своєрідному для сьогодення феномені надмірної «юридифікації», а й сприймати соціальний вплив у зворотному напрямку – від безпосередніх потреб та інтересів учасників суспільних відносин до держави як організації

публічної влади в масштабах усього суспільства, що є невід'ємною передумовою утвердження прав людини і встановлення самоврядних інституцій громадянського суспільства як підґрунтя правової держави. Рух у даному напрямку має забезпечити не лише розуміння юридичного складника вирішення соціальних проблем, а й наближення його до соціально-антропологічних критеріїв шляхом покладення в основу соціуму і правової системи прав та основоположних свобод людини, що своєю активністю поєднує власну суб'єктивність та об'єктивність соціального світу, акцентує увагу на проблемах правової соціалізації особистості як чинника формування її ефективності правової системи.

Список літератури: 1. Алексєєв С.С. Общая теория права: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ТК Велби, Изд-во «Проспект», 2008. – 576 с. 2. Байтин М.И. Суцність права (Современное нормативное правовопонимание на грани двух веков). – Изд. 2-е, доп. – М.: ООО ИД «Право и государство», 2005 – 544 с. 3. Бурлай Є. До питання про функції права / Вісн. Акад. прав. наук України. – 2005. – № 3 (42). – С. 31-42. 4. Бусова Н.А. Модернизация, рациональность и право. – Харьков: Прометей-Пресс, 2004. – 352с. 5. Брызгалов А.И. О некоторых теоретико-методологических проблемах юридической науки на современном этапе // Гос-во и право. – 2004. – № 4. – С. 17-22. 6. Вступ до теорії правових систем / За заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрид. думка. – 2006. – 432 с. 7. Гомеров И.А. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. – М.: Изд-во ЮКЭА. 2002. – 830 с. 8. Горшенев В.М. Юридический процесс. – Харьков: Основа, 1985. – 156 с. 9. Грасхоф К. Принцип верховенства права у конституційному судочинстві //Вісн. Конституційного Суду України. – 2000. – № 4. – С. 33-38. 10. Дедов Д.И. Конфликт интересов. – М.: Волтерс Клівер, 2004. – 174 с. 11. Зотов А.Ф. Современная западная философия: Учебник – М.: Высш. шк., 2005. – 781 с. 12. Ильин И.А. Теория права и государства./ Под редакцией В.А. Томсинова – М.: Зерцало, 2003. – 400 с. 13. Егоров С.Н. Аксиоматические основы теории права. – СПб.: Изд. дом С.–Петербург. гос. ун-та. – 2001. – 272 с. 14. Козловський А.А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с. 15. Коммуникативная концепция права: вопросы теории: Обсуждение моногр. А.В. Полякова. – СПб.: Изд. дом С.–Петербург. гос. ун-та. – 2003. – 154 с. 16. Максимова С.И. Правовая

реальность как предмет философско-правового исследования. – Харьков: Право. – 2000. – 328 с. 17. *Малько А.В.* Правовая жизнь и правовая политика // Государство и право на рубеже веков. Проблемы теории и истории. – М.: ИГП РАН, 2001. – С. 14-21. 18. *Мамут Л.С.* Народ в правовом государстве. – М.: НОРМА –ИНФРА, 2000. – 160 с. 19. *Мартышин О.В.* Общетеоретические юридические науки и их соотношения // Гос-во и право. – 2004. – № 7. – С. 5-11. 20. *Методологічні проблеми правової науки: Матер. міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 груд. 2002 р. / Упорядн.: М.І. Панов, Ю.М. Грошевий.* – Х.: Право, 2003. – 427 с. 21. *Овсепян Ж.И.* Государственное принуждение как правовая категория (теоретическая формула отношения принуждения к государству и праву) // Гос-во и право. – 2007. – № 12. – С. 5-14. 22. *Полешко А.* Методологічні проблеми юридичної науки в Україні (з міжнародної конференції) // Право України. – 2004. – № 7. – С. 145-146. 23. *Поляков А.В.* Общая теория: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного похода: Курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.–Петербург. гос. ун-та. – 2004. – 864 с. 24. *Право и общество: от конфликта к консенсусу / Под общ. ред. В.П. Сальникова, Р.А. Ромашова.* – СПб.: Изд. дом С.–Петербург. гос. ун-та. – 2004. – 278 с. 25. *Проблемы общей теории права и государства / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца.* – М.: НОРМА-ИНФРА, 1999. – 832 с. 26. *Рабинович П.М.* Верховенство права з позицій європейсько-міжнародного та українсько-конституційного судочинства // Бюл. М-ва юстиції України. – 2006. – №3 (53) – С. 11-22. 27. *Тацій В.Я.* Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави // Методологічні проблеми правової науки: Матер. міжнар. наук. конф. Харків, 13–14 груд. 2002 р. – Х.: Право. – 2003. – С. 3-12. 28. *Теорія держави і права: Акад. курс / За ред. О.В.Зайчука, Н.М.Онисьченко.* – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с. 29. *Хеффе О.* Политика. Право. Справедливость. – М.: Гнозис, 1994. – 328 с. 30. *Хохлов Е.Б.* Юридические химеры как проблема современной российской науки // Правоведение. – 2004. – № 1. – С. 4-14. 31. *Шершеневич Г.Ф.* Общая теория права: Учебник. – М.: Изд. бр. Башмаковых, 1912. – 805 с. 32. *Честное И.Л.* Правопонимание в эпоху постмодерна. – СПб.: ИВЭСП, Знание. – 2002. – 272 с. 33. *Четвернин В.А.* Введение в курс общей теории права и государства. – М.: ИГП РАН, 2003. – 147 с. 34. *Цвік М.* Про сучасне праворозуміння // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – № 4. – С. 3-13. 35. *Ципелліус Р.* Юридична методологія: Пер. Р. Корнуга. – К.: Реферат, 2004. – 176 с.

Надійшла до редакції 03.08.2008 р.

ПОВНОВАЖЕННЯ ГУБЕРНАТОРА З ПИТАНЬ НАГЛЯДУ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ЗЕМСТВ (НА МАТЕРІАЛАХ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ, 1864-1917 РР.)

Проблема взаємовідносин між місцевою адміністрацією й органами самоврядування завжди була й залишається актуальною. Питання про обсяг наглядових повноважень губернаторів щодо земств активно дискутувалося наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть земськими діячами, науковцями й політиками. Останнім часом дослідження зазначеної теми провадили як вітчизняні, так і російські вчені: М.В. Білосонь, О.Н. Богатирьова, О.М. Головка, В.М. Грицак, Л.А. Жукова, С.А. Калугін, С.І. Посохов, О.Н. Ярмиш, А.А. Ярцев [Див.: 1; 2; 4-6; 12; 24; 27].

Метою даної статті є аналіз повноважень губернатора (начальника губернії) з питань нагляду за дотриманням земствами законодавства Російської імперії під час проведення виборів та в процесі діяльності, а також особливостей здійснення губернаторських повноважень на території Полтавської губернії.

Основним нормативно-пра-

вовим актом, який визначав правове становище губернатора до ліквідації цього інституту в 1917 р., був «Загальний наказ цивільним губернаторам» від 3 червня 1837 р. (далі – Наказ). Він містив 14 розділів і 346 параграфів, які в загальній формі, без належної конкретизації окреслювали повноваження губернатора. Згідно § 1 Наказу останній був «блюстителем недоторканності верховних прав самодержавства, користі держави і повсюдного, точного виконання законів, статутів, височайших повелінь, указів Правлячого Сенату та розпоряджень начальства» [17, с. 361]. «Загальне установлення губернське» видання 1892 р., яке містило Наказ 1837 р., конкретизувало компетенцію губернаторів (складалося із 157 пунктів) [16, с. 40-78]. Законодавство зосереджувало в руках губернаторів одночасно адміністративно-управлінські й контрольні повноваження в межах губернії [2, с. 100]. Підпорядковува-

лися губернатори міністрові МВС.

Повноваження губернатора щодо нагляду за діяльністю земств урегульовували «Положення про губернські і повітові земські установи» 1864 і 1890 років (далі – Положення). За законодавством земства користувалися правами юридичної особи в цивільно-правових відносинах [18, с. 2; 19, с. 496], а згідно зі ст. 6 Положення 1864 р. були самостійними в межах закріплених за ними функцій [18, с. 2]. Отже, адміністративно-управлінські повноваження губернатора на земські установи не поширювалися. Проте існує й інша точка зору щодо цієї проблеми. Частина науковців вважають, що земства губернаторам підпорядковувалися [14, с. 85].

Положення 1864 р. не передбачало здійснення губернатором контролю за проведенням земських виборів, окрім ст. 48, за якою губернаторові належало право затверджувати на посаді голову повітової управи, обраного земськими зборами [18, с. 7]. А ст. 9 надавала право начальникові губернії зупиняти виконання будь-якої постанови земських установ, що суперечила законодавству [18, с. 2]. Окрім цього, відповідно до Наказу 1837 р. губернатори мали право контролювати процес проведення земських виборів у порядку загального нагляду за дотриманням закон-

ності.

Перші земські вибори в Полтавській губернії проходили навесні 1865 р. під наглядом Тимчасового губернського комітету, який сформував і очолив губернатор О.П. Волков. Комітет затвердив списки виборців, контролював процес проведення голосування й визнав результати виборів [26, с. 122-124]. Отже, на губернатора було покладено нагляд за дотриманням законності під час впровадження земських установ.

До початку 80-х років XIX ст. полтавськими губернаторами не було виявлено грубих порушень законодавства за результатами проведення перших 6-ти земських виборчих кампаній. Контроль губернатора за законністю проведення виборів гласних посилювався у зв'язку із посиленням революційного руху. За законом від 19 серпня 1879 р. та «Положенням про заходи щодо охорони державного порядку і громадського спокою» 1881 р. губернатори отримали додаткові повноваження [1, с. 109]. Так, у 1886 р. полтавський губернатор Є.О. Яновський своїм рішенням визнав недійсними земські вибори в Пирятинському повіті після того, як земські збори затвердили результати виборів і привели до присяги новообраних гласних. У серпні 1886 р. надзвичайні Пирятинські повітові збори змушені були скасувати

своє рішення про вибори [8, с. 3, 180, 181].

Губернатор не мав права втручатися в порядок діяльності земських установ, змінювати їх структуру або чисельний склад. Проте згідно зі ст. 81 Положення 1864 р. він відкривав засідання губернських земських зборів, мав право продовжувати термін проведення сесії повітових зборів, надавав дозвіл на проведення надзвичайних засідань земських зборів, особисто відкривав перше сесійне засідання [18, с. 10, 11]. Згодом відбулось помітне посилення губернаторського контролю за функціонуванням земських установ. Так, Закон від 13 червня 1867 р. встановив цензуру губернатора на земські видання [1, с. 10-11].

Положення 1864 р. надавало начальникові губернії широкі контрольні-наглядові повноваження щодо виконання земствами функцій, закріплених за ними законодавством. Затвердженню губернатором підлягала значна частина постанов земських зборів про виконання кошторисів і розкладок, зміну статусу й використання земських шляхів сполучення, організацію виставок, тимчасове усунення з посад членів управ. Особливо ретельно воно регламентувало контроль губернатора за фінансовою діяльністю земств (ст. 90, 91) [18, с. 12]. Слід звернути увагу на

ст. 10 цього Положення, яка надавала право начальникові губернії з дозволу міністра МВС вимагати від земств виконання закріплених за ними обов'язків, що свідчить про можливість поширення на земські установи адміністративно-управлінських повноважень губернатора [18, с. 3]. Губернатор мав право зупинити виконання земських постанов упродовж 7-ми днів після їх прийняття, якщо вони суперечили законодавству Російської імперії [18, с. 6, 10]. Опротестовану губернатором постанову, земським зборам належало розглянути повторно, яка потім набувала юридичної сили й підлягала виконанню (ст. 96). У такому випадку губернатор призупиняв виконання земської постанови, а остаточне рішення по справі виносив Сенат [18, с. 12], що слід розглядати як судову гарантію діяльності земського самоврядування.

Надмірний контроль губернатора над земськими установами зумовлювався низкою чинників. Щонайперше царський уряд не міг залишити без нагляду земські органи самоврядування, адже самодержавство й місцеве самоврядування – явища несумісні. Інститут губернатора передбачав поєднання адміністративних і контрольні-наглядових повноважень, що цілком логічно ставило земства в певну залежність від нього. Слід визнати, що не ос-

таннім чинникомна користь необхідності адміністративного контролю за земствами була недовіра до нього з боку частини населення, зокрема, дворянства. Установлення контролю за ними обґрунтовувалося ще й тим, що земські гласні не мали необхідного досвіду управлінсько-господарської діяльності.

На практиці полтавські губернатори належним чином контролювали діяльність земств. Особливо часто вони виносили протести на постанови губернських і повітових зборів щодо земських кошторисів і розкладок, про земський збір, грошове утримання членів управ і земських фахівців, що суперечили законодавству [8, с. 118; 10, с. 240, 241]. Проаналізувавши матеріали, пов'язані з протестами губернаторів, можна дійти висновку, що здебільшого земства дійсно допускали порушення законодавства. Губернатори виносили незаконні рішення значно рідше [2, с. 111]. При цьому слід мати на увазі, що час, відведений законодавством на аналіз постанов 15-ти повітових земських зборів Полтавської губернії, фізично не дозволяв губернаторові як слід розглянути їх і прийняти об'єктивне вмотивоване рішення.

Протистояння між Полтавським губернатором і земством стало очевидним наприкінці 70-х років XIX ст., що зумовлювалося

поширенням серед гласних ліберально-демократичних настроїв, зокрема, виношуванням ідеї проведення нової земської реформи. Існування протиріч визнав губернатор В.О. Більбасов у промові при відкритті губернських земських зборів 1880 р. [3, с. 188]. Суперечки між губернатором і земством неодноразово вирішував Сенат. Відносини між місцевою адміністрацією й земствами особливо загострилися у 80-ті роки за губернаторства Є.О. Янковського й голови губернської земської управи О.В. Заленського. Конфлікт тривав майже 5 років і завершився відставкою губернатора [23, с. 59], що спростовує уявлення про земство як про установу, яка не могла впливати на місцеву владу. Отже, протистояння між адміністрацією й земством нерідко мало персоніфікований характер і, як правило, зводилося до суперечок між губернатором і головою губернської управи.

Земська контрреформа 1889-1890 рр. передбачала суттєве посилення контролю начальника губернії за проведенням земських виборів. За ст. 29 Положення 1890 р. губернатор отримав право затверджувати час проведення земських виборчих з'їздів [19, с. 499]. На підставі ст. 30 «Положення про земських дільничних начальників» 1889 р. нагляд за проведенням виборів по се-

лянській курії здійснювали земські дільничні начальники, яких призначав губернатор [21, с. 513]. Вони вносили пропозиції щодо призначення повітовими гласними кандидатів, обраних селянами. Але укази імператора «Про відміну деяких обмежень у правах сільських обивателів» і «Про зміни організації селянського представництва у земських установах» від 5 жовтня 1906 р. скасували зазначений порядок проведення виборів по селянській курії, чим обмежили повноваження губернатора стосовно контролю за їх проведенням [20, с. 15].

Земське законодавство 1890 р. встановило чіткий термін подання губернаторові матеріалів про результати виборів – не пізніше 2-х діб після їх проведення [19, с. 500]. У разі виявлення порушень чинного законодавства губернатор направляв матеріали для проведення перевірки Губернському по земських справах присутствію (далі – Присутствіє). Якщо гласними було обрано менше двох третин від штатного складу, губернатор призначав проведення повторних виборів (ст. 48, 50). Стаття 52 надавала губернаторові право затверджувати результати земських виборів [19, с. 501].

Положення 1890 р. посилило губернаторський контроль особливо за процесом формування управ. Затвердженню губернато-

ром підлягали не лише голови повітових управ, як це передбачало Положення 1864 р., а й члени губернських і повітових управ [19, с. 509]. Стаття 124 поширила на членів управ статус державних службовців і надавала губернаторові право вирішувати питання про присвоєння їм класних чинів [19, с. 510].

Полтавські губернатори, керуючись новим земським законодавством, з метою придушення земського ліберально-демократичного руху значно частіше порушували справи про скасування результатів земських виборів, відмовляли в затвердженні на посадах голів і членів земських управ [3, с. 357, 358; 7, с. 183]. За даними Б.Б. Веселовського, у 1890 – 1908 рр. відомо 81 випадок незатвердження губернатором голів управ, тоді як до 1890 р. таких випадків було лише 5 [3, с. 358]. У 1914 р. Полтавський губернатор О.К. Багговут вніс пропозицію міністрові МВС Росії обмежити доступ українців на адміністративні й виборні посади [15, с. 46].

За Положенням 1890 р. губернатор міг продовжити термін проведення не тільки повітової, а й губернської сесій (ст. 67), санкціонував скликання об'єднаних зборів повітового земства й міської думи (ст. 79) [19, с. 499, 504]. В окремих випадках він міг давати дозвіл на скликання над-

звичайних зборів, хоча, в яких саме випадках, це Положення не вказувало. Перелік питань, які виносилися на розгляд надзвичайних земських зборів, установлював міністр МВС або губернатор [19, с. 504].

Положення 1890 р. суттєво змінило систему губернаторського контролю за виконанням земствами обов'язків, покладених на них. За ст. 5 начальник губернії здійснював нагляд за «правильністю і законністю дій земств» [18, с. 496]. Юридично аморфний термін «правильність», якого не зустрічаємо у відповідній статті Положення 1864 р., помітно розширив межі застосування названої норми [27]. Аналогічно цьому Положенню значна частина земських постанов підлягала затвердженню губернатором (ст. 82). Його ст. 87 надавала право губернаторові здійснювати нагляд за доцільністю земських постанов і призупиняти дію постанов, що суперечили законодавству або не відповідали «державній користі і потребам» чи інтересам місцевої громади [19, с. 505]. Такі невизначені формулювання давали можливість губернаторові призупинити дію буквально будь-якої земської постанови і, на думку багатьох науковців, розширювали його повноваження [5, с. 117; 13, с. 105]. Порівняно зі ст. 9 це Положення й нова редакція правової норми не

створили принципово нових умов для застосування зазначеної статті. Отже, твердження про те, що ст. 87 паралізувала діяльність земств, є перебільшенням [11, с. 122]. Воно не знаходить свого підтвердження на прикладі Полтавського земства. Названа стаття не могла мати масштабних наслідків, адже при розгляді справ про недоцільність губернатор не був останньою інстанцією [27].

Земське законодавство 1890 р. вдвічі збільшило (до 14 діб) строк, упродовж якого губернатор приймав свої рішення (ст. 86) [19, с. 505], що підвищило їх об'єктивність.

Для обговорення земських постанов Положення 1890 р. передбачало впровадження нового органу – Губернського по земських справах присутствія (з 1892 р. – Губернське по земських і міських справах присутствіє), яке очолював губернатор. Присутствіє – колегіальний орган, до складу якого з 1900 р. входили 5 представників від губернської адміністрації і 3 – від самоврядування, що забезпечувало контроль губернатора за його діяльністю. Присутствіє отримало частину наглядових повноважень останнього. Але якщо губернатор не погоджувався з постановою Присутствія, він мав право призупинити його дію й направити справу міністрові МВС.

Скасувати рішення Присутствія міг і Сенат (ст. 12) [19, с. 497]. Присутствіє звільнило губернатора від надмірної завантаженості з питань контролю за діяльністю земств і вдосконалило механізм взаємодії між губернатором і земськими установами.

На прикладі Полтавської губернії можна стверджувати, що до початку ХХ ст. стосунки між губернатором і губернським земством стали значно конструктивнішими. Так, у цей час не відбулося жодного надзвичайного засідання губернських земських зборів у зв'язку з протестом губернатора на земські постанови [25, с. 2, 3, 15]. Не відомі також факти проведення губернатором ревізії губернської управи. Відсутність протиріч між губернатором і губернським земством зумовлювалася тим, що після реформи 1890 р. земство за своїм складом стало дворянським. Це пояснюється й набутим досвідом практичної роботи земських установ, а також, як на нашу думку, високим професіоналізмом голови губернської управи П.Д. Шкляревича (1892-1901 рр.). Натомість у відносинах губернатора з повітовими земствами доволі часто виникали конфлікти з приводу порушень законодавства, особливо щодо формування повітового кошторису [25, с. 18, 19, 28].

На початку ХХ ст. за умов піднесення земського лібераль-

но-демократичного руху губернатори посилили контроль за діяльністю земств. Стосунки між губернатором і Полтавським губернським земством загострилися особливо в 1905 р., коли земство порушило питання про необхідність проведення демократичних реформ у Росії. Так, Полтавське земство виступало за обмеження контролю місцевої адміністрації за його діяльністю, на що у відповідь Полтавський губернатор М.П. Урусов за допомогою Присутствія скасував низку постанов земських зборів. Земство зі свого боку намагалося оскаржити ініційовані губернатором рішення Присутствія в Сенаті [23, с. 65-69].

Таким чином, земства не підпорядковувалися губернаторам. Але законодавство надавало останнім широкі (часто невизначені) контрольні-наглядові повноваження стосовно формування й діяльності земських установ, що стало основною причиною конфліктів між губернатором і земствами. Такий обсяг повноважень губернатора суперечив демократичним принципам місцевого самоврядування, гальмував його розвиток і, що цілком закономірно, викликав незадоволення в земських діячів. Окрім цього, таке протиріччя виникали внаслідок порушення земськими установами антидемократичного за своїм характером законодав-

ства Російської імперії, що ви-
магало відповідного реагуван-
ня з боку губерньської адміні-
страції.

Список літератури: 1. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцевого самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): Історико-правове дослідження: Монографія. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 260 с. 2. Богатырева О.Н. Губернская администрация и земское самоуправление. Вторая половина XIX – начало XX века // Вопр. истории. – 2004. – №8. – С. 99-112. 3. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – Спб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. – Т. 3. – 708 с. 4. Головоко О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець XVIII – початок XX ст.): Монографія. – Х.: Вид-во СІМ, 2005. – 176 с. 5. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії). – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 160 с. 6. Жукова Л.А. Бюрократия и земское самоуправление в пореформенной России: конфликты и сотрудничество (60-90-е годы XIX в.). – <http://www.google.com.ua>. 7. Журналы и постановления XXXXIII очередного Константиноградского уездного земского собрания 1907 г. – Константиноград: Скоропечат. В. Ицковича, 1907. – 246 с. 8. Журналы Пирятинского уездного земского собрания XX очередного созыва 1884 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1885. – 164 с. 9. Журналы Пирятинского уездного земского собрания XXII очередного созыва 1886 года и приложения к ним. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. – 218 с. 10. Журналы XXII очередного Полтавского уездного земского собрания и чрезвычайного Полтавского земского собрания 1886 года. – Полтава: Тип. Пигуренко, 1886. – 189 с. 11. Захарова Л.Г. Земская контрреформа 1890 г. – М.: Изд-во МГУ, 1968. – 176 с. 12. Калугін С.А. Земське самоврядування на Харківщині (1865-1917 рр.): Монографія. – Х.: Ун-т внутр. справ, 2000. – 148 с. 13. Куликов В.В. К оценке земского Положения 1890 г. // Гос-во и право. – 2000. – № 1. – С. 104-107. 14. Любичанковський С.В. Організація губернаторської влади в Європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2007. – №4. – С. 82-90. 15. Нагаєвський І. Історія Української держави XX століття. – К.: Укр. письменник, 1993. – 412 с. 16. Общее учреждение губерньское // Свод законов Рос. империи. – Спб., 1893. – Т. 2. – С. 1-241. 17. Общий наказ Гражданским губернаторам // ПСЗ Рос. империи (далі – ПСЗ). – Собр. 2. – Отд. 1. – Т. XII. – № 10303. – С. 361-439. 18. Положение о губерньских и уездных земских учреждениях 1864 г. // ПСЗ. – Спб., 1867. – Собр. 2. – Отд. 1. – №40457. – Т. XXXIX. – С. 1-14. 19. Положение о губерньских и уездных земских учреждениях 1890 г. // ПСЗ. – Спб., 1893. – Собр. 3. – Отд. 1. – №6927. – Т. X. – С. 493-511. 20. Положение о губерньских и уездных земских учреждениях 1890 г. // Свод законов Рос. империи. – Пг., 1915. – №6927. – Т. 2. – С. 1-37. 21. Положение о земских участковых начальниках 1889 г. // ПСЗ. – Спб., 1891. – Собр. 3. – Т. IX. – № 6196. – С. 510-524. 22. Полтавское экстренное губерньское земское собрание 23-24 марта 1905 г. – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1906. – 101 с. 23. Полтавщина: влада на історичних паралелях / Полт. держ. обл. адміністрація; Держ. архів Полт. обл. – Полтава: Вид-во АСМІ, 2005. – 392 с. 24. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – 164 с. 25. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губерньского земства за три трехлетия (с 1895 по 1906 г.). – Полтава: Тип. И. Фришберга, 1906. – Вып. 1. – Т. 1. – 583 с. 26. Щербина Ф.А. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. – Полтава: Б.и., 1914. – 238 с. 27. Ярцев А. А. Органы земского самоуправления в 1864-1904 г. (на матер. сев.-зап. губернь России). – <http://www.google.com.ua>.

Надійшла до редакції 07.11.2007 р.

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В XVII- XVIII СТОЛІТТЯХ

Сучасна незалежна Україна обрала свій подальший шлях історичного розвитку – побудову демократичної, соціальної, правової держави. Однією з найважливіших проблем на шляху її демократизації є формування громадянського суспільства – суспільства розвинених соціально-економічних, політичних і духовно-моральних відносин. Воно є автономним і незалежним від держави, яка будує з ним відносини на засадах визнання пріоритету суспільства й необхідності його державі. В умовах розвитку останнього в Україні актуальним виступає дослідження історичного процесу формування комплексу прав і свобод козацького стану в XVII-XVIII століттях.

Проблеми правового статусу козацтва торкалися у своїх працях ще В. Антонович, А.О. Скальковський, Д.І. Яворницький, які аналізували правові аспекти життя козаків, пов'язані з організацією управління й суду. На сьогоднішні питання правового становища козаків порушували В.А. Дядиченко, І.М. Каманін, В.В. Пана-

шенко.

У процесі еволюції соціальних станів якісні зрушення часто пов'язувалися з конкретними подіями та явищами. Так, формування шляхетства у Великому князівстві Литовському завершилося прийняттям Другого Литовського статуту 1566 р. Для українського козацтва важливою подією виявилася Національно-визвольна війна середини XVII ст. Повсталі народні маси ліквідували польських магнатів, католицьку шляхту й католицьке духовенство, які зосереджували у своїх руках всі економічні важелі й політичну владу. У козацькій державі останні перейшли до козацької старшини. Що ж спричинило кардинальні зміни у становищі козацтва?

Важливим чинником формування заможного прошарку серед козаків була державна служба. Одержуючи відповідну платню за неї, старшина насамперед всіляко домагалася розширення власних володінь. У їх петиціях звучали також прохання про свободу заняття промислами. Про розмір

платні для козацької старшини реєстровців яскраво свідчить один з пунктів Куруківської угоди (1625 р.). Старшому Війська Запорозького призначалося 600 злотих на рік, 2-м осавулам – по 150, обозному судді й писарю – по 100, 6-м полковникам – по 100, 6-м полковим осавулам – по 50 злотих [3, с.288]. Не останню роль у збагаченні окремих козаків відігравали й успішні походи на татарські улуси й Чорне море.

Водночас в умовах польсько-шляхетського панування реалізувати повною мірою права і привілеї старшини (як і всім реєстровим) не вдавалося. Уряд Речі Посполитої постійно втручався у справи козацтва, а його участь у визвольних рухах призвела до появи в 1638 р. «Ординації», якою ліквідувалася більшість козацьких прав. Через 10 років Національно-визвольна війна знову поставила на порядок денний питання про козацькі вольності. І цього разу козацька верхівка свого шансу не втратила.

Зростаюча чисельно під час Національно-визвольної війни, козацька старшина фактично перетворилася на нову генерацію панівного класу [4, с.189]. Поповнення її рядів відбувалося й із середовища міщан – реміснично-торгових людей, які завдяки накопиченим капіталам домагалися від гетьманського правління універсалів на «уряд», як правило,

сотенний. Посада сотника відкривала нові джерела збагачення – важливої передумови для подальшого просування службовими сходинками [10, с.296]. Як бачимо, формування козацької старшини відбувалося з різних соціальних верств. До її лав входили також представники литовського, польського, білоруського та іншого походження. Розширювалося коло старшини шляхом вступу на службу – відповідну посаду – через матеріальне збагачення, використання родинних зв'язків тощо.

Із самого початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький неодноразово звертався до Варшави з проханням відновити козацькі права і привілеї. У листі до короля Владислава IV від 12 червня 1648 р. він досить образно змалював становище козацтва, при якому «пани – державці і старости – на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини» [6, с. 33, 34]. Ці всі володіння належали насамперед козацькій старшині, в тому числі й самому гетьману. Листи аналогічного змісту було відправлено тоді ж і до коронного маршала А. Казановського та князя Д. Заславського.

В умовах військової конфронтації досягти бажаного результату тривалий час не вдавалося. Лише після Зборівської битви Б. Хмельницький і канцлер Речі Посполитої Є. Оссолінський підписали угоду (8 серпня 1649 р.), в якій регламентувалися права козацтва, скасовувалися статті «Ординації» 1638 р. Зазначалася й територія, на яку поширювалася дія закону: «од Днепру почавши с тоей-ту стороны Дымеру, в Горностаюполю, в Коростышове, в Паволочи, в Погребищах, в Прилуке, в Винници, в Браславлю, от там-толь од Браславля до Ямполя ку Днестрови, так же до Днепра розумеется мает, в реєстр козаки мают быти примованыи; а з другое зась стороны Днепра в Остру, в Чернигове, в Нежине, в Ромне и всюди аж до границы московской и Днепра» [1, с.415]. До рук старшини (генеральної, полкової й сотенної) перейшли найважливіші ланки державного управління, що, безумовно, відчутно піднесло її політичну вагу в суспільстві.

Зміцненню позицій української козацької старшини сприяли й інші статті Зборівського трактату, передусім право на землеволодіння. Адже надання рангових маєстностей передбачало й користування «послушенством» селян «так як і перед тим було». Цікаво, що старшина намагалася одержати рангові надання в

північних регіонах і там розвивати свої господарства, де дані повинності були явищем звичним і краще психологічно сприйнятним. Складання нового реєстру також цілком покладалося на старшину з людей, «абы ведлуг годности который бы был до того способный». На гетьманську булаву віддавалися Чигиринське староство з усім його прибутком. Переваги при призначенні на «уряды вселякие в воеводствѣ Киевском, Брацлавском и Черниговском» надавалися представникам старшини.

Становлення козацької держави докорінно вплинуло на становище й роль старшини в суспільстві, яка фактично змінила існуючу раніше структуру влади, а Зборівський договір став першим кроком законодавчого закріплення старшинського імунітету.

Тривалий час найвищою судовою інстанцією серед козаків була рада. На ній видавалися певні присуди і, як правило, там же виконувалися. У період Національно-визвольної війни козацька рада у війську Богдана Хмельницького поступово втрачала своє значення. Гетьман передавав судову владу полковим і сотенним судам, здійснюючи лише контроль козацького судочинства, а в особливих випадках призначав надзвичайні суди. У гетьманських універсалах з отриман-

ням посади полковника останній наділявся й судовими повноваженнями. В універсалі від 1 серпня 1650 р. на ім'я ніжинського полковника Л. Сухини зазначалося, що він «от нас суполную владу мает непослушных карати... каждого з Козаков там застающих добром миловати, а злом карати» [1, с.85,86]. У деяких справах гетьман давав владу полковникам та іншим старшинам для покарання всіляких злочинців. Як зразок надзвичайної гетьманської судової комісії маємо факт за 1656 р., коли кийвський полковник А. Жданович, «посланими в Белорусию от его милости пана гетмана для выслушанья сыску в разных делах, кто чинит разорение и царского величества людям всяким неправду и грабеж, таковых сыскивать и росправу чинить и всякого винного, на кого б такое только воровство покажется, горлом карати и наказание чинити всякое» [1, с. 519]. У результаті слідства полковник суворо покарав винуватих, а окремі справи залишив на розгляд сотників.

Вищий суд при гетьмані вели генеральні судді, а нижче судочинство перебувало в руках місцевої адміністрації. В універсалі Б. Хмельницького від 29 грудня 1648 р. зазначалося: «Чого всего полковникове, а де не мається полковников, сотникове и атаманове поблизкие, кому

бы сей наш универсал указанным был, перестерегать будут, и то все судебное без жадного милосердия на горле, до мене не отсилаючи, карати мают» [12, с. 145]. Інколи в містах відбувалися отаманські суди за участі козацької ради. За відсутності старшого, наділеного правами судочинства, в дію вступали запорозькі звичаї, згідно з якими «де три козаки, одного два повинні судити» [8, с.78]. Однак аналогічні випадки дедалі ставали винятковими, а основні справи козацького суду переходили до рук старшини.

Процес утвердження козацької старшини як привілейованого прошарку суспільства зафіксований і в «Березневих статтях» 1654 р. Характерно, що вже першим пунктом проекту угоди, привезеної до Москви посольством на чолі з С. Богдановичем-Зарудним та П. Тетерею, стояло питання про козацькі вольності. Гетьман прагнув зберегти за старшиною основні важелі влади, здобуті під час війни. Крім того, в пропозиціях містилося застереження про недопущення царських воевод до судочинства. Очевидно, Б. Хмельницький передбачав, що московські воеводи могли створювати серйозну конкуренцію місцевій владі в результаті реалізації Переяславської угоди. До речі, перший пункт козацьких вимог і після редагування в Посольському приказі не зазнав

серйозних змін. У царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р. зазначалося: «И мы, великий государь, наше царское величество, подданного нашего Б. Хмельницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали... а наше царское величество бояре и воеводы в те их войсковые суды вступати не будут» [1, с. 492].

Після 1654 р. козацька Україна перебувала у складі російської держави, і старшина завжди посилалася на «Березневі статті» як на основу своїх прав і привілеїв. У наступних угодах (1659, 1665, 1669 років та ін.) вони знову декларувалися, хоча на практиці дедалі більше утискувалися. Підтвердженням цьому можна назвати намагання одного угруповання старшини здобути дворянський титул, а іншого – шляхетські привілеї, «як при королях польських». Останні тенденції превалювали серед соратників І. Виговського, який намагався втілити їх у життя шляхом підписання Гадяцького договору 1658 р. У 1665 р. царський уряд присвоїв гетьману І. Брюховецькому звання боярина, а генеральній старшині – дворянські титули [7, с. 259], крім того, всі вони одержали пожалування на маєтності з правом суду над залежними селянами.

Процес виділення старшини

серед основної маси козацтва яскравіше спостерігався в економічній сфері. В результаті ліквідації магнатських латифундій значні простори земель перейшли в користування селян, міщан та козаків. Зайняття покинутих панських маєтків стало поширеним явищем. Відомий арабський мандрівник П. Алепський писав, що «козаки, овладев страной, разделили земли между собою и теперь этот лес рубят, выжигают корни и засевают землю зерном» [11, с. 15]. Якщо в попередній період представники козацької старшини володіли переважно хуторами з невеликими ділянками орної землі й сіножатями, то в перебігу Національно-визвольної війни масштаби їх володінь зростали. Займаючи військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася фондами майна, насамперед землею, зосередила у своїх руках значні грошові суми. Отже, перед нею відкривалися широкі можливості одержати земельні угіддя за службу, придбати на правах приватної власності і, нарешті, помножити їх за рахунок займанщини. До того ж старшина вкладала кошти в різноманітні прибуткові підприємства – млинарство, селітроваріння, виробництво горілки, пива, меду тощо.

Прагнення козацької верхівки законодавчо закріпити за собою володіння у приватну власність

явно простежується в заяві переяславського полковника П.Тетері та військового судді С. Богдановича-Зарудного (1654 р.) під час їх перебування в Москві. Вони намагалися одержати маєтки «...со всеми землями, к ним належачими, и на тех землях поддаными будучими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было.

И чтоб если были вольны в своих подданных, как хотя ими урезать и обладати мы и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати, и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными времени. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которые с милостивого жалованья его царского величества будем имети, людей селить, как которые будут приходити, мельницы ставить и всякие пожитки, какие ни будь прежде были и какие сами можем привлащити и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также и о том челом бьем, чтобы нам вольно было всякие питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как извычай есть на Украине имети, и при всем том извычаю, как в том краю ведеться пребывать» [1, с. 487, 488]. По суті, мало місце

прагнення козацької старшини віднови велике землеволодіння, знищене Національно-визвольною війною.

Утримати свої володіння намагалися й представники української шляхти, значна частина яких перебувала в повстанській армії Б. Хмельницького. Під час присяги на вірність московській короні (1654 р.) чисельність шляхтичів у списках становила 188 чоловік. У «Березневих статтях» зазначалося, що шляхтичі, «чтоб при своих шляхетских вольностях прибивали, и межи себя старшин на уряди судовые обирали и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало». Ідеться насамперед про шляхетське право на землеволодіння, як це мало місце раніше. Однак в умовах Національно-визвольної війни шляхетський привілей необмеженого права власності на землю фактично втратив свою винятковість. Тому йшов процес зрощення шляхти з козацькою старшиною, зайняття першими посад у гетьманській адміністрації. Водночас за шляхтою зберігалось право володіння спадковими землями, ленними й довічними наданнями на певних умовах. Про це, зокрема, говорилося в універсалі Б.Хмельницького за 1656 р.: «Спадковими маєтностями, що знаходяться в повіті Пінському, Мозирському і Турі-вському, як і де-небудь в іншому

якому-небудь окрузі, дозволяємо їм користуватися з усіма доходами, однак, хто виконає присягу вірності. Також ленні права, які мають, з давнього надання від королів, вповні при кожному залишаються і будуть залишатися, це забезпечуємо за Військом Запорозьким за нас і потомків наших. Тільки самі королівщини, староству пінському та інших приходові належні, будуть забрані з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після смерті кожного посесора повернуться до нашої диспозиції» [8, с. 181, 182].

Право на надання рангових маєтностей спочатку було прерогативою гетьмана. Однак уже в ході Національно-визвольної війни воно поширилося й на старшину. В універсалі чернігівського полковника І. Поповича від 20 квітня 1654 р., виданому полковому товаришу О. Силічу, зазначалося: «Запустілі поля на Білоусі, прозаному Старим Сіухом, зокрема, Тополівщина, Кондратовщина, Сенковщина, тії поля не належачі жодному посесору і ніхто їх протягом кількох років не використовував, надаємо для спокійного вжитку товаришу нашому пану Онікію Силічові, щоб тими грунтами як своїми власними володів, чинячи з того послуги Війську царської величності Запорозькому» [2, с. 12].

Разом із землею до володінь старшини відповідно переходило й населення, яке там проживало і яке змушене було відбувати так зване «послушенство» на користь нового господаря. В універсалі ніжинського полковника В. Золотаренка (1662 р.) прямо вказувалося: «Поглядаючи услуги от п. Марка Кимбаровича на разных службах отдаваемые, даем оному на вживлене село Березу, в сотне глуховской будучее, зачим приказуем, абы вуйт и вся громада березовская поименному Маркови Кимбаричови, товаришу полку нежинского, належнеє послушенство, при звыклої повинности, отдавала» [9, с. 12]. Фактично утверджувалося старшинське право на володіння підлеглими людьми, а відповідно, створювалися нові форми соціальної залежності.

Отже, Національно-визвольна війна 1648-1657 рр. викликала суттєві зміни в українському суспільстві. Ліквідація магнатів та польської шляхти супроводжувалася й конструктивними процесами народження нової еліти. З представників заможного козацтва, міщанства, православної шляхти й духовенства сформувався окремий соціальний прошарок – козацька старшина. До її рук фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній і політичній сферах державного життя.

Список літератури: 1. Акты ЮЗР. – Спб., 1861. – Т.2. – С. 85, 86; Т.3 – С. 415.; Т. 10. – С.487-492; Т.15. – 560 с. 2. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ). – Ф.1, спр.377, арк.12. 3. Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – 388 с. 4. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986. – 189 с. 5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) /За ред. *І. Крип'якевича.* – К.: Либідь, 1961. – 434 с. 6. *Каманин И.М.* Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 296 с. 7. *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького. – К.: Наук. думка, 1993. – Т.3. – 178 с. 8. *Лазаревський А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783). – К.: [Б.и.], 1908. – 120 с. 9. *Модзольський В.Л.* Малороссийский родословник. – К.: [Б.и.], 1911. – Т.2. – 296 с. 10. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в первой половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М.: [Б.и.], 1897. – Ч.2. – 315 с. 11. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: [Б.и.], 1913. – Т.10. – 245 с.

Надійшла до редакції 07.12.2007 р.

УДК 340.15(477. 54/62) «16/18»

*І.В. Мусієнко, канд. істор. наук
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

СИСТЕМА СУДОВИХ І КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ СЛОБОЖАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVII – В XIX СТ.

В умовах розвитку в Україні державотворчих процесів зростає роль досліджень з історії держави та права. Значний науковий інтерес становить аналіз історії виникнення й розвитку форм права, судових і каральних органів на території Слобожанщини. У XVII – XIX ст. були закладені підвалини правової системи регіону, виробляються форми правових інститутів, установлюється їх компетенція. Харків, як губерньський

центр Слобожанщини, в XIX ст. претендував на звання однієї з юридичних столиць України й усієї Російської імперії. У 1867 р. він став центром Харківської судової палати, під юрисдикцією якої перебувало 17 млн. громадян [1, т. 2, с. 230].

Актуальність спеціального узагальнюючого дослідження історії судових і каральних органів Слобожанщини зумовлена відсутністю подібних праць в

існуючій історіографії. Загальну історіографію правової системи України XVII – XIX ст. можна умовно поділити на 3 періоди, пов'язані як з політичною ситуацією в країні, так і з розвитком історико-правової науки: перший – кінець XIX ст. – 1917 р. (фундаторами досліджень Слобожанщини в цей період були Д.І. Багалій і Д.П. Міллер [1]); другий – радянська доба, характерною особливістю якої стало розгляд поліцейських органів лише як каральних у боротьбі з революційним рухом та ігнорування інших сторін їх діяльності (дослідженню історії політичної поліції присвячені роботи Н.Б. Голікової [5], І.В. Оржеховського [20], М.О. Троїцького [26]; аналіз діяльності імперського МВС представлено трудами Д.І. Шинджикашвілі [28]; у центрі уваги П.А. Зайончковського [11] та О.О. Самойленка [24] – вивчення кадрового складу чиновництва й поліції; розвиток пенітенціарної системи в Росії ґрунтовно вивчено М.М. Гернетом [4]). Проблеми розвитку судової системи докладно освітлено в монографіях М.П. Єрошкіна [9; 10], А.Й. Пашука [21], В. Дядиченка [8], Б.В. Віленського [3]; третій період – це початок 90-х років XX ст. і до сьогодення. Фундаментальністю, новими підходами, виваженістю оцінок і глибокою аналізу визначається монографії В.М. Грицака, С.І. Посохо-

ва, О.Н. Ярмиша, присвячені історико-правовому аналізу інституту губернаторства [6; 22], а також узагальнююча праця В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка, в якій подано цілісну концепцію історії розвитку правової системи України [14]. Історія поліції Російської імперії стала предметом дослідження українських учених О.Н. Ярмиша [29], О.В. Талдикіна [25] та колективом російських дослідників [13].

Джерельною базою роботи є фонд 3 (Канцелярія Харківського губернатора) Державного архіву Харківської області, у якому містяться документи з питань реформування судових і каральних органів, їх кадровий склад, фінансування, звітність, законодавчі акти вищих органів влади. Більшість опрацьованих справ зазначеного архівного фонду вводиться до наукового обігу вперше.

Періодизація розвитку судових і каральних органів на території Слобожанщини відповідає змінам у суспільно-політичному розвитку краю й України в цілому. Перший (кінець XVII – кінець XVIII ст.) – період автономії України у складі Російської імперії, коли українські правові інститути й форми права відрізнялися від загальноімперських, а Слобожанщина до того ж мала в правовій сфері ще й свої регіональні особливості. Другий період (початок

XIX ст. – реформи 60–70-х років XIX ст.) характеризується знищенням залишків автономії України й перетворенням її правової системи на одну з ланок імперської. Третій (70-ті роки – кінець XIX ст.) – період значних змін у правовій сфері, які стали наслідком проведених російським самодержавством реформ і контрреформ.

Історія судових органів Слобідської України розпочинається в XVII ст. У цей час тут існував військовий козацький полковосотенний устрій. Полковники мали найвищу судову владу, головували в полковій канцелярії й в полкових судах. Для сотенних судів останні були судами другої інстанції. Паралельно з козацьким полковим устроєм наприкінці XVII – на початку XVIII ст. на Слобожанщині існувало московське воєводське управління. До його функцій входили розгляд військових справ, будівництво фортеці, збирання податків у казну, керівництво (в тому числі й суд) російськими «служивими людьми», що складали гарнізон фортеці. Вищими інстанціями для воєводи були старший Белгородський воєвода, Великоросійський, Помісний, Пушкарський та Розрядний прикази.

Матеріали судової практики Слобожанщини досліджуваного періоду свідчать, що при розгляді справ суди посилалися переважно на Литовський статут, норми

магдебурзького права. Велика частина справ вирішувалася на засадах звичаєвого права [8, с. 314]. Застосовувалися також царські грамоти, укази Сенату. Згодом основним джерелом права стало російське законодавство [15, с. 104]. Одним з перших проектів кодифікації права в Україні був збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ», що побачив світ у 1743 р. [27, с. 205-210]. Особливістю розвитку судової системи цього регіону стало те, що в краї меншою мірою, ніж на решті українських територій, застосовувався Литовський статут, у той же час дуже активно впроваджувалося російське законодавство, яке витісняло норми звичаєвого права.

Протягом XVIII ст. в процесі інкорпорації українських земель до складу Російської імперії для полкових канцелярій при вирішенні судових справ було введено загальноімперське право. Катерина II остаточно знищила козацький устрій краю: в 1765 р. усі Слобідські полки були перетворені на регулярні гусарські, а Слобідська Україна – на Слобідсько-Українську губернію. Першим Харківським губернатором став гвардії майор Є.О. Щербинін. При Щербиніні утворили Губернську канцелярію, провінціями керували провінційні канцелярії, яким підпорядковувалися комісари (вони виконували й поліцейські

функції), а останнім – виборні отамани й десятники окремих сіл. При губернських і провінційних канцеляріях були створені військові команди («штатні роти»). Посадові особи всіх судів за законом 7 листопада 1775 р. обиралися лише з представників дворян [11, с. 54]. Незважаючи на оголошений у 1775 р. принцип поділу влади, суди повністю залежали від губернаторів. Таким чином, починаючи з 1775 р., у Слобідсько-Українській губернії діяла судова система Російської імперії.

29 вересня 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була перетворена на Харківське намісництво із центром у Харкові [1, т. 1, с. 98]. Намісники мали ще більше повноважень, ніж губернатори. У Сенаті їх голос прирівнювався до голосу сенаторів. За указом Павла I від 12 грудня 1796 р. Харківське намісництво було знову перетворене на Слобідсько-Українську губернію [22, с. 12].

Початок XIX ст. ознаменувався продовженням політики централізації й ліквідації залишків автономії України. В умовах бездержавності суспільно-політичне і правове становище в Україні цілком визначалося імперськими державними структурами. У цей період найвищим представником влади в Слобідсько-Українській губернії був губернатор, який мав і судову владу. «Загальний наказ

цивільним губернаторам» від 1837 р. визначав статус губернатора як «господаря губернії» [6, с. 43]. Його діяльність контролювалася імперським центром через губернського прокурора й жандармського штаб-офіцера. За висновками харківських учених С.І. Посохова та О.Н. Ярмиша, влада губернатора мала двоякий характер: з одного боку, він призначався й безпосередньо підпорядковувався імператору, мав величезні повноваження, з другого – як підзвітна МВС особа, поступово перетворювався на чиновника цього відомства [22, с. 13]. Губернатор очолював колегіальний орган – губернське правління, куди входили віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія, що відало судовими справами й міською поліцією. До системи губернського правління входили також губернські установи галузевого управління – казенна палата, рекрутське «присутствіє», «присутствія» поліції, суду, інших органів, підпорядкованих губернаторові. Губернському апарату підпорядковувався повітовий апарат управління. Повіти поділялися на стани. Становий пристав у своїй діяльності спирався на сільську виборну поліцію, сотських, десятських і на вотчинну поліцію поміщиків. Для управління державними селянами були створені волості.

Судову систему Слобідсько-

Української губернії в цей період остаточно привели у відповідність до судової системи корінних губерній Центральної Росії. Судами першої інстанції були станові суди: у повітах – земські для дворян і селян; у містах – магістрати й ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією (апеляційною й ревізійною) для них вважалися губернські суди (палата кримінального й палата цивільного суду). Окрім того, у губерніях існували так звані совісні суди для розгляду сімейних справ, справ про злочини божевільних і неповнолітніх (у Харкові вони були засновані в 1803 р.) [7. – Оп. 9. – Од. зб. 157. – Арк. 1]. Штат Харківського совісного суду в 1852 р. складав 11 осіб, на утримання яких витрачалося 2109 крб. [7. – Оп. 168. – Од. зб. 294а. – Арк. 1-12]. Штат судів було укомплектовано головним чином дворянами [7. – Оп. 14. – Од. зб. 126. – Арк. 19]. Провадження правосуддя в 1828–1829 рр. здійснювалося російською мовою. Губернатор був зобов'язаний відправляти справи на розгляд у Сенат як до вищої судової інстанції [7. – Оп. 12. – Од. зб. 163. – Арк. 9-87].

Унаслідок реформ покращалася діяльність судової системи краю. Слобідсько-Українській палаті кримінального суду було оголошено подяку імператора за успішне закінчення справ у 1806 р.

[7. – Оп. 14. – Од. зб. 21. – Арк. 2]. Особливу групу її справ склали справи про фальшивомонетників [7. – Оп. 17. – Од. зб. 652. – Арк. 1]. У 1813 р. у 10-ти повітових судах, 2-х міських магістратів, у 5-ти міських ратушах, 6-ти дворянських опіках, одному сирітському суді та 10-ти повітових судах Харківщини розглядалося 463 справи [7. – Оп. 21. – Од. зб. 289. – Арк. 1]. У 1807 р. було прийнято Указ Сенату, який зобов'язував кримінальні палати у вироках до тілесних покарань указувати кількість ударів, «чтобы участь подсудимого не могла пострадать свыше меры им содеянного» [7 – Оп. 13. – Од. зб. 86. – Арк. 1]. Порівняно зі скасованим в Україні Литовським статутом правова система за Зводом законів Російської імперії стала більш сучасною, хоча загалом залишалася феодальною. Джерелами кримінального права в Україні в 1840–1842 рр. стали XV-й том Зводу законів Російської імперії 1832 р. і введене в дію з 1 травня 1846 р. «Обширное Уложение» 1845 р. (2224 статті) [15, с. 77].

У 1836 р. губернія була перейменована зі Слобідсько-Української на Харківську. Харків у 1835 – 1856 рр. став адміністративним центром 3-х губерній – Харківської, Полтавської, Чернігівської, столицею генерал-губернаторства й резиденцією генерал-гу-

бернатора. Це звузило вплив харківського губернатора. У 1856 р. генерал-губернаторство за указом Сенату від 25 лютого було скасовано [22, с. 15].

На середину XIX ст. судова система Російської імперії внаслідок своєї недосконалості перетворилася на гальмо подальшого розвитку країни. Намагаючись змінити таке становище, харківське дворянство ще в 1858 р. прийняло постанову про спрощення і гласність судочинства [7. – Оп. 192. – Од. зб. 570. – Арк. 29–33]. Судова реформа 1864 р. проголосила буржуазні принципи судочинства, заснувала адвокатуру й нотаріат, створила подвійну систему судів: місцеві суди – одноособовий мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат та загальні суди – окружні суди, судові палати й Сенат. Для обрання на посади в судах кандидат повинен був мати відповідну освіту й майновий ценз [7. – Оп. 230. – Од. зб. 127. – Арк. 48]. Так, харківському титулярному раднику П. Линтварьову в 1897 р. було відмовлено в затвердженні на посаду мирового судді, тому що в нього виявилось не 250 десятин землі, як вимагав закон, а лише 163 десятини [7. – Оп. 282. – Од. зб. 717. – Арк. 13-14].

У 1867 р. у Харкові заснували судову палату, яка була вищим судовим органом для Харківської, Курської, Воронежської, Ор-

ловської й частково Катеринославської й Тамбовської губерній [1, т. 2, с. 181]. У 1869 р. до неї була приєднана Полтавська, а в 1874 р. – Чернігівська губернії [3, с. 204]. У віданні Харківської судової палати стояло 8 окружних судів, з яких 3 були в Харківській губернії (Харківський, Сумський та Ізюмський). Харків, як судовий центр, охоплював близько 17 млн. населення й територію 434 тис. квадратних кілометрів [1, т. 2, с. 230]. Судова палата складалася зі старшого голови, голів департаментів і 9-ти членів і поділялась на два департаменти (кримінальний і цивільний).

У 1879 р. було введено посади тимчасових генерал-губернаторів з надзвичайними повноваженнями в найбільших містах – Петербурзі, Одесі й Харкові [20, с. 169]. Першим тимчасовим генерал-губернатором у Харкові став М.Т. Лорис-Меліков. Він мав майже необмежену владу над 6-ма губерніями, а також військами, що входили до складу Харківського військового округу [1, т. 2, с. 207]. Унаслідок убивства народодовольцями імператора Олександра II і введення становища посиленої охорони харківський губернатор отримав надзвичайні повноваження. Посада тимчасового генерал-губернатора стала зайвою, і в 1882 р. Харківське генерал-губернаторство припинило існування [2, с. 116, 117].

У 1889 р. в Росії було проведено судово-адміністративну реформу, яка стала завершенням контрреформ у сфері судового управління й фактично ліквідувала важливі здобутки судової реформи 1864 р. Замість адміністративних органів (повітових присутніх із земельних справ) і судових органів (мирових суддів і мирових з'їздів) було запроваджено інститут земських дільничних начальників (у Харківській губернії – з 1 вересня 1890 р.) [7. – Оп. 282. – Од. зб. 94. – Арк. 2].

Розвиток каральних органів Слобожанщини в XVII – XIX ст. також відповідає 3-м вищевказаним етапам. Д.І. Багалій стверджує, що в козацькому Харкові окремих поліцейських органів не існувало [1, т. 1, с. 181]. Поліцейські функції покладалися то на городского (козацький чиновник, який контролював міські укріплення й артилерію), то на сотника; для нічного патрулювання були задіяні додаткові наряди козаків, військові команди.

При Петрі I розпочинається створення прокуратури й регулярної поліції (за Регламентом Головного магістрату 1721 р.), яка в ті часи ототожнювалася з адміністрацією. В обов'язки поліції входила боротьба з пожежами, нагляд за застосуванням мір і ваги, благоустрій міста. У край непривабливому стані перебувала харківська в'язниця. У 1781 р. на те-

риторії Харківщини налічувалось 82 колодники, 31 з яких утримувалися у Харкові, 11 – у Богодухові [19, с. 189].

У 1782 р. було реформовано міську поліцію, в містах було створено спеціальну поліцейську службу зі штатом наглядачів – «Управа благочинія», сфера діяльності якої окреслювалася «Уставом благочинія» [28, с. 57]. «Управу благочинія» в Харкові очолював поліцмейстер, а в повітових містах – городовий. Місто ділилося на райони, де призначалися пристави, які мали власні канцелярії (частини), а райони поділялись на квартали, де поліцейські функції виконували квартальні наглядачі, яким допомагали квартальні поручики [5, с. 276-278].

У першій половині XIX ст. система каральних органів набуває подальшого розвитку, а її структура значно ускладнюється. У 1803 р. опубліковано указ «Про засоби для виправлення поліції в містах», який поряд з «Уставом благочинія» став основним нормативним актом, що визначав функції, структуру й компетенцію міських поліцейських установ. Харківське міське поліцейське управління було колегіальною установою, до складу якого входили городовий, пристави й міські ратмани. На чолі поліції стояв городовий, який інформував губернську канцелярію про ситуа-

цію в місті [7. – Оп. 22. – Од. зб. 41. – Арк. 5], звітував про результати розшуку дезертирів, селян, які повтікали від поміщиків [7. – Оп. 7. – Од. зб. 22. – Арк. 1-83]. У 1807 р. посаду городового скасували, замість неї ввели посаду поліцмейстера. Штат міської поліції Харкова (він поділявся на 3 частини) складався з 1 поліцмейстера, 3-х приставів та 6-ти кварталних наглядачів; поліція відала також драгунською командою й губерньською ротою, на утримання яких місто виділяло 3280 крб. [7. – Оп. 14. – Од. зб. 69. – Арк. 5-7, 30]. 25 квітня 1821 р. був затверджений загальноімперський проект будівництва в'язниць. У Харкові почали будувати тюремний замок [4, с. 103; 16, с. 137]. У губернії в кожному повіті існував власний острог, де утримувалися в'язні. Їх чисельність була невеликою (наприклад, у червні 1824 р. у Зміївському острозі утримувалося 15 арештантів [12, с. 18]).

У 1825 р. до канцелярії Слобідсько-Українського генерал-губернаторства було відправлено припис із Міністерства фінансів, де йшлося про необхідність прискорення розслідування злочинів з метою скорочення витрат на утримання заарештованих [25, с. 122, 123]. За звітом у 1843 р. в Харківській міській поліції перебувало 973 справи (з них 27 – кримінальних), утримувалося 9 ареш-

тантів; із 1068 наказів і приписів за цей рік виконаними були 984 [7. – Оп. 133. – Од. зб. 413. – Арк. 6-8].

В організації політичної поліції велика роль приділялася жандармерії. У губерньських містах у 1817 р. сформували жандармські підрозділи. У Харкові на базі драгунської команди поліції було створено жандармерію внутрішньої варти й передано в підпорядкування командувача Харківського гарнізону [7. – Оп. 32. – Од. зб. 132. – Арк. 11]. 25 червня 1827 р. в країні було створено корпус жандармів, що виконував обов'язки політичного нагляду, кінної міської й військової поліції і вважався виконавчим органом 3-го відділення імператорської канцелярії [28, с. 63]. Уся територія Росії була поділена на 5 жандармських округів (згодом їх число виросло до 8-ми). Харків потрапив до складу 4-го жандармського округу, а харківський жандармський штаб-офіцер наглядав за губерньською адміністрацією Слобідсько-Української й Курської губерній. У 1854 р. у Харківській жандармській команді в штаті перебувало 5 офіцерів і 23 рядових [7. – Оп. 176. – Од. зб. 113. – Арк. 40], які контролювали поведінку осіб, що знаходилися під наглядом поліції [7. – Оп. 189. – Од. зб. 48. – Арк. 2].

У другій половині XIX ст. в країні поступово розширюється

компетенція і сфера діяльності 3-го відділення й корпусу жандармів. До Харкова постійно надсилалися циркуляри про розшук неблагонадійних, учасників революційних виступів, особливо в 60-ті роки – учасників польського повстання [7. – Оп. 221. – Од. зб. 107. – Арк. 1]. У 1867 р. зі створенням у кожній губернії (у тому числі й у Харківській) жандармських управлінь, загальна поліція була поставлена під контроль жандармів. У 1895 р. штат Харківського губерньського жандармського управління поступався за чисельністю лише столичним: він налічував 6 офіцерів, 4 вахмістри, 70 унтер-офіцерів [14, с. 447]. У 1897 р. на агентурно-розшукові потреби цьому управлінню було виділено 7 тис. крб. [29, с. 89].

Окрему військово-поліційну частину становила собою залізнична жандармерія, що здійснювала нагляд за порядком на залізницях, допомагала затримувати злочинців, повідомляла про факти порушень іншим підрозділам поліції [23]. У 1867 р. були утворені спеціальні залізничні жандармські управління. До штату кожного входило до 300 унтер-офіцерів [13, с. 30]. На Харківщині існувало навіть 2 жандармських поліцейських управління залізничними дорогами – Харківське й Харківсько-Царицинське [29, с. 108].

Каральна політика царизму

призвела до посилення терористичної діяльності народників. У 1878 р. у Харкові вперше зафіксовано випадок озброєного їх опору під час арешту [26, с. 76]. Народник Г. Гольденберг 9 лютого 1879 р. смертельно поранив харківського губернатора Д. Кропоткіна, котрого революціонери звинуватили в жорстокому поводженні із в'язнями, які утримувались у Харківській в'язниці [20, с. 173; 7. – Оп. 272. – Од. зб. 83. – Арк. 1-3]. У 1879-1881 рр. із 3-х губерній України (Київської, Харківської й Одеської) вислано без суду за «неблагонадійність» 1767 осіб [26, с. 94].

У 1868 р. були встановлені нові штати і збільшені посадові оклади для харківської поліції. Її звільнили від невластивих їй функцій: господарські справи перейшли до органів місцевого самоврядування, попереднє слідство – судовим слідчим. У 1899 р. міський голова І. Голенищев-Кутузов запропонував збільшити штат поліції, пояснюючи це значним розширенням території міста, приростом населення й збільшенням навантаження на поліцію [18, с. 8]. Додаткові асигнування планувалися в обсязі 16780 крб. [17, с. 1-2, 8].

У 1880 р. в країні завершилося створення єдиної системи поліцейських органів, було реорганізовано МВС, яке відало відтепер політичною й загальною

поліцію. Усіма видами поліції керував її департамент, 3-тє відділення скасовувалось, а жандарми віднині переходили в безпосереднє підпорядкування Міністра внутрішніх справ. Згідно з переписом населення в Харкові в 1897 р. в адміністрації, суді й поліції працювали 1853 особи; приватною юридичною діяльністю займалися 205 осіб; у в'язницях перебував 831 в'язень [1, т. 2, с. 151-153]. У 1899 р. тут було створено спеціальну фабрично-заводську поліцію [13, с. 36].

В імперії провадилася також і реформа пенітенціарної системи. У 1879 р. було створене Головне тюремне управління, якому на місцях підпорядковувались губернські тюремні інспекції [29, с. 71]. Було скасовано становість у режимі відбування покарання, ліквідовано «робітні будинки», арештантські роти, боргові в'язниці. У Харківській губернії в результаті цих реформ з'явилися так звані «централі» – великі в'язниці, що знаходилися в центральному підпорядкуванні, – Новоборисоглібський і Новобєлгородський [10, с. 230]. За висловленням начальника Головного тюремного управління К.П. Грота, умови утримання в них були «смертельними». Лише за 5 років існування централів (1875-1880 рр.) там померло 8 в'язнів і

35 збожеволіли [26, с. 113].

Підводячи підсумок, підкреслимо, що підвалини правової системи Слобожанщини було закладено в XVII – XVIII ст. У XVIII ст. поступово ліквідується автономія Слобідської України, сфера застосування права України зужується, а з 1775 р. на її території вже діяла судова система Російської імперії. На початку XIX ст. імперська влада вжила комплекс заходів щодо уніфікації правової системи Харківської губернії відповідно до загальноімперських стандартів. Із заснуванням Харківського генерал-губернаторства Харків перетворюється на важливий адміністративний центр. Другу половину XIX ст. характеризують 2 визначальні тенденції – процеси, пов'язані з реформами 60-70-х років, і наростання революційного й національно-визвольного руху. У зв'язку з відкриттям Харківської судової палати Харків у цей період набуває ваги і як юридичний центр. Таким чином, наприкінці XIX ст. система судових і каральних органів Слобожанщини мала доволі чітку структуру, рівень розвитку правових інститутів і форм права відповідав тогочасним суспільно-політичним реаліям. Харків посідав важливе місце в адміністративній і судовій системі як України, так і всієї Російської імперії.

Список літератури: 1. Багалей Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905 гг.): В 2-х т. – Харьков: Препринт. изд., 1993. – Т. 1. – 571 с.; Т. 2. – 982 с. 2. Білоконь М.В. Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): Історико-правове дослідження. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 260 с. 3. Виленский Б.В. Судебная реформа и контрреформа в России. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1969. – 400 с. 4. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – М.: Юриздат, 1951. – Т. 1. – 327 с. 5. Голикова Н.Б. Органи политического сыска и их развитие в XVII – XVIII вв. // Абсолютизм в России XVII – XVIII вв.: Сб. ст. – М.: Б. и., 1964. – С. 243-281. 6. Грицак В.М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії). – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 160 с. 7. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. 8. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: АН УРСР, 1959. – 531 с. 9. Ерошкин Н.П. Крепостное самодержавие и его политические институты (первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981. – 252 с. 10. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высш. шк., 1983. – 352 с. 11. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с. 12. История Первомайской милиции: Сб. архив. документов, матер. и воспомин. сотрудников Первомайской милиции. – Первомайск: Тенгри, 2000. – 144 с. 13. История полиции России: Краткий исторический очерк и основные документы. – М.: Щит, 1998. – 200 с. 14. Історія держави і права України: Підручник: У 2-х т. – / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Розожина, В.Д. Гончаренка. – Т. 1. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 656 с. 15. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: Підручник. – Л.: Світ, 1996. – 296 с. 16. Мачулин Л.И. История тюремного Харькова. 1668-1917. – Х.: Вид. Мачулин, 2005. – 207 с. 17. Об увеличении штата полиции: Доклад город. головы И. Голенищеву-Кутузову. – Харьков: Б. и., 1899. – 10 с. 18. Объяснительная записка по вопросу об усилении ныне действующего штата Харьков. город. полиции. – Харьков: Б. и., 1899. – 11 с. 19. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1991. – 223 с. 20. Оржеховский И.З. Самодержавие против революционной России (1826–1880). – М.: Мысль, 1982. – 207 с. 21. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст.ст. (1648–1782). – Л.: Вид. Львів. ун-ту, 1967. – 179 с. 22. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – 164 с. 23. Приказ по Харьково-Царицынскому жандармскому полицейскому управлению железных дорог. – Харьков: Б. и., 1898 и 1899. – 19 с. и 13 с. 24. Самойленко О.О. Професійна підготовка поліцейських Росії наприкінці XIX – початку XX ст. // Вісн. ун-ту внутр. справ. – 1999. – № 9. – С. 29-34. 25. Талдикін О.В. Міська поліція в Україні в першій половині XIX ст. // Вісн. ун-ту внутр. справ. – 1998. – № 3-4. – С. 117-126. 26. Троицкий Н.А. Царские суды против революционной России. Политические процессы 1871-1880 гг. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 1976. – 407 с. 27. Хрестоматія з історії держави і права України – Т. 1: 3 найдавніших часів до початку XX ст. – К.: Ін. Юре, 1997. – 464 с. 28. Шинджикашвили Д.Н. Министерство внутренних дел царской России в период империализма. – Омск: Б. и., 1974. – 111 с. 29. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно... (Об организации и основных направлениях работы административно-полицейского аппарата органов политического сыска царизма). – К.: Юринформ, 1992. – 186 с.

Надійшла до редакції 29.11.2007 р.

ІМПІЧМЕНТ ЯК ФОРМА КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ Й ЗАСІБ УРЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ

Інститут імпічменту вже давно став об'єктом прискіпливої уваги науковців. Аналізуються як його політико-правова природа і призначення у функціонуванні державного механізму, так і підстави та процедура усунення з посад внаслідок процедури імпічменту. Стосовно першого аспекту останній тлумачиться «як спеціальна процедура звинувачення за рішенням парламенту вищих посадових осіб держави у випадку порушення ними законів даної країни, як особливий порядок судочинства у справах про злочини, здійснені вищими службовими особами, як процедура притягнення до суду парламенту вищих посадових осіб держави. Під імпічментом також розуміють процедуру притягнення парламентом до відповідальності вищих посадових осіб у випадках здійснення ними певних злочинів. Інколи імпічмент трактують як парламентську процедуру, пов'язану з позбавленням президента недоторканності у зв'язку із здійсненням ним певного злочи-

ну. На думку прихильників цього підходу, позбавлення президента недоторканності (іммунітету від переслідування за вчинення кримінального злочину) супроводжується усуненням його з посади (поста). Імпічмент можна тлумачити і як одну з форм конституційної відповідальності» [7]. Дійсно, у правовій літературі можна зустріти подібну варіативність з точки зору сутності цього інституту. Однак, незважаючи на такий плюралізм думок, все ж таки справжнє функціональне призначення цього конституційно-правового інституту залишається, на наше переконання, з'ясованим не повною мірою.

Питання правового регулювання досліджуваного інституту було предметом вивчення таких учених, як Ю.М. Тодика, В.Д. Яворський, С.Г. Серьогіна, І.А. Кресіна, А.А. Коваленко, С.В. Балан та ін. Метою цієї статті є розгляд інституту імпічменту як форми врегулювання державно-правових конфліктів.

Емпіричне підґрунтя для та-

ких роздумів зможе нам надати практика застосування такої форми відповідальності в Литві, Південній Кореї та Сполучених Штатах Америки. Справа в тому, що саме в цих країнах останнім часом мало місце відсторонення глав держав від займаних посад внаслідок процедури імпичменту. У випадку з імпичментом, наприклад, президентів Литви й Південної Кореї активним суб'єктом цієї процедури виступили конституційні суди, правові позиції яких щодо вказаної підстави відповідальності дозволяють пролити світло на важливе питання сутності імпичменту.

Розпочнемо з імпичменту Президента Литви Р. Паксаса. Відповідно до Конституції цієї держави, підставою для цього є грубе порушення Основного Закону країни або порушення присяги, а також виявлення факту вчинення злочину (ст. 74). У самій процедурі задіяні 2 владних суб'єкти Сейм і Конституційний Суд. При цьому, якщо перший ухвалює рішення про відсторонення глави держави від займаної посади не менше як 3/5 голосів своїх членів, то друга інституція правомочна встановлювати факт порушення Конституції чи присяги. Що ж стосується присяги, то вона полягає в обіцянці Президента «берегти вірність Литовській Республіці й Конституції, сумлінно виконувати свої обов'язки й бути до всіх од-

наково справедливим.

До речі, саме посягання на всі вказані конституційні цінності виявив Конституційний Суд Литви в діях Президента, коли той ухвалював рішення про надання Ю. Борисову громадянства Литви. Зокрема, Суд зазначив, що «ні з Конституції, ні з Закону про громадянство, ні з інших законів не впливає, що громадянство Республіки може бути отримано за фінансову, матеріальну чи будь-яку іншу підтримку, тобто куплено». Рішення Президента надати громадянство Республіки Ю. Борисову у винятковому порядку було викликано не певними його заслугами перед державою Литва, а фінансовою та іншою підтримкою, наданою Ю. Борисовим на виборах Президента Республіки у 2002 р. Отже, отримання Ю. Борисовим громадянства в порядку винятку було йому нагородою за вищевказану підтримку. При цьому Президент Республіки Р. Паксас, видаючи 11 квітня 2003 р. Декрет № 40 «Про надання громадянства Республіки Литва в порядку винятку», згідно з яким Ю. Борисов отримав громадянство Республіки Литва як виняток, керувався не Конституцією країни, не законами, не інтересами нації й держави, а своїми власними інтересами. Більше того, Суд підкреслив, що, виокремлюючи Ю. Борисова серед інших громадян, Президент

тим самим порушив приписи ч. 1 ст. 29 Конституції Литви про рівність усіх перед державними інститутами й посадовими особами і ст. 82 про обов'язок глави держави бути до всіх однаково справедливим [3].

Указав Конституційний Суд Литви й на роль і значення Сейму й Суду в цій процедурі. Він виходив з того, що Сейм – це інституція, яка має політичний характер і не може вирішувати питання, чи порушив Президент Республіки Конституцію і чи є це порушення грубим, тобто парламент не вправі вирішувати спір про право. Але ж такими повноваженнями наділено Суд. Розмірковуючи над такою конституційною формулою інституційного механізму імпічменту, Конституційний Суд зазначив: якби Сейм установлював факт грубого порушення Конституції, такі дії парламенту були б необґрунтованими. Це означало б, що юридична проблема, «чи порушив грубо Президент Республіки Конституцію», могла бути вирішена не таким інститутом судової влади, як Конституційний Суд, який, як і всі інші суди, сформовано на професійних засадах, а Сеймом як інститутом державної влади, який за своєю природою й сутністю є установою політичною, в рішеннях якого відбивається політична воля більшості його членів і чий рішення ґрунтуються на політич-

них домовленостях, різних політичних компромісах тощо [1].

Однак остаточно позиція Конституційного Суду стосовно політико-правової природи інституту імпічменту була встановлена після того, як Р. Паксас звернувся до Суду зі скаргою про визнання неконституційним п. 2 ст. 2 Закону про вибори Президента Республіки, яким передбачається заборона особі, усунутій з поста в порядку імпічменту, балотуватися на посаду Президента протягом 5-ти років з моменту останнього. У рішення по скарзі Р. Паксаса Конституційний Суд виступив з такими правовими позиціями [4].

На думку Суду, щоб громадяни могли довіряти державним політичним особам (а це може мати місце, лише коли всі посадові особи дотримуються Конституції й законів), демократична громадськість повинна мати засоби контролю за діяльністю державних посадовців, у тому числі й можливість усунути з поста чиновника, який порушує Конституцію чи закони і ставить інтереси свої особисті чи групи осіб вище громадських, або який своїми діями ганьбить державну владу. Однією з форм такого контролю з боку демократичної громадськості є конституційний інститут імпічменту... Імпічмент, як ситуація, коли особа, яка грубо порушила Конституцію чи порушила

присягу, усувається з поста Президента Республіки, є одним зі способів захисту держави, як загальна мета суспільства, встановлена в Конституції.

Іншим важливим аспектом розуміння природи інституту імпічменту, як вважає Суд, є те, що Президентів Республіки при здійсненні своїх повноважень, установлених Конституцією й законами країни, належить діяти так, щоб його дії підтримували гармонійну взаємодію між органами державної влади. І знову ж таки в підґрунті такого акта парламенту, як усунення Президента з поста, лежить важливе питання довіри населення до обраного глави держави. Саме наявність такої довіри є підставою перебування тієї чи іншої особи на такому важливому посту. Що стосується питань довіри, то Суд розглядає й таку умову набуття повноважень Президентом, як складення присяги. Конституційний Суд визначає цю процедуру не як формальний символічний, а як взяття главою держави обов'язку діяти тільки на благо тих цінностей, які він поклявся захищати.

Обґрунтовуючи свою позицію щодо ключового питання скарги про законодавчу заборону особі, усунутій з поста в порядку імпічменту, брати участь у черговій виборчій кампанії на пост Президента, Суд виходив з того,

що метою конституційного інституту імпічменту є не тільки одноразове усунення особи з поста; вона є набагато ширшою: його метою є недопущення особи, яка порушила Конституцію чи присягу, до обіймання конституційно передбаченої посади, початок реалізації якої, згідно з Конституцією пов'язаною зі складанням конституційно затвердженої присяги. Суд вважає, що особа, яка одного разу відступила від даної народу обіцянки, не вправі вже в майбутньому займати виборну посаду, оскільки апіорі вона не здатна буде дотриматись даної присяги. По суті, Конституційний Суд прирівняв процедуру імпічменту до, так би мовити, клеймування політика як особи, яку не слід більше допускати до влади вищого ґатунку.

У цьому зв'язку М. Статкявичюс зазначає, що цілком імовірно, що й інші конституційні суди дотримуються аналогічного трактування, оскільки завжди існує сумнів, що особа, яка дала присягу і її порушила, може повторно не додержатися Конституції чи присяги. Як вважає науковець, «з метою уникнення різних інтерпретацій і політичних криз розумно було б внести відповідні зміни до конституції» [8, с.49]. Окрім цього він рекомендує політикам, яким загрожує імпічмент, добровільно піти у відставку, щоб уникнути таких обмежень в реалізації

своїх конституційних прав [8, с.49]. З його твердженнями, як вбачається, також важко погодитись, оскільки, як буде показано далі, імпічмент – це просто інститут конституційної відповідальності, форма розв'язання державно-правового конфлікту, що виник через загрозу завдання шкоди авторитету публічної влади. І традиційним результатом застосування такого заходу є усунення Президента з поста. Усе ж, що стосується його подальшої долі в політиці, на наше глибоке переконання, не повинно врегульовуватися нормами законодавства, оскільки питання про те, чи може та чи інша особа в майбутньому претендувати на довіру народу, є суто політичним і має вирішуватись безпосередньо самим народом у перебігу чергових виборів. Завдання ж Конституції – (не допускати до влади осіб, які за своїми формальними ознаками не зможуть її ефективно реалізовувати), а не втручатися у таку тонку матерію, як можливість особи виконувати свої моральні обіцянки. Такими ознаками є вік (як критерій досвідченості), дієздатність (як показник розумової здатності), громадянство (як свідчення наявності зв'язку з відповідною державою) й відсутність судимості (як доказ несхильності до порушення законодавства). А такий суто морально-політичний критерій, як здатність виконува-

ти обіцянки, надані при складенні присяги, повинен підтверджуватися в суто політичний спосіб – народом на наступних виборах.

Перейдемо до розгляду ситуації, що склалася навколо імпічменту колишнього Президента Південної Кореї Но Му-хана. У 2004 р. парламент країни звинуватив його в досить серйозних проступках. Серед них називались політична підтримка Президентом партії «Урі» (скорочена назва партії «Наша відкрита партія») на парламентських виборах, що, з погляду парламентаріїв, було порушенням принципу політичного нейтралітету глави держави. Досить серйозним звинуваченням було незаконне фінансування передвиборчої кампанії Но Му-хана. Слід зазначити, що відповідно до ч.1 ст. 65 Конституції Південної Кореї Президент може бути усунутий з поста в порядку імпічменту за порушення Конституції чи інших законів при виконанні офіційних обов'язків.

Як і в попередньому випадку, остаточну крапку в справі про імпічмент поставив Конституційний Суд Південної Кореї. Однак, на противагу описаному випадку щодо Президента Литви, Суд став на бік глави держави.

У рішенні від 14 травня 2004 р. [3] Конституційний Суд вирішив не тільки питання факту стосовно конкретної ситуації з імпічментом Но Му-хана, а й на-

дав своє тлумачення окремим важливим конституційним питанням. Насамперед, він підкреслив, що метою і функцією цієї процедури є зміцнення нормативної сили Конституції через установлення й підтримання юридичної відповідальності державних чиновників за порушення Основного Закону країни при реалізації ними публічних обов'язків. Стаття 65 Конституції (Південної Кореї – Ю.Б.) включає Президента до кола державних службовців, які підлягають імпічменту, підкреслюючи тим самим, що навіть Президент, обраний суспільством і в такий спосіб безпосередньо забезпечений демократичною легітимністю, може бути усунутий з поста в порядку імпічменту для збереження конституційного порядку. І навіть серйозний політичний хаос випадку, який може виникнути внаслідок усунення Президента з поста в порядку імпічменту, слід вважати неминучою ціною демократії заради захисту національною спільнотою основного порядку вільної демократії. Своє ж завдання в механізмі імпічменту Конституційний Суд вбачає в тому, щоб проконтролювати, що особа усувається з поста саме за порушення Конституції чи законів, а не з політичних мотивів.

Загалом же мотивація Суду, якою він обґрунтовував неправомірність рішення парламенту,

зводилась до того, що він провів відмежування дій глави держави як прояв реалізації владних повноважень і як звичайного політика. При цьому Конституційний Суд вивів досить важливу, з нашого погляду, методологічну засаду інституту імпічменту. Вона полягає в наступному. Рішення усунути Президента з поста позбавило б його демократичної легітимності, наданої Президенту національною конституантою через вибори на час строку повноважень, і могло б викликати політичний хаос, що є результатом поляризації позицій населення, тобто розриву й антагонізму між тими, хто підтримує Президента, й тими, хто його не підтримує, вже не говорячи про національні втрати через перерву в реалізації президентської влади. Тому у випадку з імпічментом Президентові «безпосередню делеговану демократичну легітимність», якою він наділений через вибори, й «суспільний інтерес у безперервності виконання президентських обов'язків» слід розглядати як важливі елементи при визначенні того, чи слід усувати його з поста». При цьому Конституційний Суд чітко розділяє формальну й матеріальну сторону цієї процедури. Він вважає, що з тієї позиції, що імпічмент – це процедура, пов'язана із захистом Конституції, рішення усунути Президента з поста може бути обґрунтованим,

лише коли його дії, якими він порушує закон, мають суттєве значення стосовно захисту Конституції. При цьому ступінь протиправності цих дій є таким, що вимагає для відновлення конституційного порядку прийняття рішення про усунення глави держави з поста. Матеріальна ж сторона імпічменту полягає в тому, що Президент – це орган, який втілює волю народу й безпосередньо наділяється демократичною легітимністю через вибори. У цьому контексті підстава для усунення його з поста може мати місце, тільки якщо довіра до нього буде втрачена до такої міри, що Президент не зможе продовжувати виконувати свої обов'язки до часу, коли сплине строк його перебування на посту.

На підставі цього Суд дійшов висновку, що статті звинувачення, що лягли в основу імпічменту Но Му-хана, не можуть розглядатись як порушення ним законодавства при виконанні своїх публічних обов'язків, оскільки частина з них не стосувалася перебування його на посту глави держави, а частина не може розглядатись в контексті виконання таких обов'язків. Що стосується останньої тези, то Суд вважає, що заяву глави держави щодо підтримки партії «Урі» слід розглядати як просту відповідь на запитання журналіста на прес-конференції. Що ж до заяви Президента про

призначення референдуму про довіру главі державі після завершення парламентського розслідування (на одній з прес-конференцій він заявив, що бажає провести референдум з приводу довіри його особі; і якщо народ викаже таку довіру, він планує реорганізувати державний апарат у найближчі роки), то Суд не вважає це антиконституційними діями, а лише закликом Президента до академічних дебатів стосовно цього.

Як же розвивалися події, що мали місце після прийняття парламентом 12 березня 2004 р. резолюції про імпічмент Президентів. Вони підтвердили справедливність висновків Конституційного Суду Південної Кореї. Адже пропрезидентська партія «Урі», в підтримці якої його звинувачували, на чергових виборах, що відбулись у квітні того ж року, отримала абсолютну перемогу: цій партії дісталось 152 із 299 депутатських мандатів. У такий спосіб народ підтвердив той факт, що Но Му-ханом не було вчинено дій, які свідчили б про остаточну втрату ним довіри народу.

Такий детальний аналіз 2-х прикладів імпічменту дозволяє зробити деякі важливі висновки. По-перше, в обох випадках органи конституційної юрисдикції підтвердили той факт, що ця процедура є однією з форм контролю народу за порядком реалізації

делегованої ним влади. По-друге, важливим аспектом імпічменту є необхідність розгляду цього інституту в системному взаємозв'язку з таким явищем, як довіра народу. По-третє, відновлення довіри не є самоціллю інституту імпічменту. Головне – це врегулювати серйозний державно-правовий конфлікт (або ж запобігти йому), якщо він виник (чи може виникнути) через завдання шкоди авторитетові публічної влади.

У контексті останньої тези слід звернути увагу на процедуру імпічменту колишньому Президентові США У. Дж. Клінтону. Нагадаємо, що в 1998 р. Палата представників звинуватила главу держави одразу по 4-х статтях – лжесвідчення Великому журі (I), лжесвідчення перед присягою (II), перешкоджання правосуддю (III) і зловживання посадовим становищем (IV). Конгресмени підтримали звинувачення лише по I і III статтях і передали справу на розгляд Сенату. Останній же, вивчивши всі матеріали справи, в лютому 1999 р. не підтримав жодної зі статей обвинувачення [6, с.54,58].

Попри всю скандальність ситуації, особливо щодо стосунків між У. Дж. Клінтоном та М. Левінскі, сенаторам удалося не тільки відокремити популізм від державно-правової сутності скандалу, а й ще раз загострити увагу громадськості та наукових кіл на

складному питанні підстав імпічменту. У правовій літературі вже давно звертається увага на неоднозначності підстав імпічменту, зазначених в розд. 4 ст. II Конституції США [2, р.177]. Нагадаємо, що цим конституційним приписом установлюється, що Президент може бути усунутий з посади «після засудження в порядку імпічменту за державну зраду, хабарництво чи інші важливі злочини й місдимінори». При цьому, якщо тлумачення терміна «державна зрада» наводиться в розд. 3 ст. III Конституції («державною зрадою Сполученим Штатам вважається тільки ведення війни проти них або приєднання до їх ворогів, надання ворогам допомоги чи підтримки»), то зміст таких підстав, як «важливі злочини» й «місдимінори» з тексту Основного Закону країни залишається незрозумілим. Приклад з імпічментом У. Дж. Клінтону засвідчує, що недостатньо самого факту вчинення главою держави протизаконного чи аморального вчинку для усунення його з поста в порядку імпічменту. Із цього приводу Л.В. Бойцова й М.Б. Цалікова зазначають, що «прихильники У. Дж. Клінтона (зокрема, професори Р. Дворкін і К. Санстейн) стверджували, що необхідний елемент правопорушення, яке підлягає імпічменту, «це явний зв'язок між неправильно пове-

діркою посадової особи та її офіційними обов'язками (лише такі діяння, як убивство та зґвалтування, є винятком). Явного зв'язку між хибною поведінкою Президента США та його обов'язками у справі не було [6, с.56].

А чи можна однозначно стверджувати, що такими діями У. Дж. Клінтон не завдав шкоди авторитету публічної влади? Навряд чи. Як вбачається, конфлікт у владному середовищі може виникнути не тільки у зв'язку з реалізацією посадовою особою своїх владних повноважень. Причиною цього може бути й аморальний проступок (як у ситуації із «сімейним скандалом» чеського політичного лідера М. Топола-нека), і протиправне діяння, за яке звичайний громадянин у будь-якому разі поніс би відповідальність. Що ж до останнього твердження, то досить ілюстративним прикладом і є як раз імпічмент У. Дж. Клінтону. Адже окрім своїх аморальних вчинків глава держави вдався ще й до серйозного для американської системи правосуддя кроку» порушив дану ним клятву говорити правду, що було підтверджено ним самим. У зв'язку із цим виникає запитання: чи може в пересічного громадянина існувати після цього довіра до владних представницьких інституцій і яким буде їх авторитет?

Які ж уроки можна винести з

вказаного досвіду зарубіжних країн? По-перше, підстава імпічменту має бути пов'язана з інститутом довіри, яка висловлюється главі держави при його обранні. Формулювання підстави повинно мати характер серйозного політико-правового проступку (наприклад, порушення Конституції, присяги, вчинення злочину) і вказувати на те, що своїми діями президент завдав шкоди авторитету публічної влади. По-друге, імпічмент має бути справжнім засобом попередження (врегулювання) державно-правових конфліктів, тобто конфліктогенних ситуацій, що мають складну політико-правову (з наголосом на першій частині слова) природу. А тому рішення про усунення глави держави з поста належить ухвалювати органу, який, як і Президент, повинен мати «демократичну легітимність», тобто парламенту. При цьому роль Конституційного Суду повинна зводитись до експертної й контролюючої інстанції. Перша роль полягатиме в тому, що саме цьому Суду, як відповідній інституції, діяльність якої не має політичного забарвлення, належить вирішати питання факту: чи мав місце в діях глави держави делікт, передбачений у Конституції як підстава імпічменту. І лише за наявності позитивного висновку цього Суду парламент може ухвалити політичне рішення про усунення Прези-

дента з поста. По суті, такий принцип прийняття рішення стосовно дострокового припинення повноважень певної державної інституції знайшов місце в кон-

ституційному механізмі публічної влади щодо Верховної Ради Автономної Республіки Крим та місцевих рад.

Список літератури: 1. Conclusion on the compliance of actions of President Rolandas Paksas of the Republic of Lithuania against whom an impeachment case has been instituted with the Constitution of the Republic of Lithuania, 31 March 2004 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.lrkt.lt/dokumentai/2004/c040331.htm>. 2. Fisher L. Constitutional conflicts between Congress and the President. – Kansas: University Press of Kansas, 1997. – 338 p. 3. Impeachment of the President (Roh Moo-hyun) Case (16-1 KCCR 609, 2004 Hun-Na1, May 14, 2004) [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://english.ccourt.go.kr/> 4. Ruling on the compliance of article 1¹(wording of 4 May 2004) and paragraph 2 (wording of 4 May 2004) of article 2 of the Republic of Lithuania Law on presidential election with the Constitution of the Republic of Lithuania, 25 May 2004 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.lrkt.lt/dokumentai/2004/r040525.htm>. 5. Ruling on the compliance of President of the Republic of Lithuania decree № 40, "On granting citizenship of the Republic of Lithuania by way of exception" of 11 april 2003 to the extent that it provides that citizenship of the Republic of Lithuania is granted to Jurij Borisov by way of exception with the Constitution of the Republic of Lithuania and paragraph 1 of article 16 of the Republic of Lithuania Law on citizenship, 30 December 2003 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.lrkt.lt/dokumentai/2003/r031230.htm>. 6. Бойцова Л.В., Цаликова М.Б. Импичмент Президента США У. Клинтона // Правоведение. – 2004. – №5. – С.50-60. 7. Онищук Н. Импичмент с правовым лицом // Зеркало недели. – 2002. – № 38 (413). – С.6. 8. Статкявичюс М. Перспективы развития института импичмента в современном демократическом государстве // Правоведение. – 2004. – №5. – С. 42-50.

Надійшла до редакції 15.11.2007 р.

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ГАРАНТІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ Й ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ РАД В УКРАЇНІ

Запорукою реалізації основ організації й діяльності місцевих рад в Україні стає практичне вирішення питань гарантування місцевого самоврядування як самостійної підсистеми публічної влади, забезпечення його ресурсного потенціалу. Ця проблема посилюється недостатнім рівнем наукового дослідження питань гарантій, їх правової природи, що негативно позначається на розвитку місцевого самоврядування, особливо на передумовах його організації й діяльності. Мета цієї статті полягає в тому, щоб на підставі аналізу наукових праць і чинного законодавства навести власне бачення сутності гарантій як елемента правового статусу зазначених органів, показати їх взаємозв'язок з основами організації й діяльності місцевих рад і визначити окремі недоліки гарантування їх реалізації. Аналіз наукових праць окремих теоретиків права (В.С. Нерсисянца [11], А.С. Піголкіна [9]) й конституціоналістів (Ю.М. Тодики [13], В.Ф. Погорілка [10], М.І. Корніє-

нка [4], І.С. Щебетун [14]), які досліджували вказані проблеми свідчать, що система гарантій, що сформувалася в теорії права, не містить виключного переліку, тому досить важко встановити їх сукупність, скажімо, для системи місцевого самоврядування. Будь-який обов'язок держави, її органу чи посадової особи щодо цієї системи перетворюється в науковій інтерпретації на свого роду гарантію.

Зазвичай конституціоналісти визначають гарантії як умови й засоби, що забезпечують фактичну реалізацію і всебічну охорону прав та обов'язків [8, с. 316]. Розглядаючи особливості організаційно-правових гарантій місцевого самоврядування, І.С. Щебетун розуміє під ними необхідні для реалізації повноважень останнього обставини і спеціальний механізм, що забезпечують ефективну його участь у вирішенні питань місцевого значення [14, с. 14]. Таке трактування виграє серед інших досить вдалим поєднанням статичних і динамі-

чних елементів, підкреслює ефективність гарантій лише за умови додержання механізму їх реалізації. Отже гарантії становлять собою перш за все явище, що забезпечує досягнення певного результату.

Деякі науковці наводять загальне визначення гарантій місцевого самоврядування як економічних, політичних, духовних засад суспільства й держави, що створюють реальні можливості для стимулювання, розвитку й виконання завдань і функцій місцевого самоврядування [15, с. 557]. Наявність різних формулювань лише ускладнює розуміння сутності цього поняття. На нашу думку, гарантії слід розглядати насамперед як елемент правового статусу певного органу, до якого включається сукупність правообов'язків (повноважень), що забезпечують реалізацію й захист прав місцевого самоврядування.

Варто відзначити, що в науковій юридичній літературі існують різні погляди щодо ототожнення основ організації й діяльності місцевих рад та їх гарантій [5, с. 90]. Законодавець заклав цю проблему в Законі «Про місцеве самоврядування в Україні» (далі – Закон) [2; 1997. – № 24. – Ст. 170], у якому оперує такими категоріями, як гарантії, основи, принципи тощо. Як вбачається, ці поняття слід розмежовувати,

керуючись їх цілеспрямованістю. Гарантії відрізняються від основ (засад) тим, що за головну мету мають забезпечення реалізації й захисту прав місцевого самоврядування. Основи (засади) ж мають позначати те головне, на чому ґрунтуються організація і діяльність місцевого самоврядування, умови й засоби ефективного виконання відповідними суб'єктами своїх завдань і функцій. Якщо основи місцевого самоврядування – це його ресурсний потенціал, то гарантії є системою заходів, необхідних, щоб останній було використано якомога ефективніше. Зокрема, для нормального функціонування представницьких органів місцевого самоврядування слід створити такі умови, за яких самі основи отримали б гарантування в першу чергу.

Гарантії забезпечують процес реалізації права на місцеве самоврядування та його захист. Вони мають компенсаторний характер, тобто спрямовані на те, щоб мінімізувати вплив зовнішніх негативних чинників на функціонування відповідного суб'єкта, послабити, дію, так би мовити, агресивного середовища. Основи ж не є засобом захисту будь-якого права чи його виконання, а сприяють процесу організації місцевого самоврядування, створюють належні умови для його розвитку, спрямовуючи організа-

цію й діяльність відповідних суб'єктів (у тому числі й місцевих рад) у напрямку підвищення їх ефективності. Отже, якщо гарантії є способами усунення перешкод для оптимального функціонування місцевого самоврядування, то основи – це ті умови й ресурси, без яких останнє є взагалі неможливим, тобто це його так зване середовище існування.

Особливої уваги потребує аналіз системи гарантій, оскільки неоднозначною є позиція правознавців щодо їх складу. Більшість науковців формулюють її шляхом переліку видів гарантій, відносячи до них економічні, юридичні, організаційні, кадрові й інформаційні [13, с. 78], судові й загальні [12, с. 20-24], політичні й майнові [3, с. 112-126] тощо. Водночас сутнісні характеристики системи свідчать про існування стійких взаємозв'язків між окремими елементами, які в сукупності з відповідним механізмом їх реалізації дають змогу комплексного захисту здійснення ефективного функціонування. Навряд наведена класифікація повною мірою відбиває ці стійкі внутрішні зв'язки, оскільки «розмитим» залишається критерій поділу цього поняття на види.

Найбільш обґрунтованою класифікацією гарантій є їх поділ за сферами забезпечення, тому що саме вона наповнена аксеологічним для науки змістом. За цим

критерієм гарантії бувають юридичними (правовими), в тому числі судовими, соціальними, кадровими, матеріальними й організаційними.

Юридичні гарантії – це специфічний правовий засіб забезпечення, реалізації, охорони й захисту місцевого самоврядування як підсистеми публічної влади. Вони мають різні правові визначення. Як доречно зауважують В.Ф. Погорілко, В.В. Головченко, М.І. Сірий, серед учених та юристів-практиків існує дещо зужений підхід до розуміння й вирішення проблеми юридичних гарантій [10]. Дійсно, під ними варто мати на увазі не лише правові засоби охорони місцевого самоврядування, а й ті, за допомогою яких безпосередньо забезпечується реалізація гарантій на підставі закону.

Саме останні й становлять проблему дійсного гарантування місцевого самоврядування, оскільки зазвичай вони досить обмежені й неефективні. Так, Конституція закріпила, що в Україні визнається й гарантується місцеве самоврядування. Ця норма сама по собі виступає констатацією того, що держава погоджується з існуванням окремої самостійної системи влади. Проте реалізація цієї загальної гарантії вбачається в тому, що держава на перших етапах змушена створити правову базу, яка забезпечувала б

функціонування місцевого самоврядування, виділити матеріальні й фінансові ресурси, провести розмежування території так, щоб отримати просторові межі його функціонування, визначити рівень деконцентрації влади тощо. Держава визнає реальність місцевого самоврядування, яка може бути забезпечена шляхом гарантування його основ. При цьому названі засоби повинні бути такими, щоб мешканці країни були впевнені в їх реальності й довгостроковості, а в разі якихось порушень з боку держави мали можливість поновлення гарантій.

Та незважаючи на розгалужену систему гарантій, класифікація яких була широко наведена в науці, вони, як правило, залишаються декларативними. Цей факт стає на заваді набуття органами місцевого самоврядування достатніх і необхідних основ їх діяльності.

Більшість учених, які вивчають зазначену проблему, визначає серед провідних правових гарантій діяльності місцевого самоврядування визнання його на конституційному рівні однією із основ конституційного ладу. Таке положення логічно випливає з ч. 2 ст. 5 Основного Закону країни [2; 1996. – № 30. – Ст. 141], у якій місцеве самоврядування розглядається як форма здійснення влади народом Украї-

ни. Держава бере на себе важливі зобов'язання щодо розвитку місцевого самоврядування, його захисту, повного сприяння процесам його діяльності. Саме це, на думку О.М. Бориславської, досягається шляхом закріплення засад місцевого самоврядування у Конституції України та їх конкретизації у спеціальному законодавстві [1, с. 254].

Особливе місце в системі правових гарантій посідають судові гарантії. Чинне законодавство надає можливість органам і посадовцям місцевого самоврядування звертатися до суду з вимогою визнання незаконними актів органів державної влади, місцевого самоврядування, юридичних осіб, які обмежують права територіальних громад, повноваження цих органів та посадовців (ч.4 ст. 38; п.15 ч.3 ст. 42 Закону). Крім того, важливе значення має ч. 3 ст. 19 Закону, яка зазначає, що при відмові в реєстрації статуту територіальної громади, вона може бути оскаржена в судовому порядку. У процесі нормотворчості органи місцевого самоврядування також одержують можливості судового захисту, оскільки їх акти з мотивів невідповідності Конституції або законам України визнаються незаконними в судовому порядку (ч.10 ст. 59 Закону). Виступаючи суб'єктами цивільно-правових, господарсько-правових та інших

суспільних відносин з фізичними та юридичними особами, органи місцевого самоврядування мають гарантовану можливість відстояти свою позицію в суді, якщо ці особи звертаються про поновлення їх порушених прав рішеннями, дією чи бездіяльністю органів або посадовців місцевого самоврядування (ч.2 ст.77 Закону).

До юридичних гарантій поряд із судовими треба віднести наявність правової автономії місцевого самоврядування. З точки зору П.М. Любченка, її сутність полягає в конституційному визначенні компетенції останнього [6, с. 103]. З нашого погляду, науковець застосовує дещо звужений підхід, оскільки правова автономія має включати також і достатню кількість юридичних норм, що регламентують суспільні відносини у сфері місцевого самоврядування, а також можливість приймати власні акти, формуючи в такий спосіб свою правову базу.

Гарантування реалізації правових основ місцевого самоврядування безпосередньо пов'язано з функціонуванням методів правового регулювання – додержання, виконання, використання й застосування норми права. При цьому реалізація цими органами відповідних норм, що регламентують суспільні відносини в царині місцевого самоврядування, можлива шляхом учинення активних

дій по виконанню юридичних обов'язків і реалізації повноважень, закріплених у законодавстві.

З приводу окреслення соціальних гарантій здійснення місцевого самоврядування слушну позицію займають автори монографії «Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави». Вони зазначають, що ці гарантії в методологічному аспекті є сенс розглядати через призму прав та свобод людини і громадянина, оскільки реальність місцевого самоврядування в демократичному суспільстві характеризується гарантованістю, існуванням широких прав і можливостей для участі громадян в управлінні місцевими справами [7, с. 367].

Таким чином, важливою соціальною гарантією є участь громадян у місцевому самоврядуванні, яка виявляється в різних формах: місцевих виборах, референдумах, загальних зборах громадян за місцем проживання, громадських слуханнях, місцевих ініціативах, колективних зверненнях громадян до органів місцевого самоврядування тощо. До того ж реалізація соціальних основ функціонування представницьких органів місцевого самоврядування цілком залежить від визнання державою первинним суб'єктом останнього територіальної громади – мешканців відповідної території села (об'єднан-

ня декількох сіл), селища, міста, які формують такі органи.

З нашого погляду, більш пильнішої уваги на сучасному етапі державотворення потребує не колективний суб'єкт, а індивідуальний – мешканець. Саме на них засновано існування територіальних громад, які є носіями прав на участь у здійсненні всіх форм місцевого самоврядування. Водночас, вирішити весь спектр питань одноособово законодавець не може, тому більшість із них вирішується колективно. Але колективне розв'язання проблем не означає реалізації права на здійснення місцевого самоврядування всією територіальною громадою. У цьому процесі зазвичай бере участь лише її окрема частина, що залежить від волі конкретних індивідів – мешканців. Причому інколи вона може бути взагалі незначною порівняно з чисельним складом громади; це можуть бути загальні збори, місцеві ініціативи тощо. Ось чому, як вбачається, превалюючим складником соціальної основи слід вважати окремого мешканця території, якому будуть забезпечені права на участь у місцевому самоврядуванні.

При з'ясуванні організаційних гарантій функціонування органів місцевого самоврядування варто враховувати, що вони спрямовані на *самостійність* у визначенні їх складу і внутрішньої побудови, а

також існуючих зв'язків між ними. Головною такою гарантією місцевого самоврядування конституціоналісти вважають наявність у нього сталих основ – організаційно-правових, матеріально-фінансових й територіальних [4, с. 75]. Установлення організаційної самостійності не означає її безмежності, навпаки, ця гарантія окреслюється компетенцією місцевого самоврядування. Тому досить важливим завданням на сучасному етапі його розвитку виступає правове позначення меж здійснення місцевого самоврядування, чітке закріплення суспільних відносин, у які органи державної влади не вправі втручатися за будь-яких обставин. Від цього залежить і реалізація організаційної основи місцевого самоврядування, хоча вона має відбуватися з обов'язковим урахуванням того, що органи місцевого самоврядування діють виключно в межах й у спосіб, передбачені чинним законодавством.

Матеріальною гарантією місцевого самоврядування є його матеріальна самостійність, яка виявляється в законодавчо закріпленій можливості мати об'єкти комунальної власності, вільно й на власний розсуд розпоряджатися ними. Рівень такого матеріального підґрунтя залежить від існування потенціальних гарантій в органів місцевого са-

моврядування мати у власності або в управлінні відповідні об'єкти.

Таким чином, остаточно не вирішеною залишається проблема гарантування реалізації основ місцевого самоврядування. Переважним засобом її розв'язання може бути реформа чинного законодавства, що регулює питан-

ня організації місцевого самоврядування у напрямку посилення гарантій. Особливу увагу при цьому варто приділити забезпеченню достатнього рівня матеріальної й фінансової основ функціонування місцевих рад, які сприяють реалізації їх компетенції й виконанню превалюючих завдань.

Список літератури: 1. Бориславська О. Визнання і гарантування місцевого самоврядування в Україні // Вісн. Львів. ун-ту. – 2002. – Вип. 37. – С. 252-256. 2. Відомості Верховної Ради України. 3. *Ильинский И.П.* Самоуправление народом. – М., 1997. – 140 с. 4. *Корніснко М.І.* Муніципальне право України: концептуальні та організаційно-правові питання: Навч. посіб. – К.: Алерта, 2005. – 144 с. 5. *Мартемьянов В.С.* Матеріально-фінансова база діяльності місцевих Советов // Сов. гос-во и право. – 1978. – № 4. – С. 90-98. 6. Матеріали наукових семінарів та круглих столів, проведених Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15-16 трав. 2007 р. / Упоряд. *А.П. Гетьман, О.В. Петришин*. – Х.: Право, 2001. – 212 с. 7. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової держави: Монографія / За ред. *Ю.М. Тодику і В.А. Шумілкіна*. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 392 с. 8. *Нудненко Л.А.* Конституційно-правовий статус депутата законодавчого органа державної влади в Російській Федерації. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 475 с. 9. Общая теория права: Учебник для юрид. вузов / Под ред. *А.С. Пиголкина*. – 2-е изд. – М.: Изд-во МГТУ, 1996. – 384 с. 10. *Погорілко В.Ф., Головченко В.В., Сірий М.І.* Права та свободи людини і громадянина в Україні. – К.: Вид-во «Ін Юре», 1997. – 52 с. 11. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. *В.С. Нерсесянца*. – М.: НОРМА, 2004. – 832 с. 12. *Сигов И.И.* Местное самоуправление в системе обеспечения демократизации общества // Государственное регулирование и местное самоуправление. – СПб, 1996. – С. 20-24. 13. *Тодька Ю.Н.* Основы конституционного строя Украины: Монография. – Х.: Факт, 2000. – 176 с. 14. *Щебетун И.С.* Организационно-правовые гарантии местного самоуправления в Украине: Монография. – Донецк Дельта, 2002. – 208 с. 15. *Ярмиш О.Н., Сergyozin В.О.* Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні: Підручник. – Х.: Нац. ун-т. внутр. справ, 2002. – 672 с.

Надійшла до редакції 30.10.2007 р.

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ЛОБІЗМУ: ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Держава, здійснюючи величезний вплив на життя суспільства, не є ізольованою від об'єктів управління. У свою чергу суспільство в особі окремих громадян та їх об'єднань намагається впливати на процес прийняття і здійснення державою рішень. Це явище, що становить собою невід'ємний політико-правовий інститут демократичної системи, є лобізмом.

Зазначене явище ще недостатньо добре вивчено у вітчизняній правовій науці. На сьогодні в Україні досліджувалися лише окремі риси інституту лобізму. Так, обговорювалися існуючі законопроекти про лобіювання (А. Євгенєва) [2], питання можливої сфери легалізованої лобістської діяльності (К.В. Манжул, І.І. Нікітчук) [4], аспекти такої діяльності окремих відомств (О.Л. Порфімович) [6] та органів місцевого самоврядування (О.В. Молодцов) [5]. Дана стаття є спробою дослідження вказаного політико-правового інституту в конституційно-правовому плані,

визначення його головних рис та окреслення можливих шляхів правового регулювання.

Сам термін «лобізм» (від англ. «кулуари») означає розгалужену систему контор та агентств бізнесу або організованих груп при законодавчих органах, що чинять активний вплив, тиск (аж до підкупу) на законодавців і державних чиновників з метою прийняття необхідних рішень, певних законопроектів, одержання урядових субсидій в інтересах організацій, що представляються ними [8, с. 282].

Іншими словами лобізм – це боротьба конкуруючих груп впливу, які, намагаючись вирішувати свої інтереси, впливають на різні органи державної влади. На відміну від політичних партій, мета яких – здобуття влади і створення за її допомогою відповідних інститутів, метою діяльності таких груп є захист своїх різноманітних інтересів.

Залежно від державних органів як об'єктів лобіювання, у сфері діяльності яких

здійснюється тиск «груп інтересів», відрізняють: *законодавче лобіювання* шляхом впливу на такий об'єкт – Верховну Раду України, щодо прийняття, скасування або зміни законів і *виконавче лобіювання* – чинення тиску на прийняття різних рішень (підзаконних нормативно-правових актів, конкретних управлінських рішень) у сфері виконавчої влади, розміщення держзамовлень, надання субвенцій, субсидій, дотацій, різних державних гарантій. В Україні це ціла низка об'єктів: Кабінет Міністрів України, міністерства, державні комітети й відомства, місцеві державні адміністрації. Що стосується суду, то хоча він і повинен бути вільним від впливу зовні в процесі відправлення правосуддя, безсумнівно, явище судового лобіювання має місце, як в Україні, так і за кордоном.

Крім того, існує такий об'єкт лобіювання, характерний для країн з президентською і президентсько-парламентською формою правління, як адміністрація президента (в Україні – Секретаріат). Специфічним для України є й такий об'єкт лобіювання, як Фонд державного майна України. Має місце лобіювання і в системі органів місцевого самоврядування, оскільки вони уповноважені вирішувати досить важливі питання, що безпосередньо стосуються як бізнес-структур, так і

некомерційних організацій та окремих громадян (це комунальна власність, земельні питання тощо).

За характеристикою інтересів, на захист яких спрямовано вплив заінтересованих груп, слід назвати насамперед політичне, соціальне, економічне й фінансове лобіювання.

Зовнішнє лобіювання має місце, коли лобісти не становлять собою суб'єктів прийняття рішень; внутрішнє лобіювання – коли лобісти самі є тими суб'єктами, хто визначає можливість прийняття певних управлінських або нормотворчих рішень і намагаються вплинути на своїх колег (це депутати, чиновники різних органів влади).

Досліджуючи таке явище, як лобізм, важливо визначити засоби лобістської діяльності, серед яких відокремлюють: 1) виступ лобістів на слуханнях у комітетах (комісіях) парламенту або уряду з викладенням позицій заінтересованих сторін; 2) надання інформації з обговорюваного питання з акцентом на моментах, вигідних групам впливу; 3) розробка й вивчення на розгляд парламенту законопроектів і змін до вже існуючих законів; 4) організація пропагандистських акцій на підтримку або проти прийняття тих чи інших рішень, у тому числі й у засобах масової інформації.

Характеристика лобізму була

б неповною без розгляду його як позитивних, так і негативних рис. До перших слід віднести: а) підсилення легітимності парламенту, становлення його як відкритого, представницького органу, не ізольованого від потреб суспільства; б) створення додаткового інструменту самоорганізації і впливу громадянського суспільства, який змушує владну бюрократію враховувати громадські інтереси; в) своєрідна роль посередника між державою і громадянами, особливо у сфері обміну інформацією; г) лобізм є одним з механізмів, що сприяє реалізації прав меншин, доповнює конституційну систему демократичного представництва; д) це явище виступає одним з засобів досягнення компромісу.

Негативні риси лобіювання полягають в тому, що воно може виступати: а) засобом неправового впливу на органи державної влади; б) бути чинником розвитку й захисту інтересів окремих груп на шкоду суспільним інтересам і стати проявом соціальної несправедливості, особливо якщо йдеться про лобіювання інтересів фінансово-промислових груп; в) призвести до дисбалансу інтересів окремих суспільних груп, навіть регіонів країни; г) блокувати дійсно необхідні управлінські рішення; д) підмінювати інститут народовладдя механізмом впливу окремих владних

груп і крупних фінансово-промислових структур.

У зв'язку з тим, що лобіювання, як явище багатогранне, має таку значну кількість як позитивних, так і негативних рис, воно, безумовно, потребує впорядкування і юридичного оформлення. Особливо важливою є спроба вивести цей процес з «тіні», зробити його гласним, прозорим, тим самим зменшивши можливість зловживань.

Якщо звернутися до практики іноземних держав у цій царині, то необхідно відзначити, що вона досить різноманітна. У низці країн світу лобізм урегульовано на рівні закону, що спостерігається, зокрема, у США, Канаді, у ФРН він упорядкований на рівні підзаконних актів. У Російській Федерації лобіювання не регламентовано на загальнофедеральному рівні, проте, в Краснодарському краї з 1995 р. діє крайовий закон «Про правотворчість», одна із глав якого має назву: «Лобізм у законотворчості краю».

У США у Федеральному законі «Про регулювання лобізму» закріплено визначення суб'єкта лобіювання, його об'єктом визначено Конгрес Сполучених Штатів, докладно прописана процедура реєстрації лобістів, зазначені заборонені методи лобістської діяльності й установлено заборону внутрішнього лобіювання [3, с. 153,154]. Прийнятий у 1995 році

Федеральний закон «Про розкриття лобістської діяльності» частково регулює непряме лобіювання, наприклад, зобов'язує лобістів надавати відомості про найменування періодичних видань, журналів та інших публікацій, у яких містяться матеріали, що лобіюють певні законодавчі зміни.

Деяко іншою є практика реґламентзації лобізму в Німеччині, де діє низка присвячених йому підзаконних актів, фактично легалізовано внутрішню лобістську діяльність. Так, Кодекс поведінки члена Бундестагу зобов'язує депутата, заінтересованого в прийнятті законодавчого рішення, заявити про це перед його обговоренням, крім того, депутати зобов'язані вказувати свої доходи, отримані як гонорар за лобістську діяльність [7, с. 114]. На врегулювання зовнішнього впливу спрямовано Положення «Про реєстрацію союзів та їх представників при Бундестазі», яке зобов'язує групи впливу реєструватися в парламенті й надавати відомості про себе. Реєстрація союзів – це їх право, а не обов'язок, а стимулом до неї є можливість бути вислуханим у комітетах Бундестагу. Перелік потрібних для реєстрації даних надає списку групи впливу інформативного характеру, а депутат на цій підставі при зустрічі з лобі-агентом може судити про репре-

зентативність висловлюваної думки [7, с. 115].

Звичайно, українські реалії трохи інші, але враховувати світовий досвід при розв'язанні даної проблеми необхідно, щоб мати можливість пристосувати його до вітчизняних реалій. Розглядаючи ситуацію, що склалася в Україні, слід відзначити, що лобізм став невід'ємним чинником політико-економічного життя країни. Із груп впливу можна вирізнити: (а) профспілки та їх об'єднання (приміром, Федерація профспілок України, Конфедерація вільних профспілок України); (б) громадські організації та їх асоціації (Українська ліга підприємців агропромислового комплексу, Асоціація користувачів послугами монополій, Асоціація фермерів і хліборобів України); (в) фінансово-промислові об'єднання («Систем Капітал Менеджмент», «Інтерпайп», «Індустріальний союз Донбасу», «Приват» та ін.).

Специфічним і характерним для України явищем є те, що багато представників крупного бізнесу всерйоз зайнялися політикою, стали депутатами Верховної Ради України, створили «під себе», тобто певним чином «приватизували», політичні партії. В усталеному демократичному суспільстві політичні партії – носії якихось ідей (консервативної, ліберальної, соціал-демократичної), в перебігу виборів приходять

до влади й, будучи незалежними суб'єктами – посередниками між суспільством і державою, здійснюють відповідну політику загальнонаціонального розвитку. Природно, що в процесі управління державою вони стають об'єктом лобістських прагнень тих чи інших груп інтересів. В Україні ж, оскільки партійне будівництво ще триває, реструктуризацію суспільства ще не завершено, відчувається намагання потужних лобістських холдингів, що володіють розгорнутою інфраструктурою та власними ЗМІ, створити партійну надбудову й надати їй парламентського статусу.

Отже, питання, так званого «inside lobby» – внутрішнього лобізму, тобто проштовхування законопроектів депутатами з метою вирішення як проблем своїх виборців, так і своїх особистих інтересів та інтересів бізнес-партнерів (що, на жаль, має місце частіше), залишаються для України відкритими.

Перейдемо тепер до законодавчого регулювання лобіювання в Україні, точніше, до відповідних норм Конституції України, а також спробуємо розглянути можливість правової регламентації досліджуваного явища. Основний Закон країни прямо не регламентує здійснення лобістської діяльності, але створює умови для цього. Базовою є його ст. 38,

де закріплено право громадян на участь в управлінні справами держави [1; 1996. – № 30. – Ст. 141]. Далі законодавець наводить перелік форм управління державою: шляхом участі у всеукраїнському й місцевому референдумах, у виборах в органи державної влади й органи місцевого самоврядування. З огляду на те, що право громадян на участь у виборах і референдумі стоїть поруч з правом на участь в управлінні державою, можемо зробити висновок, що вибори й референдум не є вичерпними способами останнього і що Конституція не забороняє такий спосіб відстоювання громадянами своїх інтересів, як лобіювання в органах державної влади й органах місцевого самоврядування. Гарантія правомірності існування головного суб'єкта лобізму – груп інтересів зазначена в ч.1 ст.36 Конституції України, де закріплено право громадян України об'єднуватися в громадські організації з метою захисту своїх прав, задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Указана норма Основного Закону не регламентує, яким чином громадські організації можуть захищати свої інтереси, тому можна зробити висновок, що це всі способи, які не суперечать законам України, в т.ч. і лобізм, оскільки він не заборонений законодавчо. При цьому, варто зауважити, що

право брати участь в управлінні справами держави за допомогою лобіювання і створення з цією метою відповідних громадських організацій належить лише громадянам України.

Також, слід відзначити, що акти, які регулюють роботу Верховної Ради України, прямо не вказуючи на здійснення лобіювання, створюють умови для подібної діяльності. Так, на взаємодію народних депутатів з громадянським суспільством, представниками якого є, безсумнівно, й лобісти, спрямовано Закон «Про комітети Верховної Ради України», згідно з яким парламентські комітети при підготовці законів зобов'язані вивчати і враховувати у своїй діяльності громадську думку, вивчати листи громадян, у яких містяться пропозиції по вдосконаленню законодавства, і вчасно реагувати на них [1; 1995. – № 19. – Ст. 134].

За Регламентом Верховної Ради України відповідний парламентський комітет до попереднього розгляду законопроекту може запропонувати як Кабінету Міністрів України, міністерствам та іншим державним органам, так і об'єднанням громадян висловити свою думку стосовно доцільності його прийняття й запросити представників зазначених установ та організацій на своє засідання [1; 2006. – № 24-25. – Ст. 202].

Таким чином, Конституція України й відповідні законодавчі акти створюють умови для участі лобістів у процесі здійснення законотворчої діяльності.

Аналізуючи законодавство, що регламентує діяльність суду, потрібно наголосити на фактичній забороні лобіювання в даній сфері. Так, Основний Закон не дозволяє чинити будь-який вплив (тиск) на суддів, чим, по суті, і є лобізм (ст. 126). Подальше закріплення даної норми, яка фактично забороняє як зовнішнє, так і внутрішнє лобіювання в суді, міститься і в процесуальному законодавстві. Тим часом питання про існування цього явища в суді є актуальним як в Україні, так і за кордоном.

Виходячи з викладеного і враховуючи актуальність порушеного питання в сучасних реаліях суспільно-політичного життя України, вважаємо за доцільне нормативно упорядкувати його у виді закону «Про лобіювання в Україні», де необхідно закріпити: 1) визначення поняття «лобіювання», а також «лобіст» – як фізичної, так і юридичної особи; 2) установити порядок взаємодії лобістів з клієнтами та органами державної влади й органами місцевого самоврядування; 3) поширити сферу дії цього закону на лобістську діяльність у цих органах, заборонивши таку діяльність у суді й у правоохоронних орга-

нах; 4) дослідити внутрішній лобізм, легалізувавши його в законодавчому та представницьких органах, і передбачити обов'язок депутатів перед обговоренням питань оголошувати свою заінтересованість. Контроль за внутрішнім лобізмом покласти на

профільні комісії (комітети) з питань регламенту; 5) закріпити в законі прийнятні методи лобістської діяльності і ввести санкцію за протиправні методи лобіювання; 6) чітко окреслити права лобістів і порядок їх реєстрації з метою стимулювання виходу з «тіні».

Список літератури: 1. Відомості Верховної Ради України. 2. *Євгенєва А.* Законодавче регулювання лобістської діяльності // Парламент: Часопис – 2004. – № 1. – С. 32-39. 3. *Зяблюк Н.Г.* США: лоббизм и политика. – М.: Мысль. – 1976. – 207 с. 4. *Манжул К.В., Нікітчук І.І.* Лоббизм у законотворчій діяльності України // Бюл. М-ва юстиції України. – 2005. – № 11. – С. 5-11. 5. *Малодцов О.В.* Асоціації органів місцевого самоврядування як суб'єкти лобіювання // Актуальні проблеми державного управління: 36. наук. пр. / Голов. ред. С.М. Серьогін – 2002. – № 1 (7). – С. 183-192. 6. *Порфімович О.Л.* До питання запровадження правового регулювання вітчизняної лобістської практики // Укр. право. – 2004. № 1. – С. 123-129. 7. *Смирнов В.В., Зотов С.В.* Лоббизм в России и за рубежом: политико-правовые проблемы // Гос-во и право. – 1996. – № 1. – С. 112-120. 8. Словарь иностранных слов. / Голов. ред. *В.К. Мюллер* – М.: Рус. яз. – Медиа. – 1998. – 945 с.

Надійшла до редакції 29.10.2007 р.

УДК 342.25

*О.Г. Остапенко, ст. викладач
Національний автомобільно-дорожній університет,
м. Харків*

СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ

Феномен самоорганізації є однією з основних органічних рис, притаманних суспільству як цілісній динамічній соціальній системі. Здатність до самоорганізації в такій системі, на відміну від

самоорганізації в інших системах живої природи, є наслідком свідомої вольової діяльності індивіда, яка органічно вплетена в систему різноманітних соціальних зв'язків і відносин, що складають

ся в процесі відтворення її властивостей як первинного елемента соціальної системи [1, с. 269]. Самоорганізація є одночасно способом і результатом розвитку суспільства, завдяки чому первісній людині вдавалося виживати в жорстких умовах, а шляхом дотримання балансу між колективними й індивідуальними інтересами забезпечувалася життєдіяльність первісної общини.

Метою статті є визначення сутності самоорганізації громадян на різних етапах історичного розвитку. Проблема становлення органів самоорганізації населення комплексно не досліджувалася, більшість же наукових робіт, присвячених їй, належать переважно до радянських часів. Її порушували І.П. Бутко, М.І. Корнієнко, Г.В. Стоянов, О.С. Орловський та інші правознавці.

Всебічне дослідження самоорганізації населення потребує, насамперед, аналізу її еволюції, починаючи з того етапу, на якому вона виникає, виявляє свої властивості й головні ознаки. Періоди становлення органів самоорганізації населення умовно поділяємо на: (а) дорадянський (XV – XX ст.); (б) радянський (1920 – 1990 рр.); (в) пострадянський (1990 р. – 28 червня 1996 р.); (г) сучасний, тобто розбудова соціально-правової держави (з 28 червня 1996 р.).

Витоки самоорганізації насе-

лення сягають родоплемінного самоврядування додержавницького періоду, коли з'являються прототипи сучасних елементів організації управління: загальні збори (сходи), ради старійшин, діяльність вождів і воєначальників [2, с. 27-31]. Закономірний процес розвитку цієї самоорганізації призводить до посилення кровно-родинних і сусідських зв'язків, виникнення й розвитку нових її форм та інститутів. Особа, яка набуває нових рис і навичок поведінки, все ж воліла зберігати взаємопов'язаність зі спільнотою, комунуою чи громадою, сенс мати статус належності до громади був водночас і метою рівності в їх межах, що дозволяло однаково претендувати на рівні права мати персональну свободу [3, с. 44].

Поширеною формою самоорганізації на українських землях було віче, до якого входили старші представники від усіх сімей чи родів. Воно мало можливість обговорювати питання про укладення угод, організацію війська, критикувати або підтримувати дії князівських урядовців, обирати начальника народного ополчення та ін. Роль віче в суспільному житті Київської Русі значно зростає одночасно з послабленням могутності влади київського князя у II половині XI і протягом XII століть. Розвиток торгівлі висунув потребу не лише

охоронятися від зовнішніх ворогів, захищати свободу й незалежність від місцевих феодалів, а й відстоювати внутрішню самоорганізацію й самоуправління.

Українські землі були спустошені монгольськими ордами, князі всіляко заохочували німців до переїзду на українські землі, обіцяючи їм різні привілеї. Економічний розвиток обумовлює появу вільних громад, самоврядність яких виникає й еволюціонує шляхом надання містам окремих грамот-привілеїв на засадах норм магдебурзького права. Магдебурзьке право, як збірник законів (статутів), правил XIII ст., стає найпоширенішим міським правом Середньовіччя.

Головною ознакою міст у ті часи були вольності, які визначали їх привілейованість, що охороняла від прямого втручання державної влади. Ю. Павленко зазначає, що середньовічне західноєвропейське місто було не лише центром ремесла й торгівлі, адміністративно-судової округи, релігійно-культурного життя, а й (і, можливо, передусім) спілкою вільних і повноправних членів, рівних людей, які володіли приватною власністю. Як і в давньогрецькому полісі, відносини між його громадянами-власниками будувалися за горизонталлю як суспільно-договірні з виборами підзвітних комуні голів місцевого самоврядування [4, с. 556]. За

умов станової політичної організації «поняття свободи й незалежності громадської організації зовсім не було пов'язано з тодішніми державними інтересами, ... воно існувало без огляду на загальнодержавні інтереси» [5, с. 25].

За часів існування на території України магдебурзького права переважна частина мешканців міста була об'єднана в цехи – адвокатів, лікарів, аптекарів, музикантів, ремісників та ін. Цехи створювалися й функціонували на самоврядних началах, обиралися мешканцями міста й очолювалися виборними цехмістрами. Такі об'єднання створювалися за станово-професійно-територіальною ознакою й мали навіть власні судові органи, що розглядали справи про порушення статуту, правил цехової дисципліни тощо. Викладене свідчить, що вже в XIV – XVI ст. існували суб'єкти, схожі на органи самоорганізації населення. Діяльність цехів тривала до середини XVIII ст., остаточно їх було скасовано на західноукраїнських землях у 1859 р., а на території Росії – у 1900 р. [6].

У XV ст. на українських землях формується нова соціальна група населення – козацтво, для якого було характерним доволі високий рівень самоорганізації. Запорозька Січ складалася з 38 куренів, що мали широкі права.

Демократичні принципи самоорганізації найбільш наочно виявлялись у виборності всіх посадових осіб, вирішенні козацькими громадами всіх найбільш важливих питань їх життєдіяльності. Починаючи з 1654 р., магдебурзьке право міст було адаптовано до існуючої системи державного управління й поступово скасовувалось. Ліквідація Запорозької Січі в 1775 р. і скасування в 1781 р. полково-сотенного адміністративно-територіального поділу остаточно зруйнували національну систему органів місцевого самоврядування [7, с. 84].

Грамота на права й вигоди містам Російської імперії від 21 квітня 1785 р. давала можливість міським жителям збиратися і складати «общество градское», яке користувалося певними правами й привілеями. Низовим осередком такої самоорганізації були ремісничі управи. Скасування кріпосного права в Росії (1861 р.) кардинально змінило соціально-економічну ситуацію в країні. На території України з 50-х років XIX ст. набуває поширення культурно-просвітницький громадівський рух. Історично сформовані уявлення та принципи організації життя в українському життєвому світі відтворилися тепер у суто культурній сфері й сільському середовищі. Однак громад не визнавала офіційна влада, їх активні діячі зазнавали пересліду-

вань, проте рух не припинявся. Запровадження Валуєвського циркуляру (1863 р.) мало за мету обмежити громадівські проекти поширення знань про Україну, бо вони розглядалися підриваючими устої імперського деспотизму. Посилення держави призводить до ускладнення системи управління, одержавлення інститутів самоорганізації. Пошуки оптимального співвідношення між принципами професійності й заінтересованості в соціальному управлінні зумовлюють відмову від спрощеного розуміння самоврядування як «влади натовпу» [2, с. 32].

З 1 січня 1864 р. було введено в дію Положення про губернські й повітові земські установи, до компетенції яких належало вирішення всіх місцевих господарських справ у межах губернії чи повіту. Органи місцевого самоврядування не могли втручатися своїми розпорядженнями в повноваження станових громад і відомств, урядової й громадської влади й установ. В Україні завдяки усталеним соціокультурним звичаям самоорганізація населення набувала навіть ознак опозиційності до бюрократичної державної влади. Так, Харківське земство в 1878 р. звернулося з декларацією до царя «дати українському народові те, що він дав Болгарії», тобто конституцію. На основі Полтавсько-

го земства виник так званий правозахисний клуб, що провадив юридичну оцінку законодавства імперії. Українське населення під Австро-Угорською короною з 1848 р. отримало значні громадянські права: проголошення свободи слова, громадських і політичних об'єднань, певні виборчі права та ін. Це дало поштовх для реалізації самоврядних ініціатив у сфері освіти, науки, спорту, краєзнавства, релігії й загалом українських та інших етнічних міських і сільських громад [3, с. 462-463].

Дореволюційні традиції місцевого самоврядування не отримали свого подальшого розвитку в практиці державного будівництва радянської доби, однак різноманітні форми самоорганізації населення не були повністю ліквідовані. Згідно з Конституціями УРСР 1919 й 1921 років органами влади на місцях були Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (сільські й міські), з'їзди місцевих Рад (обласні, окружні, районні, повітові), а також виконавчі комітети, які ними обирались. Постійно діючими органами, що обирались безпосередньо населенням прямим голосуванням на певний строк, були тільки сільські й міські Ради, які вже обирали делегатів на районні з'їзди Рад, а останні – на обласні і т.д. Як зазначають І.П. Бутко, М.І. Корнієн-

ко, Г.В. Стоянов, місцеві органи державної влади в середній і вищій ланках їх системи ще не мали того безпосереднього зв'язку з населенням, який мали міські й сільські Ради, що певною мірою гальмувало розвиток відповідних організаційно-правових форм цієї взаємодії. Міські Ради стали саме тими органами, за допомогою яких місцеве населення отримало не тільки можливість брати участь в управлінні державою, а й самоврядуватися, тобто розв'язувати важливі й незначні питання місцевого життя [8, с. 20-21].

Коли виникла необхідність задіяти громадськість до розв'язання проблем місцевого рівня, формою залучення громадян стали секції Рад (така практика, до речі, набула загального визнання лише в 30-х роках), а також виробничі депутатські групи міських і районних у містах Рад. Останні були покликані розвивати самодіяльність робітників, колгоспників і трудової інтелігенції для успішного виконання завдань державного (на той час соціалістичного) будівництва. Основним завданням виробничої депутатської групи була організація навколо депутатів активу з виборців для виявлення й організації широкої громадської ініціативи у справі виконання виробничих завдань, наказів виборців, рішень міської (районної в місті)

ради й вищестоящих державних органів в усіх сферах міського господарського й соціально-культурного будівництва.

У містах з населенням понад 100 тис. мешканців створювалися територіальні депутатські групи, що об'єднували депутатів і громадський актив навколо них уже не за виробничим принципом, а за місцем їх проживання. Вони повинні були розвивати самодіяльність населення (в основному неорганізованого), залучаючи його до робіт по благоустрою, озелененню вулиць, насадженню садів і впорядкуванню місць загального користування, і працювати в тісному контакті з комунальними секціями міських Рад. Там, де за відсутністю депутата Ради не могла бути організована територіальна депутатська група, створювалися квартальні комітети, мережу і склад яких (як і територіальних депутатських груп) затверджувала президія міської або районної Ради [8, с. 21-27].

У 30-ті роки ХХ ст. виникають передумови щодо створення органів громадської самодіяльності (квартальних комітетів) – попередників нині існуючих органів самоорганізації населення. Однією з найпоширеніших форм безпосереднього залучення громадян до управління державними й громадськими справами і до роботи місцевих Рад депутатів трудящих та їх комітетів

були органи громадської самодіяльності: домові, вуличні, квартальні, сільські комітети, жіночі ради, батьківські комітети, товариські суди тощо, тобто коло органів самоорганізації не обмежувалося лише територіальною ознакою їх створення, а й функціональною – за виробничо-галузевим принципом [9, с. 73].

Органи громадської самодіяльності створювалися на зборах громадян, які проживали на території певної територіальної одиниці, з урахуванням деякої їх специфіки: члени жіночих рад обирались жінками, члени ради пенсіонерів – пенсіонерами і т.д. Громадяни, які тимчасово мешкали на певній території, не могли брати участі в цьому процесі [8, с. 39-41]. На відміну від законодавства 30-х років ХХ ст., за чинним законодавством України, навпаки, у створенні органів самоорганізації населення можуть брати участь і громадяни, які тимчасово проживають на цій території.

За часів входження України (УРСР) до складу СРСР на її території існували органи громадської самодіяльності – громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, дільничні, домові комітети, статус яких регулювався Положенням про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, домові комітети в Українській РСР від 17 жовтня 1975 р. (в ред. Указу Президії Вер-

ховної Ради УРСР від 7 січня 1981 р.). Поштовх до активізації діяльності громадського й територіального самоврядування дала політична реформа кінця 80-х років. Існування органів громадської самодіяльності пов'язувалося з організацією місцевими органами державної влади й управлінням широкої участі громадян у вирішенні питань місцевого й загальнодержавного значення і в здійсненні завдань комуністичного будівництва. Ці органи сприяли розвитку творчої ініціативи й самодіяльності населення [10], про що свідчить ідентичність завдань, що ставляться перед існуючими органами самоорганізації населення й раніше діючими органами громадської самодіяльності. Указане Положення 1975 р. закріплювало, що завдання комітетів полягає в активному залученні громадян до вирішення питань державного, господарського й соціально-культурного будівництва, віднесених до відання місцевих Рад. Але, на відміну від органів, що існували раніше, цими органами самодіяльності Ради вже не керували.

Згідно з названим Положенням органи громадської самодіяльності обиралися строком на 2,5 роки відкритим голосуванням на загальних зборах (сходах) громадян або їх представників і створювалися за територіальною ознакою. Сьогодні органи само-

організації населення створюються на строк повноважень місцевої ради (тобто на 5 років), якщо інше не передбачено рішенням ради чи Положенням про орган самоорганізації населення.

9 квітня 1990 р. було прийнято Закон СРСР «Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР», що встановлював систему місцевого самоврядування, до якої включалися місцеві Ради народних депутатів, органи територіального громадського самоврядування (ради й комітети мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, селищні, сільські комітети та інші органи), а також місцеві референдуми, збори, сходи громадян, інші форми безпосередньої демократії (ч. 1 ст. 2 Закону). Ним передбачалася можливість передачі місцевими радами частини повноважень органам територіального громадського самоврядування (ч. 1 ст. 6), а також можливість їх наділення правами юридичної особи (ч. 6 ст. 6). Його позитивним моментом можна вважати закріплення статусу органів територіального громадського самоврядування вже на рівні закону, а не підзаконного акта, що вказувало на зростання значущості цих органів і важливість процесу залучення громадянської в управлінні державою [11].

Пострадянський період розвитку самоорганізації населення починається з прийняття в 1990 р. Закону України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [4; 1991. – № 2. – Ст. 5], який закріпив систему місцевого самоврядування, структурним елементом якої назвав форми територіальної самоорганізації громадян (громадські комітети й ради мікрорайонів, житлових комплексів, домові, вуличні, квартальні, дільничні, селищні, сільські комітети), і систему регіонального самоврядування, до якої включалися форми самоорганізації громадян районів та областей. Передбачалося створення громадських комітетів і рад самоврядування за територіальною ознакою, а територія їх діяльності визначалася виконавчим комітетом міської, районної в місті, селищної, сільської Ради народних депутатів з урахуванням соціально-економічної цілісності території та пропозицій населення. Указані органи обиралися загальними зборами (сходами) громадян або їх представників. Вони здійснювали окремі повноваження, передані їм Радами, та інші повноваження. Правову основу їх діяльності складали названий Закон, інші законодавчі акти України, статuti (положення), затверджені загальними зборами (сходами) громадян або їх

представників і зареєстровані виконавчим комітетом міської (міста обласного підпорядкування) Ради або місцевою державною адміністрацією. Норми Закону 1990 р. можна вважати першою спробою врегулювати статус таких органів територіальної самоорганізації громадян на законодавчому рівні вже суверенної Української держави. Зауважимо, що аналогічні норми містяться і в Законі України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» від 26 березня 1992 р. [4; 1992. – № 28. – Ст. 387]

Сучасний етап розвитку органів самоорганізації населення розпочинається з прийняттям Конституції України (1996 р.). Найважливішим кроком нормативного закріплення статусу цих органів можна вважати затвердження в ст. 140 Основного Закону права сільської, селищної, міської ради дозволяти створювати за ініціативою жителів будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення й наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна. Ці органи стали одним із складників системи місцевого самоврядування.

Аналогічні до змісту Конституції України положення містяться у ст. 1 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» [4; 1997. – № 24. – Ст. 170], де вик-

ладено законодавче формулювання органів самоорганізації населення як представницьких органів, що створюються мешканцями, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста. Стаття 14 цього Закону вказує, що «сільські, селищні, міські, районні в місті (у разі їх створення) ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна». Подібна норма є й у п. 8 ст. 17, у якій крім указаного міститься положення про здійснення радою контролю за виконанням цих делегованих повноважень. У Законі також існує бланкетна норма щодо більш детальної регламентації статусу, порядку організації й діяльності органів самоорганізації населення в окремому нормативно-правовому акті.

Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11 липня 2001 р. [4; 2001. – № 48. – Ст. 254] став черговим кроком урегулювання статусу досліджуваних органів. У спеціальному Законі про ці органи закріплено не тільки загальні положення щодо визначення їх статусу, а й детально регламентується порядок їх створення, повноваження, забезпечення й гарантії реалізації їх діяльності, організація роботи

посадових осіб та ін. На відміну від Положення 1975 р. (в ред. 1981р.) [10] у цьому Законі змінено віковий ценз щодо участі в обранні членів органів самоорганізації населення (з 16 на 18 років), принципи й організація їх діяльності, а також засади взаємовідносин з органами місцевого самоврядування. Порівняно з принципами формування органів самоорганізації першої половини ХХ ст. сьогодні вони створюються лише на підставі територіального принципу.

Підводячи певні підсумки, можна зазначити, що самоорганізація є правовою категорією, яка може застосовуватися для характеристики будь-яких проявів самоуправління (самоврядування, саморегулювання, самоконтролю), які об'єктивно притаманні будь-якому суспільству як цілісній динамічній соціальній системі, де відбуваються процеси управління. Самоорганізація притаманна не лише для суспільства в цілому, а й для його структурних складників (територіальних спільнот та інших колективів людей), в процесі чого забезпечується збереження їх цілісності, якісної специфіки, відтворення й саморозвиток.

Аналіз історичних етапів становлення інституту органів самоорганізації населення дозволяє зробити висновок, що сьогодні відбувається процес його посту-

пового відродження: статус досліджуваних органів регулюється законом, на місцях розробляються і приймаються програми їх розвитку. І хоча в умовах реалізації конституційної й муніципальної реформ (зокрема, введення пропорційної виборчої системи, тенденцій до усунення районних у місті рад) наголошується на посиленні їх ролі як своєрідних по-

середників між органами місцевого самоврядування і територіальною громадою, цей процес відбувається досить повільно. Однією з основних причин цього, на нашу думку, є формальність існування створених сьогодні органів самоорганізації у зв'язку з відсутністю у більшості з них статусу юридичної особи й незначним обсягом їх повноважень.

Список літератури: 1. Болдирев С.В. Організаційно-правові питання місцевого самоврядування в Україні: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. – Х., 2003. – 228 с. 2. Борденюк В. Діалектика співвідношення самоврядування, місцевого самоврядування та державного управління // Інноваційні механізми місцевого та регіонального розвитку: За матер. VIII Всеукр. муніцип. слухань «Ресурси місцевого і регіонального розвитку: національний та міжнародний аспекти»: 29 лип. (2 серп. 2002 р., м. Судак, АРК) /Наук. ред. М. Пухтинський. – К.: Атіка-Н, 2003. – С. 268-280. 3. Бутко І.П., Корнієнко М.І., Стоянов Г.В. Ради в містах і органи громадської самодіяльності. – К.: Наук. думка, 1974. – 108 с. 4. Відомості Верховної Ради України. 5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – К.-Л.: Вид. центр ЛНУ, 2003. – 520 с. 6. Кісєличник В. Про надання українським містам у XIV-XVII ст. Магдебурзького права // Право України. – 1996. – № 9. – С. 82-84. 7. Муніципальне право України: Підручник /За ред. В.Ф. Погоріпка та О.Ф. Фрицького. – К.: Юрінком Інтер. – 350 с. 8. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ. – К.: Фенікс, 2002. – 760 с. 9. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування. – Л.: Літопис, 2002. – 195 с. 10. Положення про громадські селищні, сільські, вуличні, квартальні, домові комітети в Українській РСР //Відом. Верхов. Ради УРСР. – 1981. – № 3. – Ст. 36. 11. Про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР: Закон СРСР від 9 квіт. 1990 р. // Відом. з'їзду нар. депутатів СРСР і Верхов. Ради СРСР. – 1990. – № 16. – Ст. 267. 12. <http://uk.wikipedia.org> //Цехи.

Надійшла до редакції 27.12.2007 р.

ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА В МЕДИЧНИХ І ФАРМАЦЕВТИЧНИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Сучасний період характеризується бурхливим розвитком господарського законодавства, в тому числі й у галузі охорони здоров'я. Складність правового регулювання сфери господарювання в цій царині зумовлено об'єктивними чинниками – динамізмом і різноманітністю господарських відносин, що підвищує вимоги до її організаторів щодо знань господарського права і практичних навичок застосування його норм у повсякденній правозастосовчій практиці на локальному рівні, при розробці установчих і внутрішніх документів господарюючих або негосподарюючих суб'єктів, господарських договорів тощо.

Сьогодні існує дефіцит фахівців організації й управління у сфері охорони здоров'я, які б мали відповідні знання з теорії господарського права. У той же час важливим регулятором господарських відносин, у тому числі й у цій галузі, є господарсько-правові норми, що закріплюють указівки, розпорядження або вимоги держави, владно-виконавчих

структур, місцевих органів самоврядування, підприємств та організацій. Структура цих норм включає цілі й завдання, для реалізації яких її прийнято, порядок діяльності, встановлений у нормативному документі, відповідальність за його порушення чи невиконання, результати реалізації даної норми, вжиті заходи щодо поліпшення її ефективності. Підвалини господарсько-правових норм становить господарське законодавство, мета якого – встановити державний господарський порядок і забезпечити реальний захист інтересів суб'єктів економіки [4]. Іншими словами, пріоритет ідеї верховенства права серед інших засобів соціального регулювання й послідовне її впровадження в життя тягнуть за собою зростання ролі і значення юридичної освіти в нашій країні [7].

Обґрунтування важливості правових орієнтирів у даній галузі є предметом дослідження багатьох правників і практичних працівників, як-то: В.М. Третьяков [9],

З.С. Гладун [1], З.О. Надюк [6], В.М. Рудий [8] та ін. Але зазначені фахівці не приділили достатньої уваги саме аргументації викладення дисципліни господарського права для організаторів охорони здоров'я. Ось чому мета даної статті – розглянути питання щодо запровадження теоретичної дисципліни «Основи господарського права» в медичних і фармацевтичних закладах освіти.

З боку різних громадських організацій розвинених країн здійснюються спроби впровадження інноваційних проектів на Україні, які мають на меті поліпшення й удосконалення організаційних та управлінських механізмів реформування цієї важливої галузі. Особливу увагу слід звернути на спільний проект Європейського Союзу та фонду TESIS «Фінансування й управління у сфері охорони здоров'я», який останнім часом втілюється в життя в окремих регіонах України. Його сутність полягає у створенні лікувально-профілактичних закладів на базі державних або комунальних підприємств [8]. Усе більше фахівців звертають увагу на необхідність запровадження таких господарсько-правових засобів державного регулювання, як державне замовлення, ліцензування, квотування, стандартизація, регулювання цін і тарифів тощо, які необхідно розглядати як важливий складник господарсь-

ко-правового аналізу. Важливим кроком на шляху розбудови, реформування й завершення формування для цього належного законодавства має стати втілення в життя комплексу організаційно-правових заходів.

В.В. Комаров у доповіді щодо проблем вищої юридичної освіти особливий наголос зробив на тому, що саме фахівці з вищою юридичною освітою мають забезпечити процеси розбудови демократичної, соціальної, правової держави, і підкреслив, що збільшення чисельності юристів істотно не позначилося на забезпеченні різних сфер суспільного життя висококваліфікованими юридичними кадрами [3]. Зазначене, на нашу думку, й передбачає необхідність підготовки (в тому числі й для галузі охорони здоров'я) організаторів з фундаментальними основами господарсько-правових знань. Хоча провідне місце в системі юридичної освіти й належить вищим державним юридичним закладам, останнім часом все частіше у професійній підготовці фахівців – організаторів медичного й фармацевтичного напрямку виникає проблема вдосконалення їх господарсько-правових знань, особливо з урахуванням того, що професійна медична й фармацевтична діяльність є об'єктом постійного державного публічного нагляду. Державність госпо-

дарського законодавства полягає у встановленні державою порядку діяльності господарюючих суб'єктів у вигляді аптечних закладів або негосподарюючих суб'єктів при здійсненні господарчого забезпечення статутної діяльності у вигляді державних і комунальних лікувально-профілактичних закладів і в організації системи управління соціально-економічними, політичними та іншими процесами на підставі правових засобів. Особливо це важливо на фоні майбутнього впровадження обов'язкового медичного страхування і таких господарсько-правових засобів державного регулювання, як медичні стандарти.

Останнім часом в Україні все більше уваги приділяється розвитку медичного права, але деякі дослідники (наприклад, В.М. Третяков [9]) розглядають його розвиток лише в межах інституту цивільного права. З.С. Гладун [1], будучи прихильником медичного права як окремої комплексної галузі права взагалі, вважає, що треба більш предметно сконцентрувати увагу (як законодавця, інших вищих органів державної влади, так і юристів – науковців і практиків) на проблемах і невирішених питаннях правового регулювання відносин у цій сфері, що дозволить активніше формувати правозастосовчу практику і шляхом включення їх у програми на-

вчальних закладів поліпшить правову підготовку, в тому числі медичних і фармацевтичних працівників-організаторів.

Якщо залишити поза увагою дискусію щодо необхідності впровадження такої галузі права, як медичне, то необхідно звернути увагу на очевидну соціальну значимість питань господарсько-правових знань у системі охорони здоров'я. Адже остання охоплює надзвичайно широке коло відносин, що виникають на підставі конституційних прав особи на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування, що передбачає реальне існування конституційно-правових, адміністративно-правових, цивільно-правових і господарсько-правових відносин тощо. Залежно від виду відносин, що виникають у цій сфері, у них беруть участь різні суб'єкти права. Але організація й управління охороною здоров'я потребує більш широкого застосування господарсько-правових аспектів від певних посадових осіб, функціонування інших правових відносин, що залишаються на розгляд фахівців-правознавців. Одним із чинників, що сприяють розвитку господарського законодавства у досліджуваній сфері, є зростання витрат на медико-санітарну допомогу. У зв'язку із цим виникає необхідність активніше підвищувати роль організаторів медичної й

фармацевтичної системи в установлені пріоритетних завдань сфери охорони здоров'я щодо господарсько-правового забезпечення їх реалізації.

Слід констатувати, що у 2004 р. Міністерство охорони здоров'я України (МОЗ) затвердило для лікарів – організаторів охорони здоров'я та лікарів інших спеціальностей програму «Медичне право». Сьогодні цей курс читається у Львівському й Донецькому національних медичних університетах [10]. Проте, на жаль, акцентуючи увагу на конституційних, цивільних, трудових, адміністративних, фінансових та інших відносинах, зазначена Програма не приділяє достатньо уваги господарсько-правовим у сфері охорони здоров'я. Не порушуються зазначені питання й у фахових юридичних виданнях. За такого підходу вчених і практичних працівників до проблем господарсько-правової підготовки організаторів охорони здоров'я своєчасна і якісна їх підготовка може опинитися під загрозою, що, у свою чергу, може поставити під загрозу й саме реформування галузі охорони здоров'я.

Однією із основних проблем викладання основ господарсько-го права в медичних і фармацевтичних закладах освіти є потреба в належним чином підготовлених кадрах. Така підготовка необхідна не лише для викладання

курсу господарського права. Ці кадри можуть бути використанні в системі управління охороною здоров'я. Надзвичайно складною для медичних і фармацевтичних навчальних закладів залишається проблема комплектування штату кваліфікованими науково-педагогічними кадрами, оскільки характер і специфіка їх діяльності вимагають від викладачів високої теоретичної підготовки, вченого ступеня, вченого звання в поєднанні з наявністю практичного досвіду в конкретній сфері – медичній або фармацевтичній. Навіть у найпрестижніших навчальних медичних або фармацевтичних закладах освіти це питання стоїть дуже гостро. У жодному із вузів зазначеної категорії (в тому числі національного рівня) не працюють досвідчені фахівці з господарського права. Поповнення юридичних науково-педагогічних кадрів у зазначених закладах освіти здійснюється стихійно. А раз бракує науковців-правознавців зі спеціальності «господарське право», можна стверджувати й про відсутність належного орієнтування організаторів системи охорони здоров'я в питаннях господарського права. Як наслідок – організатори системи охорони здоров'я не в повній мірі розуміють різницю між господарюючим і негосподарюючим суб'єктами, не обізнані в розмежуванні їх прав та обов'язків

щодо господарської діяльності або господарчого забезпечення, не розрізняють підприємницьку діяльність з некомерційною. В результаті цього лікувально-профілактичні заклади державної й комунальної форми власності, що існують як негосподарюючі суб'єкти здійснюють господарську діяльність замість господарчого забезпечення і, навпаки, керівники некомерційних суб'єктів господарювання замість господарської діяльності працюють в умовах господарчого забезпечення, чим порушують права пацієнта на безоплатну медичну допомогу або якісне медичне обслуговування.

В умовах регулювання попиту та пропозицій медичного й фармацевтичного обслуговування з метою досягнення максимально можливих позитивних результатів організаторам охорони здоров'я доцільно застосовувати відповідні стратегії ефективного розподілу ресурсів, які передбачають: а) втілення в життя договірних відносин між розпорядниками бюджетних коштів або фонду соціального медичного страхування й постачальниками медичних послуг; б) запровадження механізмів оплати постачальникам медичних послуг, орієнтованих на врахування результативності їх роботи; в) здійснення раціональної фармацевтичної політики, що передбачає еконо-

мічно ефективне забезпечення населення лікарськими засобами; г) підвищення ефективності капіталовкладень в охорону здоров'я шляхом досягнення оптимального співвідношення між інвестиціями, медичними технологіями, наявними коштами й реформами [8, с. 164].

Через відсутність дійової стратегії підготовки організаторів охорони здоров'я з'являються негативні тенденції випуску «гібридних» кадрів молодих фахівців, як, наприклад, у Національній медичній академії післядипломної освіти, яка налагодила навчання лікарів-юристів, видаючи це за позитивний досвід [2]. Але ж загальновідомо, що ефективність діяльності навчального закладу значною мірою визначається рівнем навчально-методичного забезпечення учбового процесу. Якісно й на належному рівні цю роботу може виконати тільки крупний спеціалізований навчальний заклад [7]. Отже, вважаємо недоцільним у медичному закладі вводити спеціальність, лікаря-юриста, а правильніше було б, щоб для організаторів охорони здоров'я викладали основи господарського права досвідчені відповідні фахівці. Для забезпечення цього процесу постає питання підготовки підручників з основ господарського права саме для медичних і фармацевтичних закладів освіти.

З метою реалізації державних програм реформування охорони здоров'я необхідна нова фармація організаторів-господарників охорони здоров'я з визначенням їх особливих функцій. Вони зобов'язані забезпечити на законодавчій основі правове управління господарськими процесами й реалізацію державних вимог щодо якісного медичного й фармацевтичного обслуговування населення. Україна відчуває дефіцит таких управлінців з охорони здоров'я зі спеціальною господарсько-правовою освітою. Спроба реформувати цю галузь без таких фахівців, поліпшити медикаментозне забезпечення населення приречена на невдачу. Формування ринкових засад в економічному розвитку суспільства потребує глобальних структурних перетворень у регулюванні відносин, що виникають на ринку медичних і фармацевтичних послуг. Кожен із цих сегментів ринку вимагає власних і водночас взаємоузгоджених і визначених законами господарсько-правових механізмів державного регламентування. Не випадково саме ці механізми правознавці адресують до відносин з організації системи охорони здоров'я, управління цією галуззю, обов'язкового медичного страхування, ліцензування й акредитації закладів охорони здоров'я й експертизи якості медичної допомоги [5].

Настав час для всебічного обговорення проблем підготовки й перепідготовки організаторів цієї системи в контексті господарсько-правових знань. Адже її організатори при здійсненні своєї професійної діяльності поруч з господарсько-правовими засобами державної регламентації галузі охорони здоров'я стикаються із задіянням, наприклад, господарсько-правових договорів, як-то: купівлі-продажу, постачання, послуг, лізингу, оренди тощо. Деякі з договорів укладаються лише із застосуванням спеціальних процедур, приміром, у випадку закупівлі за державні кошти. Інакше кажучи, організатор системи охорони здоров'я повинен постійно вдосконалювати свою професійну підготовку шляхом поглиблення й розширення знань, отриманих при підготовці його як організатора. Без цього навіть досвідчений організатор системи цієї галузі невдовзі перетворюється на малодосвідченого працівника. Важливе значення має принципово нове бачення, оперування новими видами господарських договорів, їх аналіз з точки зору конституційного забезпечення прав громадян на охорону здоров'я.

Завданням курсу основ господарського права для організаторів системи охорони здоров'я є вивчення (1) конституційних засад у сфері господарювання;

(2) видів господарської діяльності; (3) поняття і значення організаційно-управлінських заasad у цій сфері, рівнів і форм регулювання господарської діяльності; (4) державного рівня організації господарською діяльністю й керівництва нею; (5) особливостей управління господарською діяльністю в державних і комунальних закладах охорони здоров'я; (6) методів регламентації господарських правовідносин; (7) поняття, ознак суб'єктів господарських правовідносин та основ їх правового статусу; (8) поняття підприємства та його основних правових ознак, видів та організаційно-правових форм підприємств; (9) особливостей правового становища окремих видів підприємств; (10) загальних тенденцій правового регулювання відносин у сфері економіки й особливостей правового режиму публічних форм власності; (11) поняття й видів господарських зобов'язань; (12) поняття й ознак господарського договору, його функцій, форм і порядку укладення; (13) класифікації господарських відносин за різними критеріями.

На користь запровадження основ господарського права як навчальної дисципліни для організаторів охорони здоров'я можна навести наступні аргументи. По-перше, правові норми, що регламентують господарські пра-

вовідносини в цій галузі, діють у царині суспільного буття, науки і практики, яка має свою специфіку. По-друге, така організаційна діяльність передбачає застосування норм господарського права, окреслених особливістю предмета правового регулювання.

Основам господарського права для медичних і фармацевтичних закладів освіти має бути притаманна низка специфічних рис, як-то: (а) наявність спеціальних господарсько-правових норм, пов'язаних з особливостями діяльності лікувально-профілактичних закладів усіх форм власності, (б) поставка продукції, (в) державне замовлення, (г) здійснення медичного й фармацевтичного обслуговування з боку суб'єктів господарювання або негосподарюючих суб'єктів. Значне місце у структурі господарського права для організаторів охорони здоров'я займає взаємозв'язок з нормами про соціальний захист, у тому числі про обов'язкове соціальне медичне страхування. На нашу думку, ця дисципліна для медичних і фармацевтичних закладів освіти повинна бути більш рельєфно окресленою і включати лише ті правовідносини, що мають чіткий характер, спрямований на якісне медичне й фармацевтичне обслуговування. Каталізатором теоретичного осмислення основ господарсько-

го права для вказаних закладів має стати запровадження обов'язкового медичного страхування, що здійснюється через стандартизацію діяльності охорони здоров'я, яке по-новому поставити питання про адміністративно-господарську відповідальність. Саме стандарти медичної допомоги можуть стати підґрунтям для оцінки повноти і якості виконаних медичних послуг [6].

Працюючи в умовах постійних соціально-економічних і технологічних змін, випускник вищого навчального закладу професійної підготовки спеціалістів-організаторів охорони здоров'я не може обмежуватися рівнем освіти, одержаним у вузі. Він повинен систематично вдосконалювати освіту і професійну підготовку шляхом поглиблення, розширення й оновлення знань, умінь і навичок на підставі здобутого раніше освітньо-кваліфікаційного рівня і практичного досвіду, в тому числі з господарського права, тобто постійно підвищувати свою господарсько-правову кваліфікацію. На жаль, доводиться констатувати, що на сьогодні медичні й фармацевтичні заклади освіти самотужки неспроможні справитися із цим складним завданням. Брак єдиної державної політики в даній освітній сфері, спеціальної програми підвищення кваліфікації організаторів охоро-

ни здоров'я як господарників призводять до повної відокремленості цих навчальних закладів як один від одного, так і від Міністерства освіти і науки України, до формування вузьковідомчого підходу до навчального процесу, корпоративної замкненості.

Для виправлення такого становища необхідно, вбачається, доручити виконання зазначеної роботи профільним медичним і фармацевтичним вузам, які сьогодні мають відповідну структуру господарсько-правової освіти й науковий і науково-педагогічний потенціал з господарського права, підтримують тісні зв'язки з юридичними відомствами, постійно й досконало аналізують практику їх діяльності. Перехід відомчих закладів освіти з підготовки таких організаторів під науково-методичне керівництво профільних вузів, що мають базу з викладання основ господарського права – це веління часу, продиктоване нагальною потребою концентрації підготовки, перепідготовки й підвищення кваліфікації організаторів охорони здоров'я, тісного зближення цих взаємопов'язаних ступенів навчання, розширення зворотних зв'язків між ними, втілення в життя принципу неперервності освіти, підвищення рівня фундаментальності господарсько-правової освіти. Такий перехід ліквідує дисбаланс і деформацію в роботі зазначених

закладів, надасть їй системності й цілеспрямованості, забезпечити інші заклади освіти навчально-методичним матеріалом, уніфікованими спеціальними програмами, визначить пріоритети, цілі й основні напрямки роботи. Реорганізація навчально-методичного забезпечення навчального процесу з підготовки організаторів у системі охорони здоров'я дозволить чіткіше накреслити необхідні етапи розширення знань, які були б тісно пов'язані між собою й поступово переходили з одного в інший при індивідуалізації форм навчання з ураху-

ванням стажу роботи, рівня підготовки й перспектив професійного зростання таких фахівців.

Таким чином, формування й затвердження основ господарського права як окремої комплексної дисципліни для організаторів охорони здоров'я дозволить більш предметно сконцентрувати увагу відповідних спеціалістів на проблемах реформування сфери охорони здоров'я й невирішених питаннях господарсько-правового регулювання цієї галузі, поліпшити правову підготовку медичних і фармацевтичних кадрів.

Список літератури: 1. *Гладун З.* Інформаційно-правовий простір. Проблеми формування медичного права в Україні // Юрид. вісн. України. – 2007. – №4. – С. 45–48. 2. *Каліта В.* Медичне право: стан і перспективи розвитку // Укр. мед. газ. – 2007. – №6. – С. 4, 5. 3. *Комаров В.В.* Проблеми вищої юридичної освіти: Тези доп. та наук. повідом. наук.-метод. конф., Харків, 18 – 19 груд. 2001 р. / За ред. В.В. Комарова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – С. 3–7. 4. *Коростей В.* Державність господарського законодавства // Право України. – 2003. – №10. – С. 128–131. 5. *Литовка А.Б., Литовка П.И.* Медицинское право – комплексная отрасль национального права России: становление, перспективы развития // Правоведение. – 2001. – №1. – С. 80–83. 6. *Надюк З.О.* Стандартизація медичної допомоги населенню України як засіб державного управління її якістю // Економіка та держава. – 2005. – №8. – С. 55–57. 7. *Півненко В., Мірошніченко Є.* Підвищувати ефективність функціонування навчальних закладів післядипломної освіти юристів // Право України. – 2003. – №9. – С. 108–111. 8. *Рудий В.М.* Законодавче забезпечення реформи системи охорони здоров'я в Україні. – К.: Сфера, 2005. – 272 с. 9. *Третьяков В.М.* До питання про формування в Україні галузі медичного права // Економіка та держава. – 2006. – №1. – С. 16–18. 10. *Устинов О.* Медичне право в Україні: проблеми становлення та розвитку // Аптека. – 2007. – №19(590). – С. 94, 95.

Надійшла до редакції 21.01.2008 р.

ДИНАМІКА ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗАКОНОДАВЧОЇ КОНЦЕПЦІЇ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ

Проблеми правовідносин, що виникають у зв'язку з відшкодуванням недовірної шкоди, неодноразово привертати увагу вітчизняних і зарубіжних учених-правознавців: А.М. Белякової, Д.В. Бобрової, А.І. Загорулько, О.С. Йоффе, М.С. Малєїна, В.П. Маслової, Ш. Менглієва, С.Д. Русу, В.Т. Смирнова і А.О. Собчака, М.Я. Шимінової, К.К. Яічкова та ін. [Див.: 4; 5; 12]. Проте динаміка законодавства в цій галузі залишається недостатньо дослідженою, що стає особливо помітним у контексті оновлення загальної концепції цивільного права України й вітчизняного цивільного законодавства. І якщо питання розвитку цивілістичної концепції в різні часи досліджувалися такими цивілістами, як Х.Е. Бахчисарайцев, А.С. Довгерт, О.А. Підпригора, О.С. Йоффе, О.А. Пушкін, О.Ф. Скакун, Є.О. Харитонов та ін. [Див.: 12; 16; 19], то проблеми кодифікації вітчизняного законодавства стосовно відшкодування шкоди на концептуальному рівні торкалася практично лише Д.В. Боброва

[Див.: 4; 5].

Треба зауважити, що питання наукового аналізу динаміки правового регулювання відшкодування шкоди є актуальними як з теоретичної, так і з практичної точки зору, що зумовлює доцільність розгляду зазначеної проблеми. При цьому предметом її вивчення має бути й відповідна галузь цивілістики й законодавства Російської імперії, а потім – СРСР, в контексті якої тривалий час розвивалася й вітчизняна цивільна думка.

Слід зазначити, що в цивілістиці Російської імперії існувало 2 підходи до визначення сутності зобов'язань, що виникають у зв'язку із завданням недовірної шкоди та її відшкодуванням. Якщо багато хто з науковців (услід за римськими правниками) характеризував названі зобов'язання як деліктні, тобто такі, що виникають із правопорушень [7, с. 307-327] і за своєю сутністю є відповідальністю [7; 10], то інші вели мову саме про «відшкодування шкоди» [4] або про «винагороду за шкоду» [3; 13]. При цьо-

му позиція останніх поступово стала переважаючою, що значною мірою можна пояснити й тими обставинами, що вона відповідає тенденціям зміни спрямованості й навіть термінології законодавства [8; 9].

У радянській цивілістиці (в тому числі й в УРСР) підходи до визначення сутності і призначення недоговірних зобов'язань відшкодування шкоди також не були однозначними.

У ЦК УРСР 1922 р. їм була присвячена гл. XIII «Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння іншому шкоди» (статті 403-415). Загальні засади породження цих зобов'язань закріплювала ст. 403 цього Кодексу, яка передбачала, що заподіювач шкоди повинен відшкодувати заподіяну шкоду, але звільняється від цього обов'язку, якщо доведе, що він або не міг її відвернути, або що він був уповноважений на її заподіяння, або що шкода стала наслідком умислу чи грубої необережності самого потерпілого [6, с. 74-89]. У вказаній нормі було застосовано так званий прийом «визначення від зворотного», суть якого полягала у формулюванні правила в негативній формі: заподіювач шкоди звільняється від обов'язку її відшкодування, якщо доведе, що він не міг її відвернути. Результатом використання такого прийому стала дискусія про підстави відповідаль-

ності за завдання шкоди [16, с. 338, 339]. Прихильники «теорії заподіяння», посилаючись на текст цієї статті, зазначали, що для відповідальності наявність умислу чи необережності не є обов'язковою і що полягає вона у санкції за об'єктивний зв'язок шкоди з діяльністю, що завдала останню [8, с. 576]. Обґрунтовувалася ця позиція міркуваннями, що така конструкція найкраще відповідає духу радянського права, яке замінює суб'єктивні моменти об'єктивними [15, с. 20]. Натомість прихильники відповідальності на засадах вини стверджували, що у відповідній главі цього Кодексу йдеться про презумпцію вини й доводили, що до відповідальності у кінцевому підсумку притягуються лише особи, винні в правопорушеннях. Що ж стосується відшкодування збитків, завданих безвинно, то це не відповідальність, а лише покладення обов'язку їх відшкодування [1, с. 168].

Але характерним тут, на нашу думку, є те, що проблема визначення підстав та умов відшкодування шкоди представниками обох позицій розглядалася головним чином у контексті аналізу відповідальності за правопорушення [12, с. 157-165], що було зумовлене оцінкою зобов'язань такого відшкодування насамперед як деліктів.

Зазначена тенденція загалом

зберігалась і в наступні роки, зокрема, при проведенні другої кодифікації цивільного законодавства в СРСР у 1963 р. Це знайшло своє відбиття в тому, що гл. 40 ЦК УРСР (1963 р.) отримала назву «Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди». Проте в найменуванні й тексті багатьох статей ішлося про *відповідальність* (курсив автора – Т.К.) за завдання шкоди (статті 440, 441-443, 445-451, 456, 457, 461 ЦК УРСР). При цьому термін «відповідальність» вживався і стосовно випадків відшкодування шкоди, завданої правомірними діями (ст. 445 ЦК УРСР «Відповідальність за шкоду, заподіяну у стані крайньої необхідності»), й випадків, коли обов'язок відшкодування шкоди покладався на вказану в законі особу незалежно від її вини (ст. 450 ЦК УРСР «Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки»). Можна припустити, що саме з огляду на зазначене в коментарях до ЦК УРСР зобов'язання, пов'язані з відшкодуванням шкоди, заподіяної за відсутності договору між їх учасниками, нерідко йменували «позадовірними», «деліктними» або «зобов'язаннями, що виникають з правопорушень» [22, с. 424].

Як бачимо, в обох Цивільних кодексах УРСР акцент робився на підставу виникнення відповідних зобов'язань, якою визнава-

лося заподіяння шкоди. У свою чергу, це неминуче тягло необхідність з'ясування, чи було завдання шкоди протиправним або правомірним, винним або безвинним.

І хоча в науковій і навчальній літературі часто наголошувалося на тому, що характерним для деліктних зобов'язань є виконання ними насамперед компенсаційної функції, проте й остання розглядалася зазвичай як пов'язана з цивільно-правовою відповідальністю за завдання шкоди [14, с. 137-150; 20, с. 614].

Оцінка відшкодування шкоди як реакції на правопорушення значною мірою зберегла свої позиції в останній за часом кодифікації цивільного законодавства в Україні, що знайшло відбиття у використанні при створенні проекту нового Цивільного кодексу України так званої «концепції генерального і спеціальних деліктів» з наголошенням на тому, що поняття «генеральне деліктне зобов'язання», що передбачено у ст. 440 ЦК, збережено в ст. 1220 проекту, яка має назву «Загальні підстави відповідальності за завдання майнової шкоди» [4, с. 95].

Проте, незважаючи на декларування збереження засад деліктних зобов'язань, відбувся фактичний перегляд названої вітчизняної концепції, внаслідок чого в ЦК України 2003 р. гл. 82 отрима-

ла назву «Відшкодування шкоди». Зміни торкнулися також найменування більшості статей ЦК України, які не містять згадки про відповідальність, а вказують на відшкодування шкоди. Якщо в раніше діючому цивільному законодавстві йшлося про відповідальність за завдання шкоди (статті 440-443, 445-452, 456, 457, 461 ЦК УРСР 1963 р.), то в Кодексі 2003 р. термін «відповідальність» використовується лише в статтях 1166, 1167 і 1194, а в решті норм гл. 82 цього Кодексу йдеться про відшкодування шкоди. (Для порівняння варто зазначити, що у Цивільному кодексі Російської Федерації в цій галузі практично збережено підхід, який існував раніше) [23, с. 579-584].

Разом із тим зміна термінологічних акцентів у чинному ЦК, що відобразилося в назві розглянутих зобов'язань і присвячених їм норм, не викликала зміни підходів до загальних засад визначення цього поняття. Зокрема, гл. 82 ЦК, як і норми раніше діючих Кодексів УРСР, не містить дефініції зобов'язань відшкодування шкоди. Натомість ст. 1166 ЦК України («Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду») називає основні права й обов'язки учасників відповідних цивільних відносин, передбачаючи в частині першій, що «майнова шкода, завдана не-

правомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала».

У працях, що вийшли друком після прийняття ЦК 2003 р., пропонувалися різні формулювання зобов'язань відшкодування шкоди. Зокрема, вказувалося, що це «такі цивільно-правові зобов'язання, в яких потерпіла сторона (кредитор) має право вимагати від боржника (заподіювача шкоди) повного відшкодування протиправно заподіяної шкоди шляхом надання відповідного майна в натурі або відшкодування збитків» [17, с. 322]. Такі зобов'язання також характеризувалися як «правовідносини, які виникають унаслідок протиправного завдання шкоди, у зв'язку з чим потерпіла сторона (кредитор) має право вимагати від правопорушника, який завдав шкоди (боржника) виконання його обов'язку відшкодувати завдану шкоду» [21, с. 478-479] або як «зобов'язання, що виникають внаслідок порушення майнових чи особистих немайнових прав абсолютного характеру і мета яких – забезпечити поновлення прав потерпілого за рахунок заподіювача шкоди або особи, відповідальної за шкоду» [11, с. 278]. Наголошувалося також на

тому, що «за зобов'язаннями з відшкодування шкоди особа, яка завдала шкоди неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також майну фізичної або юридичної особи, зобов'язана її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування завданої шкоди у повному обсязі» [18, с. 373].

Аналіз цих та інших трактувань зобов'язань відшкодування шкоди дає підстави підсумувати, що в сучасній цивілістичній літературі зберігається тенденція до недостатньо чіткого визначення співвідношення зобов'язань указаних, деліктних і деліктної відповідальності [17, с. 322-334]. Така позиція відбиває традиційний підхід, який не повною мірою враховує трансформацію концепції зобов'язань відшкодування шкоди в сучасному цивільному законодавстві України.

У зв'язку із цим варто звернути увагу на те, що норми ст. 1166 ЦК України мають тлумачитися поширювально: хоча вона називається «Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду», але в ній окреслюються підстави не лише відповідальності, а й виникнення зобов'язань відшкодування шкоди взагалі, у тому числі й за відсутності складу правопорушення. Таким чином, положення цієї

статті можуть бути використані не тільки для характеристики відповідальності за завдану майнову шкоду, а й для формулювання більш загального визначення поняття «зобов'язання відшкодування шкоди». У свою чергу, звідси випливає висновок, що некоректно включати у тлумачення названих зобов'язань вказівку на протиправність завданої шкоди як ознаку останніх, тим паче, що ч. 4 ст. 1166 ЦК України прямо передбачає можливість відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, у випадках, установлених цим Кодексом та іншим законом. До таких випадків, до речі, можуть бути віднесені: передбачене ст. 1170 ЦК України відшкодування шкоди, завданої прийняттям закону про припинення права власності на майно; передбачене ст. 1171 ЦК відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, тощо.

Отже, відповідні зобов'язання охоплюють відносини відшкодування й тієї шкоди, яка виникла в результаті правопорушення, і тієї, що завдана правомірними діями. При цьому визначальним є сам факт заподіяння такої шкоди, який служить підставою виникнення у потерпілого права на її відшкодування. Завдання майнової або моральної шкоди іншій особі тягне за собою появу цивільних прав та обов'язків (ч. 2 ст. 11

ЦК України), які складають зміст зобов'язань відшкодування шкоди.

З урахуванням динаміки концепції вітчизняного цивільного законодавства, результати якої знайшли відбиття у гл. 82 ЦК України, можна назвати характерні риси зобов'язань відшкодування шкоди:

1) це зобов'язання недоговірні, вони не існують аж до того моменту, поки не буде мати місце юридичний факт (завдання шкоди), що породжує відповідні цивільні права й обов'язки;

2) визначальним є сам факт заподіяння шкоди, тоді як правомірність чи неправомірність дій, винність особи, яка завдала шкоду, є обставинами факультативними: вони можуть мати, а можуть і не мати юридичного значення (наприклад, не має значення вина заподіювача шкоди у випадках, передбачених статтями 1173-1176, 1178, 1181, 1184, 1187 ЦК України);

3) суб'єктами досліджуваних зобов'язань можуть бути: (а) особа, якій завдана шкода безпосередньо; (б) названі в законі особи (непрацездатні утриманці потерпілого та ін. – ст. 1200 ЦК України); (в) той, хто безпосередньо завдав шкоду; (г) суб'єкти цивіль-

них відносин, указані в цьому Кодексі (роботодавці, підприємницькі товариства, кооперативи – ст. 1172; держава, АРК, органи місцевого самоврядування – статті 1172-1175, держава – ст. 1176; батьки, усиновителі чи опікуни або інші фізичні особи, які на правових підставах виховує малолітню особу, яка завдала шкоду; навчальний заклад тощо – статті 1178, 1181 ЦК України);

4) об'єктом розглядуваних зобов'язань виступають абсолютні права, які належать суб'єктові цивільних відносин (право на життя та здоров'я, речові права тощо) і яким завдана шкода;

5) змістом цих зобов'язань є право потерпілого на відшкодування завданої шкоди, забезпечене передбаченим законом обов'язком боржника відшкодувати останню.

З огляду на перелічені властивості зобов'язань відшкодування шкоди їх можна визначити як *недоговірні правовідносини, що виникають внаслідок заподіяння шкоди, в яких кредитор (особа, якій вона завдана, або вказана в законі) має право вимагати від боржника (заподіювача шкоди або від суб'єкта, названого у законі) відшкодування заподіяної шкоди в повному обсязі.*

- Список літератури:* 1. *Александров Н.Г.* Законность и правоотношения в советском обществе. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с. 2. *Беляцкий С.А.* Возмещение морального (неимущественного) вреда. – Спб.: Изд. Юрид. кн. склада «Право», 1913. – 59 с. 3. *Беляцкий С.А.* Война и государственное вознаграждение: К вопросу о возмещении населения убытков от военных действий. – Пгр.: Тип. т-ва «Общ. польза», 1915. – 79 с. 4. *Боброва Д.* Недоговірні зобов'язання у проекті Цивільного кодексу України // Укр. право. – 1997. – № 1. 5. *Боброва Д.В.* Проблемы деликтной ответственности в советском гражданском праве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1988. – 56 с. 6. *Варшавский К.М.* Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда. – М., 1929. 7. *Гессен И.* Из иностранной судебной практики: Ответственность частных лиц; Ответственность государства за вред и убытки, причиненные деликтами и quasi-деликтами // Журн. М-ва юстиции. – СПб.: Тип. Правительств. Сената, 1897. – № 9. – С. 307-327. 8. *Горбанев В.* Новый закон о вознаграждении пострадавших вследствие несчастных случаев служащих, мастеровых и рабочих на железной дороге и членов их семей. – Полтава: Electr. тип. А.Л. Ганфа, 1913. – 160 с. 9. *Гордон А.* Принцип ответственности железных дорог за ущерб, причиненный при эксплуатации. – Спб.: Тип. Правительств. Сената, 1887. – 115 с. 10. Гражданский кодекс советских республик: Текст и практ. комент. / Под ред. *А.Л. Малицкого*. – Харьков, 1927. 11. Гражданское уложение. Отдельные виды обязательств. Проект статей о вознаграждении за вред, причиненный недозволенными деяниями с объяснительной запиской / Сост. *Э.Э. Пирвиц* под рук. *А.А. Книрима*. – Спб.: Б.и., 1890. – 355 с. 12. *Деларов П.* Об ответственности железнодорожных предпринимателей и их агентов за причинение эксплуатацией вреда лицам и имуществу: Юрид. исследование. – Спб.: Тип. В. Безобразова, 1874. – 253 с. 13. *Заика Ю.О.* Українське цивільне право: Навч. посіб. – К.: Істина, 2005. – 312 с. 14. *Иоффе О.С.* Развитие цивилистической мысли в СССР: Ч. II. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1978. – 173 с. 15. *Лепский М.П.* Вознаграждение за вред и убытки и незаконное обогащение в сенатской практике: Сб. положений, извлеченных из решений гражд. и уголов. кассационных департаментов и общ. собраний Правительств. Сената за 1866-1913 гг. с приложением систематического, алфавитного предметного и постатейного указателей. – М.: Изд. Кн-ва «Юрист», 1914. – 272 с. 16. *Менглиев Ш.* Защита имущественных прав граждан. – Душанбе: Ирфон, 1989. 17. *Семёнова А.Е.* Обязательства, возникающие вследствие неосновательного обогащения, и обязательства, возникающие из причинения вреда. – М., 1928. 18. *Харитонов Е.О.* Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти). Дис. ... д-ра юрид. наук – О., 1997. 19. Цивільне право України: Акад. курс: Підручник: У 2-х т. / За заг. ред. *Я.М. Шевченко*. – Т. 2. Особл. ч. – К.: Ін Юре, 2003. – 408 с. 20. Цивільне право України: Навч. посіб. / За ред. *Р.О. Стефанчука*. – К.: Наук. думка; Прецедент, 2004. – 448 с. 21. Цивільне право України: Підручник / *Е.О. Харитонов, Н.О. Саніахметова*. – К.: Істина, 2003. 22. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. / За ред. *О.В. Дзєри, Н.С. Кузнєцової*. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – Т. 2. – 640 с. 23. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т. – Т. 2. / За заг. ред. *В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького*. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 552 с. 24. Цивільний кодекс Української РСР. Наук.-практ. коментар / За ред. *О.Н. Якименка, М.І. Бару, М.В. Гордона*. – К.: Політвидав України, 1971. 25. *Ярошенко К.Б.* Обязательства вследствие причинения вреда (глава 59) // Гражданский кодекс Российской Федерации: Ч. 2. / Под ред. *О.М. Козырь, А.Л. Маковского, С.А. Хохлова*. – М.: Междунар. центр фин.-экон. развития, 1996. – С. 579-584.

Надійшла до редакції 07.03.2008 р.

ЗНАЧЕННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ ДЛЯ РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН

В останній час дедалі частіше доводиться звертатися до міжнародно-правових актів, що пояснюється активною участю нашої країни в житті світового співтовариства та в діяльності багатьох міжнародних організацій. Ця тенденція є загальносвітовою. У 2005-2007 рр. Україна суттєво активізувала переговорний процес щодо вступу до Світової організації торгівлі. Стосовно забезпечення правового складника вступу продовжується спільна робота уряду й Верховної Ради України щодо приведення національного законодавства, у тому числі й трудового, у відповідність до норм і правил цієї організації. Міжнародно-правове регулювання перетворилося на важливий чинник, що характеризує соціальні реалії сучасного світу.

Особливий інтерес у науковців, у тому числі й у фахівців з питань трудового права, викликає вивчення проблеми імплементації національним законодавством положень Конвенції про захист

прав та основоположних свобод людини [1], яка встановлює правила загального характеру, функціонуючи за моделлю, властивою загальному праву, – через практику Європейського суду з прав людини.

Стаття 55 Конституції України проголосила, що кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є наша країна. Визнання на загальнодержавному рівні права людини і громадянина на звернення до міжнародних судових установ, зокрема, Європейського суду, зумовило необхідність розв'язання проблем, пов'язаних не тільки з виконанням рішень цього та інших судів і використанням їх у національній правозастосовчій практиці, а й визначення умов, за яких ці рішення можуть бути визнані джерелами трудового права. Оскільки Конвенції про

захист прав та основоположних свобод людини, ратифікована 17 липня 1997 р. [5], є частиною законодавства України й передбачає створення й функціонування Європейського суду з прав людини, доцільно дослідити правову природу рішень останнього. Стаття 32 Конвенції проголошує, що юрисдикція Євросуду поширюється на всі справи, які стосуються тлумачення й застосування цього міжнародного документа і протоколів до нього і які згідно зі статтями 33, 34 і 47 передаються йому на розгляд. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції він вирішується самим же Судом [2].

Цікавою й характерною є тенденція винесення Європейським судом рішень проти України. Якщо у 2002 р. було винесено одне рішення, у 2003 р. – 6, у 2004 р. – 13, то у 2005 р. їх уже нараховувалося 120, а в 2006 р. – 172. У наступні роки ці показники, вважаємо, будуть зростати. Рішення Євросуду мають вагомое значення й у сфері трудового права. Звернімося до деяких із них. У травні 1998 р. В.П. Ромашов подав скаргу до комісії з трудових спорів Лисичанського державного шахтоуправління (далі – ЛДШУ) з метою отримання несплаченої заробітної плати. 16 червня того ж року комісія задовольнила скаргу й зобов'язала ЛДШУ виплатити заявникові

8783,39 грн. компенсації і того ж дня видала заявникові посвідчення. 27 липня 1998 р. податкова адміністрація наклала арешт на майно ЛДШУ. 30 квітня 2000 р. Лисичанський відділ юстиції проінформував заявника про накладення податковою арешту на майно ДШУ і що, таким чином, на нього не можна звернути стягнення за виконавчим документом.

23 січня 2002 р. Лисичанський міський суд призначив заявникові компенсацію в розмірі 2282,21 грн., що мала покрити знецінення внаслідок інфляції призначеної раніше суми. Лише 28 листопада 2003 р. ЛДШУ виплатило заявникові повну суму боргу за рішенням від 16 липня 1998 р. 1 грудня 2003 р. виконавча служба закрила виконавчі процедури, оскільки рішення було повністю виконано.

В.П. Ромашов оскаржив до Євросуду невиконання державними органами в належний строк рішень від 16 червня 1998 р. та від 23 січня 2002 р. Він посилався на параграф 1 ст. 6 Конвенції, згідно з яким «кожна людина має право при визначенні її громадських прав та обов'язків... на справедливий і відкритий розгляд упорядкованого розумного строку незалежним і безстороннім судом».

Євросуд у рішенні по цій справі від 27 липня 2004 р. зазначив, що комісія є первинним органом з розгляду трудових

спорів, який може бути використаний у контексті §1 ст. 35 Конвенції. Її рішення слід прирівнювати до судової постанови, а держава несе відповідальність за її невиконання. Суд також зазначив, що виконавчі процедури є одним зі складників процедур судових, які в цій справі були замінені процедурою в комісії з трудових спорів. Також звертається увага на те, що шахта, про яку йдеться, є державним підприємством і що держава відповідальна за борги юридичних осіб, що контролюються нею фінансово чи адміністративно.

Європейський суд нагадав, що §1 ст. 6 охороняє право кожного подавати будь-яку скаргу до суду чи трибуналу стосовно його громадянських прав та обов'язків. У цьому сенсі стаття містить тлумачення «право на суд», у якому ініціювання провадження в судах з розгляду цивільних справ становить одну з його складників. Однак це право було б ілюзорним, якби правова система однієї з Договірних сторін дозволяла, аби остаточне, зобов'язальне судове рішення залишалося бездієвим на шкоду одній зі Сторін. Було б не зрозуміло, якби §1 ст. 6 деталізував процедурні гарантії, надані сторонам судового процесу, – розгляд справ у суді, який є справедливим, прилюдним і швидким, – без захисту впровадження судових

рішень. Розуміння значення ст. 6 як такої, що переймається виключно доступом до суду і здійсненням ним процедур, імовірно, призвело б до ситуацій, не сумісних з принципами верховенства права, поважати які зобов'язалися Договірні сторони, ратифікувавши Конвенцію. Виконання рішення, винесеного будь-яким судом, має, таким чином, вважатися невід'ємною частиною правосуддя для цілей ст. 6 Конвенції.

Органи державної влади не повинні посилатися на брак грошових коштів як на виправдання невиплати боргу за остаточною судовою постановою. Євросуд зазначив, що висновок комісії по трудових спорах від 16 червня 1998 р. залишалося невиконаним повністю чи частково принаймні до 1 грудня 2003 р., коли заявникові виплатили основну частину суми, призначеної ним. Він також указав, що рішення Лисичанського міського суду від 23 січня 2002 р., згідно з яким заявникові призначена компенсація за фінансові втрати внаслідок інфляції, залишалося невиконаним на момент розгляду справи в Євросуді. Своєю неспроможністю упродовж 5 років 5 місяців і 15 днів ужити необхідних заходів для виконання висновку комісії по трудових спорах і нездатністю виплатити заявникові компенсацію, призначену рішенням Лиси-

чанського міського суду від 23 січня 2002 р., українські владні органи позбавили гарантії §1 ст. 6 Конвенції будь-якої корисної дії.

На цих підставах суд постановив, що (а) скарги за §1 ст. 6 та ст. 13 Конвенції стосовно невиконання остаточного судового рішення у справі заявника та браку ефективних засобів щодо цього є прийнятними, (б) що держава-відповідач має сплатити заявникові впродовж 3-х місяців з дати, коли рішення Суду стає остаточним, 3000 євро моральної шкоди, (в) після сплину вищевказаного строку до дати виплати на вказані суми мають сплачуватися відсотки за несвоєчасну сплату плюс 3% за офіційним курсом Європейського центрального банку.

Надзвичайно часто громадяни скаржаться до Євросуду з приводу тривалості судового розгляду справ, у тому числі й у трудових спорах, яка інколи перевищує 5, 7, а то й 10 років. На початок 2006 р. Європейським судом проти України винесено 6 рішень, що стосувалися порушення права особи на розгляд її справи судом упродовж розумного строку. Загальна сума компенсацій, стягнутих з України в цих справах, становила 38000 євро. Приймавши це до уваги, Верховний Суд України дійшов висновку, що критерії оцінювання розумності стро-

ку розгляду справи є єдиним для всіх категорій справ: це складність справи, поведінка заявника й поведінка органів державної влади. Відповідальність держави за затягування провадження у справі настає в разі нерегулярного або з великими інтервалами призначення судових засідань, затягування при переданні або пересиланні справи з одного суду в інший, невжиття судом заходів для дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів, повторне направлення справи на додаткове розслідування чи новий судовий розгляд. Усі ці обставини судам слід враховувати при розгляді кожної справи, оскільки перевищення розумних строків розгляду справ – це пряме порушення прав, гарантованих §1 ст. 6 Конвенції, а збільшення кількості звернень до Євросуду не лише погіршує імідж держави на міжнародному рівні, а й призводить до значних витрат з Державного бюджету [8, с. 3, 4].

Слід погодитися з думкою В.О. Туманова, що завдяки практиці Європейського суду з прав людини деталізувався й розширився перелік прав, що знаходили захист у ньому, обмежені формулювання доповнювалися ширшим змістом, сформувалися норми, які лише *explicite* не виражені у змісті Конвенції, а в дійсності ж у завуальованому вигляді містяться в ній [6, с. 89]. На важ-

ливій ролі тлумачення Євросудом положень Конвенції – у виді прийняття так званих прецедентних рішень – наголошували й інші вчені [3, с. 108, 109; 7].

23 лютого 2006 р. Верховна Рада прийняла Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [4], який урегулював відносини, що виникають у зв'язку з (а) обов'язком держави виконувати рішення Євросуду в справах проти України, (б) необхідністю усунення причин порушення останньою згаданої Конвенції і протоколів до неї, (в) упровадженям в українське судочинство й адміністративну практику європейських стандартів прав людини, (г) створенням передумов для зменшення числа заяв до цього Суду проти України. Відповідно до його ст. 17 при розгляді справ суди застосовують Конвенцію і практику Суду як джерело права.

Рішення Європейського суду з прав людини, прийняті щодо України, підлягають обов'язковому виконанню. Однак внаслідок того, що Євросуд з метою розвитку права використовує динамічну інтерпретацію, принципи й підходи, закладені в його рішеннях, винесених у справах проти певної країни, можуть застосовуватися за аналогією проти інших країн – учасниць Конвенції. А національним судам необхідно за-

стосовувати останню в значенні, що надається їй рішеннями цього Суду.

У зв'язку з наведеним пропонуємо: у випадках, якщо вітчизняні суди оперують нормами міжнародного права з урахуванням рішень Євросуду, в яких тлумачаться ці норми, у мотивувальній частині постанови по трудовому спору має бути зазначено, чи застосовується відповідна норма міжнародного договору в трактуванні, поданому в рішенні Суду з конкретної справи.

Рішення Євросуду, інтерпретуючи окремі положення Конвенції щодо розглянутих справ, висловлюють правову позицію, фактично доповнюють їх нормативним змістом, визначають критерії прав людини, встановлюють їх межі. Вони мають подвійну нормативну природу. Якщо Суд при вирішенні справи доходить висновку, що певні положення трудового законодавства України суперечать нормам Конвенції, національним судам в аналогічних ситуаціях до внесення відповідних змін до трудового законодавства України належить керуватися даним рішенням Європейського суду з прав людини. Вони служать джерелом трудового права України, а викладена в них позиція щодо трактування тих чи інших положень наведеної Конвенції по конкретній справі за своєю правовою природою є судовим пре-

цедентом і повинна бути врахована судом при прийнятті того чи іншого процесуального рішення.

Список літератури: 1. *Жернаков В.В.* Реалізація основних положень Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод у трудовому законодавстві України // *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Матер. міжнар. наук.-практ. конф.: У 2-х ч. – Ч. 2 / За ред. М.І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 75–78.* 2. Конвенція про захист прав і основних свобод людини // *Вісн. Верхов. Суду України. – 1997. – №3. – С. 48-60.* 3. *Лукашук И.И., Лукашук И.О.* Толкование норм международного права. – М.: NOTA BENE, 2002. – 160 с. 4. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р., №3477-IV // *Відом. Верхов. Ради України. – 2006. – №30. – Ст. 260.* 5. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів №2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 р., №475/97-ВР // *Відом. Верхов. Ради України. – 1997. – №40. – Ст. 263.* 6. *Туманов В.А.* Европейский суд по правам человека: Очерк организации и деятельности. – М.: НОРМА, 2001. – 304 с. 7. *Шевчук С.* Порівняльне прецеденте право з прав людини. – К.: Реферат, 2002 – 344 с. 8. Щодо перевищення розумних строків розгляду справ: Лист Верхов. Суду України від 25.05.2006 р. // *Вісн. Верхов. Суду України. – 2006. – №3. – С. 3, 4.*

Надійшла до редакції 09.10.2007 р.

УДК 347.73

*О.О. Дмитрик, канд. юрид. наук
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ФІНАНСОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО»

В умовах проведення в Україні масштабних політичних, економічних і соціальних реформ важливого значення набуває проблема належного визначення поняття «фінансове законодавство», розкриття його змісту і співвідношення з іншими фінансо-

во-правовими категоріями, (наприклад, «джерела фінансового права»), а також чіткості термінів, використовуваних при врегулюванні фінансової діяльності держави й органів місцевого самоврядування. На жаль, сьогодні можна констатувати, що впоряд-

кування фінансових відносин характеризується певними спорами, що в цілому негативно впливає на розвиток відносин соціально-економічних. Так, дуже ускладнює застосування нормативних актів, які регламентують фінансову діяльність, вільне поводження законодавця з термінологією, а також невизначеність законодавця в питанні стосовно віднесення відповідних законів до конкретного виду – фінансових, бюджетних, податкових або інших. Треба зазначити, що при практичній реалізації законів дуже важливо дотримуватися точності термінології, виробленої юридичною наукою. Необхідність конкретної правової регламентації фінансових відносин вимагає розумілість у формулюванні окремих правових норм, чітку визначеність редакції актів законодавства, а також їх уніфікацію, що, у свою чергу, не повинно припускати вільне поводження з теоретичними категоріями й необдумане їх застосування. Така ситуація створює труднощі у правотворчій і правозастосовчій діяльності, в систематизації правових актів, що регулюють фінансову діяльність держави. Тому вирішення зазначених проблем є важливим не тільки з теоретичної точки зору, а й має велике практичне значення.

Указана тематика привертає увагу багатьох вчених, як-то:

Ю.С. Тихомирова, Л.К. Воронової, М.П. Кучерявенка, О.П. Орлюк та ін. Проте ще й дотепер у цій сфері залишається багато прогалин. Отже, метою даної статті є критичний аналіз окремих положень указаних проблем та формулювання певних пропозицій щодо їх вирішення.

Традиційно в теорії фінансового законодавства визначається як сукупність правових актів, що містять норми фінансового права. Але на запитання: які це нормативні акти (тільки закони, чи й і підзаконні акти), які нормативно-правові акти можна вважати фінансовими, а які ні, – одностайної відповіді немає. Так, Л.К. Воронова переконує, що система фінансового законодавства становить собою ієрархічну сукупність законів і нормативно-правових актів з фінансових питань [2, с. 31]. Близькою до наведеної є точка зору О.П. Орлюк, яка зазначає, що фінансове законодавство є сукупністю законів та інших нормативно-правових актів, у яких фінансово-правові норми мають своє зовнішнє вираження [5, с. 522]. Схожою є також і позиція М.П. Кучерявенка, який стверджує, що фінансове законодавство, виступаючи формою реалізації фінансового права, містить досить широке коло нормативних актів, що регламентують фінансову діяльність. Його основу повинні складати тільки закони й

найбільш важливі підзаконні акти (у більшості випадків прирівняні до законів, якими були декрети Кабінету Міністрів України наприкінці 1992 р. – на початку 1993 року) [12, с. 51]. Деякі науковці, визначаючи джерела фінансового права як сукупність законів та інших підзаконних нормативних актів представницьких і виконавчих органів державної влади й органів місцевого самоврядування, констатують, що всі вони і становлять фінансове законодавство [13, с. 25]. Отже, ці вчені є прихильниками широкого розуміння поняття «фінансове законодавство», оскільки до його складу включають не тільки закони, а й нормативно-правові акти Верховної Ради України, Президента, Кабінету Міністрів України тощо. До цього необхідно додати, що частиною національного законодавства відповідно до ст. 9 Конституції України є також чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [1; 1996. – № 30. – Ст. 141].

У широкому тлумаченні терміном «фінансове законодавство», як бачимо, охоплюються (а) закони України, (б) чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, (в) постанови Верховної Ради України, (г) укази Президента України, (д) декрети й постанови Кабіне-

ту Міністрів України, прийняті в рамках їх повноважень і відповідно до Конституції й законів України, що містять норми фінансового права. У такому разі, мабуть, можна ставити знак рівності між категоріями «фінансове законодавство» і «джерела фінансового права».

Аналізуючи положення чинного законодавства, що регламентує фінансову діяльність держави й органів місцевого самоврядування, можемо констатувати, що законодавчого визначення терміна «фінансове законодавство» взагалі немає. Але при цьому при правовому врегулюванні таких видів фінансових відносин, як, приміром, бюджетні, податкові, валютні, у текстах певних нормативно-правових актів використовуються такі поняття, як «бюджетне законодавство», «валютне законодавство», «податкове законодавство», «податковий закон», «бюджетний закон» та ін.

Наприклад, у ст. 4 Бюджетного кодексу України, що має назву «Склад бюджетного законодавства», вказано, що нормативно-правовими актами, що регулюють бюджетні відносини в Україні, є (а) Конституція України, (б) цей Кодекс, (в) закон про Державний бюджет України, (г) інші закони, що регламентують бюджетні правовідносини, (д) нормативно-правові акти Кабінету Міністрів,

(е) нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади, (є) рішення органів АРК, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування. А ст. 9 цього Кодексу вказує на існування «податкових законів» [1; 2001. – № 37-38. – Ст. 189]. Декрет Кабінету Міністрів «Про систему валютного регулювання і валютного контролю» використовує термін «валютне законодавство» взагалі без будь-якої його дефініції [1; 1993. – № 17. – Ст. 184]. Стаття 2 проекту Податкового кодексу України («Податкове законодавство») визначає, що податкове законодавство України базується на Конституції і складається з (а) цього Кодексу; (б) Митного Кодексу України (у частині про особливості оподаткування операцій по переміщенню товарів через митний кордон України); (в) законів України, що регулюють відносини, передбачені ст. 1 цього розділу («Податкові закони»); (г) міжнародних договорів, якими регламентуються питання оподаткування, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; (д) нормативно-правових актів Кабінету Міністрів, прийнятих на підставі й на виконання даного Кодексу та інших податкових законів; (е) рішень органів АРК, органів місцевого самоврядування, прийнятих відповідно до цього Кодексу та

інших податкових законів [9]. Отже, детально не зупиняючись на аналізі явних недоліків положень названих актів [див., напр.: 4, с. 15, 16], можемо стверджувати, що законодавець також дотримується розширеного визначення терміна «законодавство».

Як вбачається, такі позиції базуються на рішенні Конституційного Суду України від 9 липня 1998 р., № 12-рп/98 у справі про тлумачення зазначеного терміна, що є першим офіційним його трактуванням. Згідно із цим рішенням під категорією «законодавство» слід розуміти як закони, так і засновані на них підзаконні нормативні акти, а також акти СРСР та УРСР, що не втратили силу [6; 1998. – № 32. – Ст. 1209]. Як відверто зауважують науковці, подібне рішення було продиктовано насамперед нормативним масивом уже існуючого законодавства, в якому матеріалізовано досить широкий підхід до цього. При сучасних темпах та обсязі законодавчої діяльності має істотно збільшуватися й соціальна роль закону, його частка в нормативному масиві, що зумовлює появу інших підходів до тлумачення поняття «законодавство» [11, с. 4]. Тому в умовах сьогодення, мабуть, таку розширену інтерпретацію можна вважати дещо науково некоректною й майже неефективною для правової держави, якою

себе оголосила Україна. У цьому контексті необхідно навести слова С.Л. Зівса, який підкреслював, що подібне розширене розуміння змісту законодавства мимоволі призводить до стирання межі між законами – актами законодавства в прямому й точному сенсі й усієї сукупності інших нормативних актів [3, с. 31].

Дійсно, розширене трактування терміна «законодавство» було виправданим (як справедливо відмічає Ю.О. Тихомиров), при впорядкуванні суспільних відносин у ситуації малої чисельності, власне, законів і тому такий підхід може мати історичне пояснення [8, с. 11]. Але навряд чи воно є виправданим у сучасний період бурного розвитку законодавства, що регулює фінансові відносини. Більше того, беручи до уваги положення ст. 92 Конституції (згідно з яким виключно законами України встановлюються (а) Державний бюджет і бюджетна система країни, (б) система оподаткування, податки і збори, (в) засади створення й функціонування фінансового, грошового, кредитного й інвестиційного ринків, (г) статус національної й іноземних валют на території держави, (д) порядок утворення й погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу, (е) порядок випуску й обігу державних цінних паперів, їх види й типи [1; 1996. – № 30. – Ст. 141]), не мож-

на допускати, щоб наказ будь-якого міністерства діяв нарівні закону, тобто підмінював його. Акти центральних органів виконавчої влади, вважаємо, не слід відносити до законодавчих, а системі фінансового (бюджетного, податкового) законодавства повинні складати саме закони – нормативні акти, що мають вищу юридичну чинність. Саме їм належить провідне значення в регламентації фінансових відносин.

Більш поміркованим, але все ж таки не зовсім досконалим [див., напр.: 7, с. 9-11] вбачається досвід російського законодавця. Так, у ст. 2 Бюджетного кодексу Російської Федерації визначається структура бюджетного законодавства РФ, за якою останнє складається з 3-х рівнів: а) Бюджетного кодексу РФ і прийнятих згідно з ним федеральних законів про федеральний бюджет на відповідний рік; б) законів суб'єктів РФ про бюджети останніх на відповідний рік; в) нормативних правових актів представницьких органів місцевого самоврядування про місцеві бюджети на відповідний рік [10; 1998. – №31. – Ст. 3823]. Згідно з пунктами 1, 4 і 5 ст. 1 ч. 1 Податкового кодексу РФ поняття «законодавство про податки і збори» охоплює: 1) законодавство про податки і збори, яке складається з Податкового кодексу РФ й прийнятих згідно з ним

федеральних законів про податки й збори; 2) законодавство суб'єктів РФ про податки і збори, яке складається із законів про податки і збори суб'єктів РФ, прийнятих згідно з Податковим кодексом РФ; 3) нормативні правові акти органів муніципальних утворень про місцеві податки і збори, прийняті представницькими органами муніципальних утворень відповідно до Податкового кодексу РФ [10; 1998. – №31. – Ст. 3824]. Стаття 4 Закону РФ «Про валютне регулювання і валютний контроль» поняття «валютне законодавство» визначає у вузькому розумінні: воно складається з Федерального закону «Про валютне регулювання і валютний контроль» і прийнятих згідно з ним федеральних законів (актів валютного законодавства) [10; 2003. – № 50. – Ст. 4859]. Отже, з урахуванням вищезазначеного підходу бюджетне, податкове й валютне, законодавство не включають підзаконні акти, прийняті виконавчими органами влади на федеральному чи регіональному рівнях держави, як і нормативно-правові акти, прийняті виконавчими органами місцевого самоврядування.

Використовуваний російським законодавцем підхід вбачається більш вдалим, на відміну від українського, оскільки у такому разі до категорії «фінансове законодавство» входять тільки

акти, прийняті законодавчими (представницькими) органами влади, а також представницькими органами місцевого самоврядування. Але все ж таки фінансове законодавство має бути структурно упорядкованим масивом саме законів, які знаходяться між собою в певному співвідношенні. Тому нормативно-правові акти, прийняті представницькими органами місцевого самоврядування, не варто включати до системи фінансового законодавства. Вони, як і інші нормативні правові акти (маються на увазі підзаконні) виступати можуть джерелами фінансового права, але не повинні складати фінансове законодавство. На цій підставі поняття «фінансове законодавство» є вузьким поняттям джерела фінансового права, оскільки до останніх крім законів належать також інші нормативні правові акти, які не включені до структури фінансового законодавства.

Таким чином, з метою запобігання занадто розширювальній трактовці фінансового законодавства, недопущення розмивання змісту цього досить ємного й системно структурованого поняття, необхідно, щоб воно включало лише закони. Інші ж нормативно-правові акти, що містять фінансово-правові норми, не входять до системи фінансового законодавства, але виступають

джерелами фінансового права. Проте, як влучно наголошує М.П. Кучерявенко, використання законів у такому разі характеризується деякими особливостями [12, с. 51,52]. По-перше, варто вести мову не про окремі чинні фінансові закони, а про групу взаємозалежних законів із чітко вираженими відсильними нормами. Наприклад, Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» передбачав дію деяких статей тільки після введення інших нормативних актів (приміром, Закону України «Про страхування»). По-друге, дія багатьох спеціальних фінансових законів неможлива без широкої системи актів підзаконних – інструкцій, роз'яснень тощо. Так,

застосування ст.102 та інших Бюджетного кодексу неможливе без особливого підзаконного акта, прийнятого у 2002 р., що регламентує порядок фінансування видатків місцевих бюджетів на здійснення заходів по виконанню державних програм соціального захисту населення за рахунок субвенцій з Державного бюджету. До цього додамо, що миттєва відмова від розширювального використання категорії «фінансове законодавство» теж неможлива. Це довготривалий, але вкрай необхідний процес, що передбачає внесення змін не тільки до законів, що регулюють фінансові відносини (наприклад, Бюджетного кодексу України), а й до Конституції України.

Список літератури: 1. Відомості Верховної Ради України. 2. *Воронова Л.К., Криницький І.Е., Кучерявенко Н.П.* Финансовое право: Учеб. пособ. – Харьков: Право, 2006. – 384 с. 3. *Зивс Л.С.* Источники права. – М.: Наука, 1981. – 238 с. 4. Научно-практический комментарий Бюджетного кодекса Украины / Под общ. ред. *Н.П.Кучерявенко*. – Харьков: Одиссей, 2005. – 416 с. 5. *Орлюк О.П.* Финансовое право: Навч. посіб. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 528 с. 6. Офіційний вісник України. 7. Постатейный комментарий к Налоговому кодексу Российской Федерации. Ч.1 / Под общ. ред. *В.И. Слома и А.М. Макарова*. – М.: Статут, 2000. – 518 с. 8. Правовые акты: Учеб.-практич. пособ. / *Ю.А. Тихомиров, И.В. Котелевская*. – М.: Юринформцентр, 1999. – 420 с. 9. Проект Податкового кодексу України // <http://gska2.rada.gov.ua/pls/zwebn/webproc41?id=&pf3511=30672>. 10. Собрание законодательства Российской Федерации. 11. Сучасні проблеми юридичної науки і правозастосовної діяльності: Тези доп. та наук. повідом. учасників наук. конф. молодих учених (м. Харків, 20-21 груд. 2001 р.) / За ред. *М.І. Панова*. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2002. – 217 с. 12. Финансовое право України: Підручник / За ред. *М.П. Кучерявенка*. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 320 с. 13. Финансовое право: Учебник / Отв. ред. *Е.Ю. Грачева, Г.П. Толстопятенко*. – М.: ТК Велі, Изд-во Проспект, 2004. – 536 с.

Надійшла до редакції 27.11.2007 р.

НАЛЕЖНІСТЬ ДОКАЗІВ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ (НЕМАЙНОВОЇ) ШКОДИ

Належність доказів відіграє важливу роль у кожній цивільній справі, але особливе значення вона має в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Така особливість полягає в тому, що кожна особа по-різному розуміє поняття «моральна шкода», оскільки на законодавчому рівні не існує чіткого розуміння і критеріїв моральної шкоди, що призводить до додаткового тлумачення цього юридично-психологічного явища. Усі ці складники в цілому дають різне уявлення про належність доказів при відшкодуванні моральної (немайнової) шкоди.

Зазначені питання вже були предметом наукових досліджень А.М.Белянова, А.М.Ерделевського, М.С.Малеїна, В.П.Паліюка, В.Н.Плаксина, М.Я. Шимінова [Див.: 1-3; 5; 6; 8] та ін. Разом із тим такі наукові пошуки доволі різні. Метою даної статті є поглиблене вивчення особливостей, притаманних інституту належності доказів у справах про відшкодування моральної (немай-

нової) шкоди.

Незважаючи на те, що низка вчених тією чи іншою мірою зверталися до розкриття моральної (немайнової) шкоди, проте в юридичній науковій літературі немає єдиного підходу до цього поняття. Так, М.С. Малеїн під правовою категорією «моральна шкода» розуміє немайнову шкоду, яка виражається в заподіянні потерпілому моральних чи фізичних страждань. Він указує, що така шкода виражається в порушенні психічного благополуччя, душевної рівноваги особи потерпілого [3, с. 18]. М.Я.Шимінова теж зазначає, що моральна шкода є немайновою, а тому виступає результатом порушення саме нематеріальних благ [8, с. 37]. В.Н. Плаксін зазначає, що моральна шкода полягає в порушенні звичного для конкретної людини способу життя, викликаного протиправними діями іншої особи [6, с. 87]. А.М.Белянова звертає увагу на те, що моральна шкода викликає переживання, страждання, а також обмеження

особи щодо її участі в активному житті [1, с. 5]. В.П. Паліюк під моральною шкодою розуміє негативні наслідки, які настали внаслідок порушення суб'єктивних (майнових і немайнових) прав потерпілого, що призвели до пониження його честі, гідності чи ділової репутації [5, с. 6].

Як бачимо, науковці мають різну точку зору на це поняття, що залежить від того, яке питання вони досліджують. Наприклад, А.М. Ерделевський дає визначення моральної шкоди через порушення змісту страждань, зауважуючи, що під цією категорією слід розуміти негативні психічні реакції людини, що виражаються у відчуттях та уявленнях [2, с. 22]. Подібний прийом було взято за основу законодавцем у ч. 2 ст. 23 ЦК України.

Таким чином, моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, її членів сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у пониженні честі, гідності чи ділової репутації фізич-

ної або юридичної особи.

З урахуванням даних обставин, Пленум Верховного суду України в постанові № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» дав роз'яснення, що під моральною шкодою слід розуміти втрату немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [7, с. 32].

При такому широкому розмаїтті поняття «моральна шкода» необхідно правильно й раціонально побудувати судове дослідження доказів, які, в свою чергу, були б належними й допустимими в кожній конкретній справі. Для цього важливо визначити обсяг і межі судового дослідження. Враховуючи той факт, що моральна шкода є невидимою, позивачі, як правило, на підтвердження наявності в них моральної (немайнової) шкоди різного роду надають довідки, акти, клопотання свідків, вуличних комітетів про задоволення позовів про відшкодування моральної шкоди, бо вони її спостерігали в позивача.

Із цього приводу Пленум Верховного Суду СРСР в постанові від 25 квітня 1947 р. «Про прискорення розгляду цивільних справ» звернув увагу на те, що недопус-

тимо приймати і приєднувати до справ неправильно оформлені документи, які не стосуються справи чи не мають суттєвого для справи значення. Всякого роду клопотання на захист позивача чи відповідача від осіб та установ, які не беруть участь у справі, є несумісними із засадами підкорення суду лише закону [4]. У зв'язку із цим, суд повинен націлювати сторони щодо надання ними доказів лише стосовно тих юридичних фактів, які становлять предмет позову.

Отже, можемо навести особливості належності доказів. Перш за все належність доказів визначається не їх кількістю чи назвою, а інформаційним змістом, який розкривав би суть і наслідки тієї чи іншої події, в результаті якої було порушено право фізичної чи юридичної особи. Тому не будь-яка подія є підставою для відшкодування моральної шкоди, незважаючи на те, що вона й містить у собі негативні наслідки. Наприклад, буревієм повалило велике дерево, яке впало на дах будинку, пошкодивши житло особі. У даному випадку, існує подія, в наявності негативні наслідки, що виражаються в душевних переживаннях власника, але цей набір обставин не завжди може служити підставою для пред'явлення кому-небудь претензій. Тому для спричинення моральної шкоди (як фізичним, так і юридичним

особам) необхідні цілеспрямовані протиправні дії чи бездіяльність іншої фізичної або юридичної особи (за винятком випадків щодо трудових правовідносин). З урахуванням наведеного належність доказів можна визначити відносно такої інформації до дій (подій чи бездіяльності), яка розкривала б зміст останніх.

Іншою особливістю є наявність негативних наслідків від неправомірних дій, подій чи бездіяльності, які настали для фізичних чи юридичних осіб. Належність доказів у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди визначається й наявністю інформації, яка розкривала б зміст таких негативних наслідків і могла б відповісти на запитання, в чому полягають останні. При цьому для відшкодування моральної (немайнової) шкоди це питання є ключовим, тому що в такому разі ми можемо вести мову не лише про самі неправомірні дії, а й про ті негативні наслідки, які є похідними від них. Приміром цьому можуть бути: настання каліцтва чи ушкодження здоров'я або смерті фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки (п.1 ч.2 ст.1167 ЦК України), заподіяння моральної шкоди через (а) незаконне засудження фізичної особи, (б) незаконне притягання її до кримінальної відповідальності,

(в) незаконне застосування заповіжного заходу у виді тримання під вартою, (г) незаконне затримання чи притягнення до адміністративної відповідальності й накладення адміністративних стягнень у виді виправних робіт або арешту (п.2 ч.2 ст.1167 ЦК). Крім того, моральна шкода фізичній чи юридичній особі може бути завдана незаконними діями чи бездіяльністю органів державної влади, органами місцевого самоврядування чи посадовою або службовою особою при здійсненні ними своїх повноважень, а також прийняттям указаними органами нормативно-правового акта, який було визнано незаконним і скасовано (статті 1173, 1174, 1175 ЦК).

Належність доказів пов'язується з доказанням фактів, нормативно-правовою та іншою діяльністю державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб. При вирішенні спору про відшкодування моральної шкоди у вигляді фізичного болю і страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, предметом доказування є наявність в особи каліцтва чи іншого тимчасового або тривалого ушкодження здоров'я. Саме тому належними доказами в такому випадку будуть докази, які підтверджували б у суді порушення анатомічної цілісності тканини або нормального функціону-

вання тканини чи органів людини. Такі обставини можуть бути підтверджені висновками судово-медичних експертиз. При цьому термін «каліцтво» може мати місце внаслідок як травми, так і професійного ушкодження здоров'я, що може бути підтверджено медичним документом або актом про отримання травми на виробництві внаслідок порушення правил безпеки праці. Разом із тим поняття «інше ушкодження здоров'я» охоплює будь-яке не пов'язане з каліцтвом пошкодження здоров'я, що настало в результаті загального захворювання. Подібні обставини також мають бути підтвердженими медичною довідкою чи, наприклад, висновками ВТЕК.

Належність доказів до справи, як бачимо, може визначатися науковим дослідженням ступеня й характеру тілесних ушкоджень, механізму їх спричинення шляхом наявності експертних і медичних висновків, актів, складених компетентними органами на виробництві, та ін. Докази ж, пов'язані з наявністю чи відсутністю того чи іншого факту при визначенні поняття «душевні страждання», яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, є занадто розмитими. Проблема полягає в тому, що психічний стан людини – це інтегроване комплек-

сне явище. Воно характеризується великим набором тих функцій якостей, що прямо чи побічно вплинули на поведінку людини і саме на цьому форматі розвинулися психічні процеси, які за рахунок особливостей психічного стану особи можуть підсилювати інтенсивність привнесених психічних процесів, або ж, навпаки, привнесений психічний потенціал є таким, що пригнічує активність процесів людини.

Ось чому суди повинні уважно ставитися до такої доказової бази даних, яка, як правило, фіксується в медичній документації, спостерігається сторонніми особами тощо. Моральна шкода в такому разі виявляється в переживаннях, які отримують негативні забарвлення у виді негативних емоційних процесів (страху, гніву, горя, відчаю тощо) чи почуттів (ненависть), емоційних станів (настрою, фрустрації). Усі ці психічні елементи при їх документальному закріпленні виступають належними доказами у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Шляхом визнання правила належності доказів суд і встановлює точні межі судового розгляду.

Що ж до юридичних осіб, то право на недоторканість ділової репутації закріплено в ст. 299 ЦК України. Під цим поняттям розуміється суспільна оцінка трудових і професійних якостей особи,

виконання нею взятих на себе зобов'язань, почуття відповідальності за виконану роботу. При цьому така оцінка ділової репутації особистості стосується й інших працівників юридичної особи, що надає цьому поняттю не лише індивідуальної, а й загальної оцінки юридичної особи в цілому.

Таким чином, поняття «ділова репутація» охоплює лише виробничу сферу й не може бути оціночною категорією, якою є честь, гідність та ін. Належними доказами в таких випадках є сертифікати якості на продукцію, марки товарів, точність виконання договорів у частині взятих на себе зобов'язань тощо.

Юридичне розуміння поняття «моральна шкода», «душевні страждання», «каліцтво», «інші ушкодження здоров'я», «честь і гідність фізичної особи», а також «ділова репутація юридичної особи» сприяють тому, що суд, установлюючи обсяг доказів, задовольняє лише ті клопотання сторін, які пов'язані з наданням доказів, які охоплюють останній. Отже, суд стоїть на заваді непотрібного загромадження справ тими письмовими доказами, які не стосуються предмета спору. У той же час дотримання правила належності доказів усуває зловживання однієї зі сторін, яка іноді заявляє низку клопотань про витребування тих чи інших доказів з

метою затягування судового процесу, що заважає оперативності розгляду справи. Крім того, дотримання судом цього правила сприяє прозорості змагальної процедури, встановленню юридичної істини і правильному вирішенню справи. Питання на-

лежності доказів у цивільному судочинстві, особливо у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди, є доволі складним, має дискусійний характер, а тому воно вимагає подальшого наукового дослідження.

Список літератури: 1. *Белянова А.М.* Имущественная ответственность за причинение вреда. – М., 1979. 2. *Ерделеєвський А.М.* Компенсація морального вреда. – М.: Юрист, 1996. 3. *Малеин М.С.* Возмещение вреда, причиненного личности. – М.: Юрид. лит., 1965. 4. Об ускорении рассмотрения гражданских дел: Пост. Пленума Верхов. Суда СССР от 25.04.1947 г. // Судеб. практика Верхов. Суда СССР. – 1947. – Вып. IV. 5. *Паліюк В.П.* Защита прав потребителей. – Николаев, 1996. 6. *Плаксіні В.Н.* Відшкодування моральної шкоди за трудовим правом // Право України. – 1995. – №2. – С. 87. 7. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Пост. Пленуму Верхов. Суду України від 31.03.1995 р., № 4 // 36. постанов Пленуму Верхов. Суду України. – Ч. 1. – К., 1995. – С. 32. 8. *Шминова М.Я.* Компенсация вреда гражданам. – М.: Наука. 1979.

Надійшла до редакції 26.12.2007 р.

УДК 343.131 (477)

*Т.В. Корчева, канд. юрид. наук
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ЩОДО ДІЇ ПРИНЦИПУ ЗМАГАЛЬНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 р., № 2533-III змінена ч. 1 ст. 22 КПК України [13]. Відповідно до внесених змін для суду (судді) вик-

лючено обов'язок усебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи. Разом із тим ч. 3 ст. 323 КПК України ставить за обов'язок суду при винесенні вироку, керуючись законом, оцінити докази за своїм

внутрішнім переконанням, що ґрунтується саме на всебічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності. Досягається це завдяки дії принципу змагальності, який згідно зі ст. 129 Конституції України є одним з основних засад судочинства. Він передбачає розмежування функцій обвинувачення й захисту, які, у свою чергу, відокремлені від функції вирішення кримінальної справи. При цьому суб'єкти захисту, обвинувачення, які беруть участь у кримінальному процесі, користуються рівними правами для відстоювання своїх інтересів. Принцип змагальності при розгляді кримінальної справи дозволяє сторонам реалізувати в повному обсязі свої права й законні інтереси, обстоювати свою точку зору перед судом.

Для визначення природи змагальності важливим є вирішення питань про позицію суду, про його роль і місце в змаганні сторін: чи повинен суд прагнути до найбільш повного з'ясування обставин справи, беручи участь не лише в дослідженні й оцінці, а й у збиранні доказів; чи має він бути активним і незалежним; чи повинен він виносити рішення на підставі доказів, наданих сторонами? Як вбачається, сама по собі змагальність сторін без активної позиції суду не може бути гарантом правосуддя і встанов-

лення істини у справі.

Здійснення принципу змагальності супроводжують деякі проблеми, що викликають необхідність розгляду питання про роль сторони обвинувачення і сторони захисту в досягненні істини у справі і роль суду, зобов'язаного забезпечити рівні можливості сторін.

Суд має брати активну участь у дослідженні доказів, дотримуючись при цьому об'єктивності й неупередженості. Як справедливо зазначає Ю.М. Грошевий, що стосується ініціативи суду під час судового розгляду по витребуванню нових джерел доказів, то це його право доцільно поставити під контроль сторін, це питання повинно обов'язково обговорюватися сторонами [3, с. 687].

У юридичній літературі підтримується принцип збереження для суду обов'язку встановлювати об'єктивну істину у справі. Вважаємо, що слід приєднатися до думки В.О. Коновалової, яка слушно зауважує, що пізнання, здійснюване в кожній галузі людської діяльності, має за мету встановити істину або так наблизитися до неї, що це дозволить накопичувати дані, які зумовлюють дійсність поставленої мети [5, с. 6].

Зміни, внесені до кримінально-процесуального законодавства, зазначені вище, дають

підставу стверджувати, що в перелігу судового розгляду встановлюється не об'єктивна, а суб'єктивна істина; саме на це орієнтують суд указані зміни в КПК України. Ця практика існує в кримінально-процесуальному законодавстві, наприклад, Російської Федерації, Великої Британії, Північної Ірландії та Франції [14, с.114]. І навпаки, суди ФРН і деяких штатів США вбачають за свою мету встановлення об'єктивної істини [4, с.528]. Питання про мету доказування в теорії доказів кримінального процесу США вирішується так само, як і у Великій Британії. Приміром, в Англії і США усвідомлення добровільного визнання обвинуваченим своєї вини, тобто правоти обвинувачення, знімає з нього тягар доказування. Більшість американських учених-юристів вважають, що розгляд кримінальної справи в суді — це не ті дебати, за яких народжується істина. Судді шукають не істину, а ймовірність, виносячи рішення або за стандартами високого рівня (що виключають усі гіпотези, крім гіпотези про винність), або зниженого рівня (коли в наявності є перевага доказів) [14, с.144]. Процедура спрощеного судочинства давно відома й дуже поширена у США (з 1805 р.), Великій Британії, Північній Ірландії та Франції. Однак вона не застосовується, наприклад, у ФРН. Сформовані

спрощені правила судового розгляду в кримінальному судочинстві різних країн називають спрощеним, сумарним або прискореним провадженням. Так, КПК Російської Федерації у ст. 314 називає такий порядок особливим порядком судового розгляду, КПК Республіки Білорусь у ст. 326 йменує його скороченим [15, с.260].

Перед початком судового слідства суддею (судом) вирішується питання про порядок дослідження доказів у справі. Як правило, за основу береться звичайний порядок дослідження доказів (тобто послідовно за списком осіб, які підлягають виклику в судові засідання), який є в обвинувальному висновку і якого зазвичай дотримуються при визнанні підсудним своєї вини у вчиненні злочину. Із прийняттям зазначеного Закону ст. 299 КПК України про визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, й порядку їх дослідження викладено в новій редакції. Суду надано право при визнанні підсудним своєї вини у вчиненні злочину визнати недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи й розміру цивільного позову, які ніким не оспоруються.

Визначення обсягу доказів, що підлягають дослідженню, і порядку їх дослідження при визнанні підсудним своєї вини і згоді його

з пред'явленим обвинуваченням становить, з нашого погляду, одне з найбільш цікавих нововведень судочинства. Російські вчені звертають увагу на те, що це нова й поки ще не вивчена процедура, що містить суттєві відступи від загальної процедури судового розгляду [18, с.94].

Проведення спрощеного судового слідства у вітчизняному судочинстві, вважаємо породжує серйозні проблеми. Спрощення цієї системи, застосовуваної при визнанні підсудним своєї вини, завдає шкоди принципу змагальності сторін, як і іншим принципам кримінального судочинства – безпосередності, забезпечення підозрюваному, обвинуваченому чи підсудному права на захист, всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи та ін. На підтвердження цієї точки зору наведемо наступні міркування. Одним із загальних положень судового розгляду є принцип безпосередності й усності судового розгляду, закріплений у ст. 257 КПК України. Його суть полягає в тому, що цей принцип ставить за обов'язок суддям вирішувати долю людини не за документами, що надають органи досудового розслідування, а головним чином на підставі того, що кожен суддя особисто може почути, побачити й дослідити докази. Що стосується матеріалів досудового розслідування, наданих у кри-

мінальній справі, то вони для суду мають попередній, допоміжний, підсобний характер.

Проведення повного, всебічного й об'єктивного дослідження всіх доказів у справі (незалежно від визнання вини підсудним) і становить собою судовий розгляд. Якщо при визнанні вини підсудним суд не досліджує доказів, які він не заперечує, то це дає підстави вважати, що суд не виконує вимоги, що ставиться до рішення, яке виноситься судом і закріплене в ст. 323 КПК України. Вона полягає в тому, що суд обґрунтовує вирок лише тими доказами, які були розглянуті в судовому засіданні. Учені йменують цю процедуру впровадженням формальних доказів у ч. 3 ст. 299 КПК України. Таким чином, метою дослідження й головною передумовою вирішення справи стало не повне, всебічне й об'єктивне відбиття всіх юридично значущих обставин у свідомості судді, а отримання зізнання обвинуваченого, хоча воно й не відповідає об'єктивній реальності [7, с. 85]. Відступ від принципу безпосередності порушує і принцип змагальності. Більш категоричною є думка В.Д. Фінька, який зазначає, що зміни, внесені Законом до КПК України, зводять нанівець багато принципів, без яких кримінальний процес є немислимим [17, с.57].

Право суду не досліджувати

в повному обсязі доказів у справі при визнанні підсудним своєї вини підвищує ризик судової помилки, завдає шкоди кримінальному судочинству. Так, наприклад, М.О. Громов, С.А. Курушин зауважують, що засудження невинної людини крім заподіяння їй незаслуженого збитку (як фізичного, так і морального) призводить до того, що особа, яка вчинила злочин, залишається безкарною. До того ж знижується авторитет правоохоронних органів, судової влади в суспільстві [2, с.43].

Введення спрощеного (прискореного) судового розгляду викликало обговорення цього питання вченими і практичними працівниками. Наприклад, точка зору, яка більшою мірою відповідає вітчизняному судочинству, висловлена В.Т. Маляренком і стосується того, що вимоги швидкості й повного розкриття злочинів в окремих випадках вступають у конфлікт між собою, адже швидкість і якість не завжди сумісні [8, с.121]. У правовій літературі висловлюються побоювання, що спрощення в процедурі судового слідства за умови, що Україна тільки будує правову державу, призведе до загрози наближення процесу не до змагальної, а, навпаки, до інквізиційної форми [6, с.249]. Змагальність зводиться до договірних відносин між сторонами обвинувачення і захисту [19, с.91].

Угоди про визнання вини зазнали критики І.Л. Петрухіна, який зазначає, що їх здійснення може завдати шкоди не тільки учасникам процесу, а й суспільству в цілому. При введенні угод про визнання вини відкриються можливості хабарництва та інших зловживань. Слідчі підбурюватимуть обвинуваченого до визнання вини, у тому числі й за допомогою незаконних прийомів, чим матимуть змогу легко звільнити себе від розкриття небезпечних злочинів [10, с.35]. Цю думку поділяє й П.В. Прилуцький, який підкреслює, що органу, що здійснює розслідування, простіше «правдами й неправдами» під час допитів обвинуваченого домогтися визнання ним своєї вини, аніж провадити копітку роботу з виявлення і збирання доказів для обґрунтування обвинувачення [11, с.46]. Т.М. Марітчак (суддя Апеляційного суду Львівської області) теж звертає увагу на те, що кримінальні справи розслідуються на досить низькому рівні, тому суду досить складно вирішувати питання про зменшення обсягу доказів, які необхідно дослідити [9, с.41].

Зазначимо, що законодавець не вважає досудове розслідування достатнім для встановлення істини у справі, передбачаючи для цього судові стадії процесу, що мають свою мету й завдання, які повинні відповідати завданням

кримінального судочинства, де на першому місці стоїть захист прав та інтересів учасників процесу. Вважаємо, що за наявності сумнівів у збереженні загальних завдань проведення судової процедури не можна провадити на практиці процедуру спрощення судових розглядів.

Слід урахувати, що предметом судового розгляду є правовий спір між державою й обвинуваченим, який стає підсудним. Це викликає застосування міри покарання і як наслідок – труднощі, пов'язані з відбуванням покарання. Тому конструкція судового розгляду має відповідати найвищим вимогам надійності передбачених законом гарантій проти можливих помилок і зловживань, що можливе завдяки дії в повному обсязі принципу змагальності сторін. Можливо, ця обставина і вплинула на те, що, наприклад, при проведенні скороченого судового розгляду призначення покарання за КПК Російської Федерації відповідно до ст. 316 не може перевищувати двох третин максимального строку чи розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого за вчинений злочин [16].

Незважаючи на те, що така модель досить поширена у світі, вбачається, що не можна сліпо наслідувати приклади законодавства інших країн. Спрощене, прискорене провадження містить у

собі небезпеку перерости в безвідповідальну роботу, що неприпустимо в процесі кримінального судочинства. Спрощений судовий розгляд може приховати різні порушення, допущені в період досудового розслідування, що ще більше може ускладнити процес установлення істини в справі і прийняття у зв'язку із цим обґрунтованого рішення. Економія часу й полегшення роботи суду не може бути виправданням обмеження чи недотримання при такому процесі основних принципів кримінального судочинства.

Визнання особи винною у вчиненні злочину матиме місце лише за умови доведення її вини. У силу ст. 62 Конституції України обвинувачення не повинно ґрунтуватися на припущеннях чи доказах, отриманих незаконним шляхом, наприклад, коли їх збирання й закріплення здійснено з порушенням гарантованих Основним Законом країни прав людини і громадянина, з порушенням порядку встановленого кримінально-процесуальним законодавством, не уповноваженою на це особою чи органом або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами.

Визначення порядку дослідження доказів, при якому повинні підтверджуватися в повному обсязі докази у справі, представлені досудовим розслідуванням, має на меті забезпечення права

на захист підсудного. З огляду на це необхідно закріпити такий порядок судового розгляду, при якому суд (суддя) перед початком проведення судового слідства надає можливість стороні захисту і стороні обвинувачення висловити свою думку щодо подальшого дослідження судом (суддею) доказів. Інакше кажучи, сторони мають право запропонувати суду перелік доказів, які він має дослідити в судовому розгляді кримінальної справи. Вважаємо, що визнання судом недоцільним дослідження доказів стосовно тих фактичних обставин справи й розміру цивільного позову, які ніким не оспоруються, можливо тільки в разі заяви про це клопотання підсудним або захисником (за згодою підсудного).

У випадку застосування судом права, зазначеного у ч. 3 ст. 299 КПК України, найважливішим має бути визнання обов'язковим участь захисника, про що треба внести доповнення у ч. 1 ст. 45 КПК України.

Варто зазначити, що безпосередність судового розгляду справи, коли суд перевіряє всі докази по ній забезпечує наближення суб'єктивної істини до об'єктивної. Це відповідає загальним завданням кримінального судочинства. Так, судова колегія по кримінальних справах Верховного Суду України при проведеному аналізі судової практики

вказала, що основною причиною необґрунтованого засудження громадян є невиконання деякими судами вимог закону про всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи, що призводить до істотних помилок в оцінці доказів і в застосуванні норм кримінального і процесуального законодавства [12, с.26].

Суд, як орган правосуддя, покликаний забезпечувати в судовому розгляді дотримання вимог принципу змагальності, дія якого забезпечує винесення правосудного, тобто законного, обґрунтованого і справедливого рішення в справі, і вживати заходів до усунення обставин, що перешкоджають цьому. Інакше забезпечення в належному обсязі права на судовий захист було б неможливим.

Законом України від 21 червня 2001 р., № 2533-Ш «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України» КПК було доповнено ст. 3151, якою суду було дозволено доручати органу, що провадив досудове розслідування, виконати певні слідчі дії. КПК України доповнено й ч. 3 ст. 66, відповідно до якої суд (суддя) по справах, що перебувають в його провадженні, вправі доручати підрозділам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, провести оперативно-розшукові заходи для отримання фактичних даних, які мо-

жуть бути доказами в кримінальній справі. Введення вищевказаних норм у КПК України вимагає вирішення певних проблем, пов'язаних з їх застосуванням, а також з дією принципу змагальності на цій стадії процесу.

Незважаючи на те, що в ч. 1 ст. 3151 КПК України визначається мета судового доручення – «з метою перевірки і уточнення фактичних даних, одержаних у ході судового слідства», – є очевидним той факт, що при виконанні судового доручення орган досудового розслідування провадить збирання нових доказів, тому що в ч. 2 ст. 3151 КПК зазначено: «Протокол слідчої дії та інші здобуті докази передаються суду, який дав доручення».

Застосування ст. 3151 і ч. 3 ст. 66 КПК України породжують запитання: а) чи можливо паралельно провадити судове й додаткове досудове слідство; б) якщо суд дає судове доручення зі своєї ініціативи, то як це співвідноситься з роллю суду в змагальному процесі; в) як зобов'язаний діяти суд – зупинити розгляд справи чи продовжити його; г) які слідчі дії суд (суддя) пропонує виконати органу розслідування; д) чи мають право сторони брати участь в оперативно-розшукових і слідчих діях? З нашого погляду, у зв'язку із судовим дорученням суд (суддя) зобов'язаний зупинити провадження в

справі, а не відкладати його через необхідність досліджувати нові докази, тому що відкладення справи виключить участь сторони захисту в проведенні слідчих дій, а зупинення дозволить підсудному і його захисникові бути учасниками цих слідчих дій. З урахуванням цього ч. 2 ст. 280 КПК України слід доповнити вказівкою на судові доручення як підставу для зупинення судом (суддею) судового розгляду.

При зупиненні судового розгляду в справі судом (суддею) змінюється процесуальний статус підсудного, який бере участь у слідчих діях (він бере участь у слідчих діях як обвинувачений). За бажанням обвинуваченого в слідчих діях може брати участь захисник. При цьому суб'єкт, який провадив слідчі дії, зобов'язаний винести постанову про допуск захисника до участі в справі (незалежно від заяви про це обвинуваченого й участі захисника при розгляді справи судом (суддею) і знову роз'яснити обвинуваченому право на правову допомогу, на участь захисника й забезпечити це його право. З доказами, отриманими в перебігу виконання судового доручення, обвинувачений і захисник (якщо він бере участь у справі) повинні бути ознайомлені, про що також складається протокол. Дії й рішення суб'єктів, які виконували

судове доручення, можуть бути оскаржені прокуророві й до суду.

Розгляд судом доказів у справі в повному обсязі відповідає завданням захисту підсудного, тому що тільки в перебігу їх дослідження можуть бути прийняті судом рішення, сприятливі для захисту. Як приклад розглянемо питання, що стосується права прокурора змінити пред'явлене особі обвинувачення або відмовитися від його підтримання. Частина 1 ст. 277 КПК вказує, що прокурор вправі змінити обвинувачення під час судового розгляду до закінчення судового слідства. При цьому всі рішення даного питання приймається на підставі даних саме судового слідства (ст. 276 КПК України), коли суд досліджував докази. Зміна прокурором обвинувачення в суді може мати місце лише після завершення дослідження матеріалів справи, значущих для такого роду рішень, і заслуховування думок і з цього питання учасників судового засідання з боку обвинувачення й захисту.

Звертає на себе увагу обставина, що ст. 277 КПК України не містить вказівки на можливість оскарження рішення прокурора про зміну обвинувачення в суді, а у зв'язку з цим і не вказує, хто з учасників процесу й у якому порядку може його оскаржити. Відсутність відповідного закріплення даного права в ст. 277 КПК

України вбачається нам порушенням права підсудного на захист і принципу змагальності. Необхідно в ч. 5 ст. 277 КПК конкретніше вказати, у яких випадках суд роз'яснює підсудному, що той буде захищатися в судовому засіданні від нового обвинувачення (якщо потерпілий і його представник відмовилися підтримувати обвинувачення), оскільки в даний час залишається незрозумілим, що має на увазі законодавець під висловом «усі інші випадки» (ч. 5 ст. 277 КПК України).

Не викликає сумніву й те, що в інтересах захисту є прийняття судом рішення про закриття справи з урахуванням висновку прокурора, що стосується відмови від обвинувачення, яке ґрунтується також на даних судового слідства, як справедливо зазначають М.О. Баєв і О.Я. Баєв. Вони підкреслюють, що сторона захисту в низці випадків може бути не згідною з рішенням суду про закриття кримінальної справи, зумовленим відмовою державного обвинувача від обвинувачення [1, с.123]. Тільки в результаті проведення судового розгляду прокурор приходять до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого обвинувачення, й у зв'язку з цим він повинен відмовитися від підтримання обвинувачення. Як зазначає В.Т. Маляренко, законодавець ставить за

обов'язок прокурору виконати всі передбачені ст. 22 КПК України дії, тобто всебічно, повно й об'єктивно дослідити всі обставини справи. Без цих дій він не має права на відмову від обвинувачення [8, с.195].

Відмова прокурора від обвинувачення й у зв'язку з цим – закриття кримінальної справи судом, як і зміна обвинувачення, вимагають проведення судового слідства в повному обсязі, що підтверджує необхідність (навіть при визнанні підсудним вини) дослідження всіх доказів у справі, представлених органом досудового розслідування, не обмежуючись допитом підсудного. Мета, що при цьому досягається, буде корисною як

особі, якої право на захист забезпечується судом, так і правосуддю в цілому.

Безумовно, дія принципу змагальності найбільше виявляється у стадії судового розгляду кримінальної справи, але деякі елементи цього принципу мають місце й на стадії досудового слідства. Так, розгляд судом (суддею) питань про обрання запобіжного заходу стосовно обвинуваченого чи про продовження строків тримання його під вартою має бути вирішено в змагальному процесі судового розгляду. При вирішенні другого питання слід визнати необхідним допит обвинуваченого і участь його захисника, якщо він бере участь у справі.

Список літератури: 1. Бавє М.О., Бавє О.Я. Тактика уголовного преследования и профессиональной защиты от него. Прокурорская тактика. Адвокатская тактика: Науч.-практ. пособ. – М.: Экзамен, 2005. – 320 с. 2. Громов Н.А., Курушин С.А. Гарантии права на защиту обвиняемого в досудебных стадиях по УПК РФ: Учеб.-практ. пособ. – М.: Изд. дом И.И. Шумиловой, 2005. – 135 с. 3. Грошевий Ю. Проблеми удосконалення законодавства, що регулює кримінально-процесуальну діяльність // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – №2-3 (33-34). – С. 686-698. 4. Гуценко К.Ф., Головок Л.В., Филимонов Б.А. Уголовный процесс западных государств. – 2-е изд., доп. и испр. – М.: Зерцало-М, 2002. – 528 с. 5. Коновалова В.Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве: Монография. – Харьков: Изд. ФЛ-П Валнярчук Н.Н., 2007. – 192 с. 6. Лобойко Л.М. Допустимість спрощення порядку судового розгляду справи у кримінальному процесі змішаної форми // Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матер. наук.-практ. конф. 18-19 квіт. 2002 р. – м. Харків / Голов. ред. Сташис В.В. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 248-251. 7. Льовкін В.Л. Зізнання обвинуваченого у вчиненні злочину і спрощений порядок судового розгляду // Бюл. М-ва юстиції України. – 2004. – № 6 (32). – С. 84-91. 8. Мальяренко В.Т. Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: Монографія. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2004. – 544 с. 9. Марітчак Т.М. Проблеми визнання обсягу доказів, що підлягають дослідженню // Вісн. Верхов. Суду України. – 2004. – № 5 (45). – С. 40-44. 10. Петрухин И. Сделки о признании вины чужды российскому менталитету // Рос. юстиция. – 2001. – №5. – С. 35-37. 11. Прилуцький П.В. Визнання вини: сучасний погляд на стару проблему // Вісн. Верхов. Суду України. – 2005. – № 8. – С. 43-47. 12. Причини необґрунтованного засудження громадян та безпідставного виправдання винних осіб (аналіз судової практики) // Вісн. Верхов. Суду України. – 2000. – № 5. – С. 26-31. 13. Про внесення

змін до кримінально-процесуального кодексу України: Закон України від 21. 06. 2001 р., № 2533-Ш // *Голос України*. – 2001. – № 116/2616. 14. Уголовный процесс: Учебник для студ. юрид. вузов и фак. / Под ред. К.Ф. Гуценко. – 3-е изд. перераб. и доп. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. – 608 с. 15. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. – Мн.: Амалфея, 2003. – 384 с. 16. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации // *Рос. газ.* – 2001. – № 249 (2861). 17. *Финько В.Д.* Проблемы взаимосвязи криминалистики, уголовного и уголовно-процессуального права // *Актуальні проблеми криміналістики: Матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 25-26 вер. 2003 р.* / Ред. кол.: М.І. Панов (гол. ред.), В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін. – Х.: Гриф, 2003. – С. 57-60. 18. *Хаматова Е.* Особый порядок судебного разбирательства по уголовному делу претерпел изменения // *Уголовное право*. – 2004. – № 1. – С. 94, 95. 19. *Хатуева В.В.* Соглашение о признании вины в российском уголовно-процессуальном праве: понятие и сущность // *Правоведение*. – 2004. – № 6 (257). – С. 85-96.

Надійшла до редакції 26.10.2007 р.

СОЦІАЛЬНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ЗАКОНУ ПРО КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ

Питання соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність постали в науці кримінального права на початку 70-х років ХХ ст. Проблема їх вирішення за часів СРСР присвячували свої праці П.С. Дагель, Г.А. Злобін, С.Г. Келіна, О.І. Коробеев, Н.Ф. Кузнєцова, В.В. Орєхов та інші криміналісти. Незважаючи на очевидну актуальність, в Україні після здобуття нею незалежності ці питання не стали поки що предметом фундаментальних кримінально-правових досліджень. Лише їх окремі аспекти, в основному у зв'язку з вивченням соціальної зумовленості встановлення кримінальної відповідальності за певні види злочинів, розглядалися В.І. Борисовим, С.В. Гзімчуком, В.К. Грищуком, М.Г. Заславською, С.М. Мохончуком, А.М. Орлеаном, В.В. Топчієм, А.М. Шульгою та деякими іншими вченими. При цьому, вирішуючи спеціальні завдання, українські правознавці певним чином визначили загальні підходи до вирішення зазначеної проблеми, яка, за

висловом В.К. Грищука, належить до числа «незручних» [5, с. 16]. Тому метою даної статті є окреслення кола та змісту найбільш загальних теоретичних питань соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність.

Кримінальне право, як соціальне явище, значно багатше за кримінальне законодавство. До реальних форм його існування поряд з кримінальним законом правники відносять правосвідомість, правотворчість і правозастосування [10, с. 34]. Воно, як і будь-яке живе право, «проникає до самих глибин народного життя, органічного буття людей» [1, с. 383]. У механізмі охорони суспільних відносин і регулювання кримінально-правових, що виникають із факту вчинення злочину, кримінальне право посідає важливе місце й відіграє в найбільш узагальненому плані роль таких засобів, як (а) установа меж кримінально-правової заборони, (б) стимулювання позитивної суспільної пове-

дінки особи, (в) вплив на злочинців, (г) своєрідна форма фіксації досягнень кримінально-правової науки і практики [6, с. 68].

Як відзначає В.В. Орехов, повний відрив, протиставлення соціального і правового, їх розгляд як не пов'язаних між собою і взаємовиключаючих одне одного понять означало б позбавлення кримінально-правових досліджень соціального статусу, повернення доктрини кримінального права на позиції догматизму, коментаторства і тлумачення окремих правових норм та інститутів [14, с. 66]. Тому важливо мати на увазі, що закон про кримінальну відповідальність є соціально зумовленим, створюється не «про всяк випадок», не «про запас», а продукується нагальними потребами суспільства в кримінально-правовій охороні й більш-менш адекватно відбиває їх у кримінально-правовій нормі. Межі втручання кримінального закону повинні окреслюватися необхідністю охорони від злочинних посягань найбільш важливих особистих і суспільних інтересів.

У країнах сім'ї континентального права, до яких належить і Україна, кримінальне право несе в собі перш за все ідею закону, який порівнюється з караючим мечем, покликаним забезпечити порядок у суспільстві [8, с. 15, 16]. Соціальна цінність кримінального закону визначається в першу

чергу мірою вираження в ньому наявних суспільних інтересів і потреб. Доки в ньому правильно віддзеркалюються інтереси суспільного розвитку, він становить собою соціальну цінність. Право та його норми були б безсильні, якби не відбивали відповідних інтересів. Закон взагалі не може творити того, що не відповідає будь-якому інтересу. Якщо за таку справу береться законодавець, вона значною мірою підготовлена розвитком суспільних відносин, які й визначають інтереси людей. Умовно процес генези норми права можна зобразити так: суспільні відносини → умови життя → потреби → інтереси → цілі → воля законодавця → норми права. Усі ці етапи протікають через складні мотиваційні процеси, що ґрунтуються на правосвідомості [6, с. 21, 24, 27].

Усі суспільні інститути виникають не самі по собі, бо вони викликаються до життя інтересами й потребами людини. Це стосується й інституту кримінальної відповідальності. Ми не можемо позитивно ставитися до вчинюваних злочинів, оскільки вони завдають шкоду суспільним відносинам, суспільству, його конкретним членам. Учиняючи злочин проти конкретного члена суспільства, винний тим самим посягає на все суспільство, його відносини. Ідея зумовлення справедливості встановлення кримінальної

відповідальності за низку злочинних діянь пов'язана з наявністю в цьому потреби суспільства. І держава в особі уповноважених органів виступає захисником суспільних інтересів.

Кримінальна відповідальність становить собою один із центральних і разом із тим найскладніших інститутів кримінального права [2, с. 16; 9, с. 28]. Учення про кримінальну відповідальність не можна розглядати у відриві від загального вчення про соціальну відповідальність, яка може виникнути в рамках суспільства, де особа усвідомлює себе вільною, діє за своєю волею. При цьому її поведінка впливає із внутрішньо усвідомленої необхідності, а не з жорсткої детермінованості, безальтернативної потреби інших членів соціуму [16, с. 217]. Кримінальний закон, як засіб соціального контролю за суспільно значущою поведінкою особи, відіграє відповідну роль у детермінації останньої. Норми кримінального закону, визначаючи варіанти поведінки особи, містять у собі конкретне державне веління – дозвіл, заохочення, заборону. Із позицій широкого соціального підходу призначення кримінального закону полягає в його здатності опосередковувати суспільну діяльність, втілювати в собі суспільні інтереси й на цій підставі сприяти нормальному функціонуванню і прогресивному

розвитку суспільства [6, с. 42].

Які саме суспільні відносини треба брати під охорону законом про кримінальну відповідальність – питання, багато в чому дискусійне. Для нас важливим є лише факт того, що в певних ситуаціях суспільство доходить висновку про необхідність охорони тих чи інших відносин засобами кримінального права. Це відбувається шляхом встановлення кримінально-правової заборони вчинення посягань на певні суспільні відносини, після чого відповідні діяння стають явищами не просто соціального, а й соціально-правового порядку. Поряд із соціально-оціночними якостями, що були йому іманентно притаманними, це явище набуває також юридичних властивостей. Отже, норма кримінального права надає соціальному факту правової форми.

Процес появи нових законів (утому числі й кримінальних) має своєю передумовою пізнання об'єктивних закономірностей суспільного розвитку, вивчення потреб життя, практики, а тому він має бути науково обґрунтованим. В історії розвитку суспільства протягом століть панувала традиція чисто емпіричного обґрунтування кримінально-правових норм. Законодавець при прийнятті рішень керувався лише здоровим глуздом та очевидністю цілей конкретної норми. Водночас

слід визнати, що донедавна наукове підґрунтя правотворчості в галузі кримінального права було неможливим через неналежний розвиток соціології права, що унеможливило встановлення істинних потреб суспільства в доцільності кримінально-правової охорони відповідних суспільних відносин через встановлення кримінально-правової заборони вчинення на них небезпечних посягань. Крім того, відсутність наукових підвалин правотворчості не дуже позначалася на практиці. Це пояснювалося, з одного боку, відносно невеликими темпами суспільного розвитку, а з другого – консервативним характером правового регулювання. Вочевидь, що зараз можливість створювати кримінальні закони лише методом випробувань і помилок відійшла в минуле. З розвитком системи права, ускладнення суспільних відносин, які ним регламентуються, і збільшенням масиву нормативного матеріалу подальше вдосконалення законодавства з необхідністю потребує системного підходу і твердого наукового підґрунтя. Як свідчить практичний досвід, будь-яка спроба змінити сучасне кримінальне законодавство традиційними методами, тобто без урахування вимог системного підходу й без докладного наукового обґрунтування кожної новели, виявляється недо-

статньо ефективною й супроводжується небажаними соціальними наслідками [15, с. 191].

Правосвідомість населення повинна усвідомлювати суспільну небезпечність криміналізованих діянь і необхідність боротьби з ними кримінально-правовими заходами [7, с. 58]. Разом із тим сучасні правознавці відзначають, що для правосвідомості юридична форма і процедура є другорядними стосовно деяких внутрішніх сутнісних властивостей права, що впливають з моралі, доречності, необхідності [13, с. 119]. Слушно це чи ні – тема окремого дослідження, але в будь-якому разі це слід мати на увазі при конструюванні кримінально-правових заборон. Слід також зауважити, що малозрозуміла для пересічного громадянина суворість законодавства чи узаконена вседозволеність чиновників є абсурдом непродуманих державних законів, тому в усі часи це породжувало цілком зрозуміле обурення і протест. Доречно пригадати невдалий досвід кримінально-правової боротьби із самогоноварінням у межах так званої «антиалкогольної кампанії» та дрібними крадіями – «несунами».

Норма кримінального права є тим елементом, тією обставиною, яка зумовлює специфіку кримінальної відповідальності як кримінально-правового явища. Доки

соціальні вимоги не приймуть вид кримінально-правової норми, відповідальність буде якою завгодно, але не кримінальною, тобто своєю появою вона зобов'язана введеної у дію кримінально-правовій нормі [16, с. 116]. Ці норми мають за мету в переважній більшості випадків охорону суспільних відносин, а тому наділені властивістю цілеспрямованого впливу на суб'єктів останніх. Цінність кримінального закону виявляється в його здатності сприяти реалізації відповідних суспільних інтересів, що є змістом його норм. Кожна норма кримінального законодавства народжена певним суспільним інтересом (інтересами). Генезис і розвиток цих норм зумовлюються, зокрема, й розвитком самих суспільних відносин. Аналізуючи кожне суспільно значиме діяння за шкалою цінностей суспільного нормативного комплексу й мети суспільного розвитку, законодавець оцінює конкретні діяння як корисні або небезпечні для суспільства. Результатом такої оцінки може бути прийняття норми кримінального закону, яка дозволяє, заохочує або забороняє конкретне діяння [6, с. 31, 44]. Цінність кримінального закону полягає у тому, що він є крайнім, найбільш наочно вразливим засобом охорони суспільних відносин, інтелектуальною моделлю бажаного законодавцем

режиму поведінки суб'єктів цих відносин.

Зумовленість кримінального права законами суспільного розвитку, всією системою соціальних відносин знаходить вираження як у його фундаментальних принципах, так і в змісті *конкретних заборон*, визначених кримінальним законодавством. Об'єктивні соціальні потреби формують зміст закону про кримінальну відповідальність не безпосередньо, а проходячи через свідомість і волю законодавця. Ось чому закони про кримінальну відповідальність можуть адекватно віддзеркалювати суспільну потребу або недостатньо відповідати їй, досягати або не досягати поставлених законодавцем цілей [12, с. 76]. Через об'єктивну складність законотворчої діяльності деякі з прийнятих норм недостатньо повно відбивають потреби суспільства у сфері кримінально-правової охорони. Дефекти можуть критися у відсутності необхідної чіткості, усталеності й визначеності правових приписів. Тому навіть в умовах сумлінної роботи працівників правоохоронних органів такі закони не будуть мати належної ефективності. Складність наукової обґрунтованості прийняття кримінально-правової норми – у правильному втіленні конкретних соціальних інтересів у правову форму. Як бачимо, чимале зна-

чення має встановлення відповідності кожної кримінально-правової норми потребам суспільства й констатація ефективності її дії.

Чинне кримінальне законодавство (як і законопроекти у відповідній царині) можна визнати науково обґрунтованим, якщо воно (а) повністю (без прогалин) охоплює коло діянь, кримінально-правова протидія яким припустима, можлива й доцільна; (б) своєчасно виключає кримінальну караність тих діянь, підстави для криміналізації яких уже зникли; (в) адекватно відбиває в застосовуваних кримінально-правових заходах характер і ступінь суспільної небезпеки діянь, з якими покликано боротися. Достеменно вивчення кримінально-правової заборони дозволяє підкреслити необхідність урахування й дослідження низки стадій, які проходить кримінально-правова норма в процесі свого народження й існування. Такими стадіями можна вважати: (1) збирання інформації про наявність у реальній дійсності негативних явищ, що потребують кримінально-правової протидії, (2) аналіз економічної, соціальної й соціально-психологічної та кримінологічної зумовленості цих явищ, (3) прогнозування наслідків криміналізації й пеналізації, (4) прийняття рішення про доцільність визнання діяння злочинним і кримінально караним, (5) формулю-

вання кримінально-правової норми, (6) оприлюднення норми, (7) застосування її на практиці, (8) дослідження ефективності правозастосовчої діяльності [11, с. 57].

Системоутворюючим елементом політики держави у сфері боротьби зі злочинністю є кримінально-правова політика. Складником її предмета є соціальна зумовленість визнання певного виду девіантної людської поведінки настільки небезпечною для суспільства, щоб порушувати на законодавчому рівні питання про необхідність і доцільність кримінально-правової боротьби з нею, тобто її криміналізації. До соціальної зумовленості належать і питання збереження й удосконалення кримінальної відповідальності за певні види суспільно небезпечних діянь, а також відмови від подальшого визнання того чи іншого виду людської поведінки злочином, тобто її декриміналізації [4, с. 9, 10]. Кримінально-правова політика становить собою генеральну лінію, що визначає основні напрямки, умови й заходи впливу законодавства на злочинність, практики його застосування, а також через напрацювання й реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів. Вона визначає завдання, цілі, основні напрямки боротьби зі злочинністю встановленням кола злочинних діянь шляхом ви-

роблення критеріїв злочинного і караного, а також усунення з цього кола діянь з урахуванням даних критеріїв.

Відзначаючи важливу роль, виконувану кримінальним правом у боротьбі зі злочинністю, треба мати на увазі, що в такій боротьбі застосування кримінального закону є хоча й необхідним, але не головним і не вирішальним засобом. Основне значення у виконанні зазначеного загальнодержавного завдання відведено соціально-економічним заходам, спрямованим на формування високого рівня культури, свідомості й почуття особистої відповідальності кожного громадянина перед суспільством, у якому він існує. Максимальне досягнення цілей кримінальної політики є можливим тільки на засадах гармонійного, виваженого, системного поєднання всіх суспільних засобів. У зв'язку із цим стратегічним орієнтиром кримінально-правової політики можна назвати визначення потенційних можливостей і меж кримінально-правової охорони. Науковці відзначають, що більша частина кримінально-політичних досліджень здійснювалася в межах лише нормативно-правових заходів впливу на злочинність, без належної уваги до інших заходів нормативного регулювання [17, с. 25].

Вважаємо за необхідне зауважити, що соціальна зумов-

леність кримінального закону – це досить багатогранна проблема, яка може бути вивчена в різних аспектах і напрямках. Проте вона орієнтує, як правило, на встановлення й вивчення важливих чинників, що впливають на створення кримінальних законів – Кримінального кодексу в цілому, різних інститутів, окремих кримінально-правових норм – та на їх ефективність [3, с. 405; 4, с. 10]. Указані чинники створюють у своїй сукупності соціологічний субстрат кримінально-правової норми, підтверджуючи тим самим генетичну природу кримінального права [11, с. 64, 65]. З'ясування названих факторів, їх кількість і класифікація – це основні, але далеко не всі питання, що потребують свого вирішення. А це значить, що дослідження проблеми соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність мають бути продовжені.

Викладене дозволяє зробити наступні висновки:

1. У механізмі охорони суспільних відносин кримінальне право займає важливе місце. Кримінальний закон відіграє відповідну роль у детермінації поведінки особи. У боротьбі зі злочинністю його застосування є хоча й необхідним, але не головним і не вирішальним засобом. Максимальне досягнення цілей кримінальної політики можливе лише на

підставі гармонійного, вираженого системного поєднання всіх суспільних засобів.

2. Закон про кримінальну відповідальність є соціально зумовленим. Він продукується нагальними потребами суспільства в кримінально-правовій забороні. Його соціальна цінність визначається насамперед мірою вираження в ньому наявних суспільних інтересів і потреб. Доки кримінальний закон правильно віддзеркалює інтереси суспільного розвитку, він є соціальною цінністю.

3. Об'єктивні соціальні потреби формують зміст закону про кримінальну відповідальність не безпосередньо, а проходячи через свідомість і волю законодавця. Тому він може адекватно відбивати суспільну потребу або недостатньо відповідати їй, дося-

гати або не досягати поставлених законодавцем цілей.

4. Через об'єктивну складність законотворчої діяльності деякі з прийнятих норм недостатньо повно відображають потреби суспільства у сфері кримінально-правової охорони. Законам може бракувати необхідної чіткості, сталості й визначеності правових приписів, тому навіть в умовах сумлінної роботи працівників правоохоронних органів вони іноді не мають належної ефективності.

5. Складність наукової обґрунтованості встановлення кримінально-правової охорони полягає в тому, щоб знайти правильне втілення конкретних соціальних інтересів у правові форми.

6. Дослідження проблеми соціальної зумовленості закону про кримінальну відповідальність мають бути продовжені.

Список літератури: 1. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. – М.: НОРМА, 2001. – 752 с. 2. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. – К.: Атіка, 2004. – 296 с. 3. Борисов В.І. Конституційна відповідність у системі чинників соціальної обумовленості кримінального закону // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України: Тези доп. та наук. повід. учасн. всеукр. наук.-практ. конф. 29-30 черв. 2006 р. / За заг. ред. Ю.М. Грошевого, М.І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2006. – С. 405-408. 4. Борисов В.І. Кримінально-правова політика та питання соціальної обумовленості закону про кримінальну відповідальність // Кримінально-правова політика держави: теоретичні і практичні аспекти проблеми: Матер. міжнар. наук. конф. 17-18 лист. 2006 р. – Донецьк: Донецьк. юрид. ін-т ЛДУВС, 2006. – С. 9-12. 5. Гришук В.К. До питання про соціальну зумовленість кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння у сфері господарської діяльності // Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності: Матер. наук.-практ. конф. / Голов. ред. В.В. Сташис. – Х.: Кроссрод, 2006. – С. 15-18. 6. Гришук В.К. Проблеми кодифікації кримінального законодавства України. – Л.: Львів. ун-т, 1993. – 137 с. 7. Дагель П.С. Проблеми советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1982. – 124 с. 8. Есаков Г.А. Учение о преступлении в странах семьи общего права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / 12.00.08. – М., 2007. – 46 с. 9. Журавлев М., Журавлева Е. Понятие уголовной ответственности и форм ее реализации // Уголов. право. – 2005. – № 3. – С. 28-31. 10. Кауфман М. Уголов. право и уголовный закон (вопросы теории) // Уголов.

право. – 2001. – № 4. – С. 34. 11. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика. – Владивосток: ДВГУ, 1987. – 272 с. 12. Кузнецова Н.Ф., Злобин Г.А. Социальная обусловленность уголовного права и научное обеспечение нормотворчества // Сов. гос-во и право. – 1976. – №8. – С. 76-83. 13. Кулыгин В. Уголовное право, правосознание, справедливость / Уголов. право. – 2003. – № 1. – С. 119,120. 14. Орехов В.В. О социологических исследованиях в уголовном праве // Вестн. ЛГУ. – 1991. – Сер. 6. – Вып. 1 (№6). – С. 65-68. 15. Основания уголовно-правового запрета: Криминализация и декриминализация / Под ред. В.Н. Кудрявцева и А.М. Яковлева. – М.: Наука, 1982. – 304 с. 16. Чистяков А.А. Уголовная ответственность и механизм формирования ее основания: Монография. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2002. – 275 с. 17. Энциклопедия уголовного права. Т. 2: Уголовный закон / Отв. ред. В.Б. Малинин. – СПб.: Изд. Малинина, 2005. – 848 с.

Надійшла до редакції 29.10.2007 р.

УДК 343. 913

В.С. Батиргарєєва, канд. юрид. наук
Інститут вивчення проблем злочинності
АПрН України, м. Харків

ОБ'ЄКТИ ЗАПОБІЖНОГО ВПЛИВУ НА РЕЦИДИВНУ ЗЛОЧИННІСТЬ: ПОНЯТТЯ, ЗМІСТ, КЛАСИФІКАЦІЯ

Без перебільшення можна стверджувати, що сьогодні кримінологічною наукою створені теоретичні підвалини діяльності різноманітних соціальних інститутів із запобігання злочинності, які, втілюючись у практику, дозволяють досягати певних успіхів у цій діяльності. У цілому ж теорія запобігання злочинності функціонує, хоча згодом окремі її положення треба переглядати, щоб розвинути їх, внести відповідні новації або, навпаки, відкинути їх як такі, що вичерпали свій попе-

реджувальний потенціал або не довели його до завершення. У цій ситуації заповнення прогалін у доктрині набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що соціальна практика відповідного виду (попередження злочинності) здійснюється в нових історичних, економічних, соціальних, політичних та інших умовах [2, с. 13]. З урахуванням постійного процесу вдосконалення термінологічного апарату, що відбувається в кримінологічній науці, поряд з терміном «попередження» останнім

часом загальновживаним є також термін «запобігання». Солідаризуючись із цією новацією, за текстом при посиланнях на роботи конкретних авторів ми будемо зберігати авторську термінологію.

Багато зусиль щодо розвитку теоретичних знань у галузі запобігання злочинним проявам за різних часів доклали Г.А. Аванесов, О.І. Алексеєв, С.В. Бородин, В.В. Голіна, І.М. Даньшин, А.Е. Жалінський, К.Є. Ігошев, А.П. Закалюк, В.К. Звірбуль, В.С. Зеленецький, Є.І. Каїржанов, В.М. Кудрявцев, Г.М. Миньковський, Г.С. Саркісов, О.Б. Сахаров, В.І. Шакун, І.В. Шмаров, В.Б. Ястребов та ін. Напрацювання вчених дозволяють стверджувати, що зараз «попередження злочинності, як інтегративна система організованої протидії їй, включає в себе різноманітні попереджувальні заходи різних галузей знання» [8, с. 95], що сформовані в окремій стратегічній напрямки. Окрім цього, в означеній системі виокремлюються її цілі, завдання, принципи, суб'єкти, наділені певною компетенцією, об'єкти й методи запобіжного впливу, науково-методичне, ресурсне, організаційно-управлінське, інформаційне забезпечення тощо. Проте суспільство завжди непокоїть проблема ефективності запобіжної діяльності, яка залежить від правильного визначення тих об'єктів, впливаючи на які

вдається, так би мовити, розрядити криміногенну обстановку в суспільстві.

Під об'єктом (від лат. *objectum* – предмет) розуміється те, що протистоїть суб'єктові в його предметно-практичній і пізнавальній діяльності [1, с. 829]. Визначивши явища й процеси, здатні продукувати злочинність, і здійснивши пізнання їх природи, суб'єкти запобіжної діяльності впливають на них у напрямку бажаної позитивної зміни стану цих об'єктів. Сила цього впливу не завжди виявляється достатньою, принаймні, ефективною, що може свідчити про неточність установлення об'єкта запобігання внаслідок недооцінки використання теоретичного потенціалу в даній галузі предметно-практичної діяльності. Тому кожного разу у процесі звернення до практичного вирішення проблеми протидії злочинності в цілому, чи-то окремого її виду виникає необхідність установити об'єкти запобіжного впливу. Отже, цей блок знання і в контексті дослідження рецидивної злочинності є хіба що не найважливішим, оскільки, з одного боку, він є результатом всієї попередньої роботи по вивченню й аналізу природи злочинного рецидивізму, а з другого – від його практичної реалізації залежить успіх діяльності всього запобіжного механізму.

Позиції вчених щодо форму-

лювання як самого об'єкта запобіжного впливу, так і набору тих явищ і процесів, які, власне, й визнаються подібними об'єктами, мають відмінності. Наприклад, В.В. Голіна під об'єктом такого впливу розуміє окреме негативне явище або їх сукупність, різних за генезою, сферою, формами й інтенсивністю прояву, і процеси реальної діяльності матеріального й інтелектуального характеру, що мають властивість породжувати причини й умови, що сприяють учиненню злочинів [3, с. 15]. До них науковці відносять уражені недоліками суспільні відносини в системі формування людини, соціальні, негативні традиції, стереотипи поведінки, найбільш поширені негативні звички людей, окремих осіб, їх групи й контингенти, які виявляють ознаки протиправної поведінки, сукупність конкретних негативних явищ, процесів, недоліків у різних сферах життя, що детермінують злочинну поведінку і вчинення конкретного злочину, виду чи групи злочинів, окремі негативні особистісні риси людини, які сприяють учиненню злочину [4, с. 9].

На думку К.Є. Ігошева й І.В. Шмарова, об'єктами попереджувального впливу виступають матеріальні й духовні явища і чинники, що знаходяться у прямому або опосередкованому причинно-наслідковому зв'язку зі злочинні-

стю, різними злочинами й особою злочинця. Ними можуть бути процеси й чинники соціально-економічного, соціально-психологічного й іншого порядку, а також конкретні індивіди як носії суспільних відносин і середовище, що їх формує [7, с. 26, 27]. У свою чергу, Г.Г. Смирнов зауважує, що об'єктами попереджувального впливу можуть бути різноманітні причини й умови злочинів [11, с. 106]. Співзвучною цьому є й думка А.П. Закалюка, який об'єктами діяльності по запобіганню злочинності називає детермінанти злочинності та її проявів, передусім причини й умови останніх [5, с. 332]. Як бачимо, ці два науковці прирівнюють об'єкт попереджувального впливу до причин та умов злочинних проявів.

З урахуванням основних напрямків запобіжної діяльності своє бачення об'єкта впливу запропонував С.І. Герасимов, який серед об'єктів *профілактичної діяльності* вирізняє: а) причини й умови злочинності, її окремих видів, конкретних злочинів (об'єкт першого плану або безпосередній об'єкт); б) саму злочинність, на яку впливають заходи кримінологічної профілактики через її причинний комплекс (об'єкт другого плану); в) суспільні відносини, блага й цінності, охоронювані кримінальним законом, яким може бути заподіяна шкода в разі вчинення злочинів (об'єкт треть-

ого плану). Об'єктами запобігання є: (а) особи, які замислюють, готують злочин; (б) їх соціальне мікросередовище, що сприяє формуванню кримінального умислу або діям, що готуються; (в) умови, що сприяють визріванню замислу або дій, що готуються. Об'єктами присікання злочинів виступають: (а) особи чи злочинні групи (організації, співтовариства), які займаються систематичною злочинною діяльністю; (б) особи або злочинні групи, які вчиняють тривалі або продовжувальні злочини [2, с. 28, 34, 35]. Як бачимо, цей правознавець, визначаючи об'єкти попереджувального впливу, не акцентує уваги на їх основних властивостях, а фактично надає уявлення про їх класифікацію залежно від напрямків запобіжної діяльності. Закладений у такому підході принцип поділу об'єктів запобіжного впливу, безумовно, є корисним і під час виокремлення об'єктів подібного впливу на різних етапах розвитку злочинної кар'єри рецидивістів.

Ми погоджуємося з точкою зору В.В. Голіни, що глибина й ефективність попереджувального впливу багато в чому залежать від знання суб'єктами цієї діяльності кримінологічно значущих властивостей об'єкта [3, с. 15, 16], серед яких основним є *криміногенність*. Розкриття змісту цієї ознаки дозволяє визначитися як

зі специфікою самого об'єкта запобіжного впливу, так і зі змістом усіх інших його властивостей.

Криміногенність об'єкта виражає силу його впливу на злочинну поведінку [10, с. 42], що стає можливим внаслідок, по-перше, зв'язку криміногенного об'єкта як такого зі злочинністю в цілому та її конкретними проявами через основну передавальну ланку механізму злочинної поведінки – людину, по-друге, здатності подібного об'єкта до інтеграції з іншими криміногенними об'єктами, в результаті чого формується причинно-наслідковий комплекс кримінально караних правопорушень. Отже, криміногенність – це властивість об'єкта запобіжного впливу, здатна призвести до формування антисоціальної спрямованості особи за умови її знаходження в безпосередньому контакті з певним негативними явищами або процесами, наслідком чого може стати вчинення особою правопорушення.

Окрім криміногенності об'єкти, на які спрямовані запобіжні зусилля соціуму, мають ще низку інших визначальних властивостей. В.В. Голіна виокремлює такі ознаки об'єктів, як потенційність, динамічність і латентність [8, с. 102].

З такою властивістю розглядуваних об'єктів, як криміногенність, прямо пов'язана *потенційність*. Це явище означає,

що окремі негативні процеси можуть швидко досягати високого ступеня криміногенності (рання алкоголізація, наркотизація, жебрацтво, проституція, споживацька психологія тощо), оскільки із самого початку містять у собі могутній потенціал деструктивізму. Зазначена вище властивість об'єкта запобіжного впливу пов'язана також з його *динамічністю*, яка зумовлює мінливість кількісно-якісних характеристик об'єкта. Так, на подальших етапах розвитку злочинної «кар'єри» рецидивістів визначальний вплив на прийняття рішення про вчинення злочину в причинно-наслідковому комплексі відводиться саме особі, морально-психологічна деградація (значить, криміногенність) якої досягає критичної позначки.

Ще однією властивістю об'єкта запобіжного впливу слід визнати його *латентність*, яка в різних об'єктах неоднакова. Як справедливо зауважує В.В. Голіна, криміногенність об'єкта може бути (за різними обставинами) прихованою від суб'єктів спеціального попередження: існують явища й процеси, які ми спостерігаємо, але не маємо достовірних відомостей про їх криміногенність [3, с. 21]. Так, через скритність і конспірацію, притаманну багатьом криміногенним особам стосовно своїх намірів, не завжди своєчасно вдається розпізнати

об'єкт запобіжного впливу.

Наступною властивістю об'єкта запобіжного впливу є *структурність*, яка забезпечує цілісність його усталених зв'язків. Справа в тому, що той чи інший складний у структурному плані об'єкт містить у собі комплекс окремих елементів, які в сукупності створюють цей об'єкт, значно підвищуючи ступінь його криміногенності. Наприклад, таке місце концентрації антисуспільних елементів, як колонія (тюрма), з позиції визнання її об'єктом запобіжного впливу становить собою, з одного боку, значну чисельність зібраних на одній обмеженій території осіб, які є носіями злочинної ідеології, кримінальної субкультури, а з другого – конкретний простір, на якому згідно з вимогами режиму суворо регламентується життя цих осіб, що призводить до неоднозначних змін у свідомості і психіці людини. Так само й особу рецидивіста, з точки зору структурності об'єкта запобіжного впливу, слід відносити до складного його різновиду, що становить поєднання різнопланових явищ і процесів, які мають криміногенну природу, а саме: (а) кримінальний досвід, (б) моральна деградація людини як її специфічний стан, (в) окремі негативні особистісні риси й ознаки, (г) зловживання алкогольними й наркотичними речовинами, (г) інше.

Важливо відмітити як визначальну властивість об'єкта запобіжного впливу й таку його ознаку, як *соціальність*. Усі ці об'єкти (в широкому смислі слова) мають соціальну природу, оскільки ними виступають будь-які негативні явища і процеси, що спостерігаються в людській спільноті, тобто негаразди, про які йдеться, завжди пов'язуються з життєдіяльністю членів соціуму, опосередковуючись їх свідомістю.

Нарешті, останньою властивістю об'єктів запобіжного впливу є їх *варіативність* за природою, структурою, рівнями, силою впливу на детермінаційний комплекс злочинності, ступенем їх значущості, відповідною черговістю й сферою здійснення запобіжної дії. Зазначена властивість дозволяє здійснити класифікацію цих об'єктів. Так, за своєю природою об'єкти запобіжного впливу можуть бути соціально-економічного, соціально-психологічного, правового, психогенного та іншого характеру [8, с. 104; 5, с. 332-334]. Як уже зазначалось, у структурному плані об'єкти поділяються на прості й складні. Залежно від рівня соціального буття, а значить, і рівня можливого запобіжного впливу доцільно вирізняти об'єкти загального плану (правовий нігілізм населення, традиції вживання алкоголю з різних приводів) та індивідуального (стосуються конкретної криміно-

генної ситуації, окремої особи тощо). Сила впливу об'єктів на продукування злочинних проявів дозволяє класифікувати їх як об'єкти зі значним і незначним ступенем криміногенності. За ступенем їх значущості й відповідної черговості здійснення запобіжної дії об'єкти розподіляються на об'єкти першочергової запобіжної дії, другої й наступної черги (порядку) [5, с. 333, 334].

Отже, ці та інші класифікації об'єктів запобіжного впливу виступають, образно кажучи, наслідком їх варіативності, яку треба враховувати при проведенні запобіжних заходів. Усе висловлене з приводу класифікації має безпосереднє значення й для організації запобіжної діяльності стосовно рецидивної злочинності. Це наукове підґрунття розглядуваної діяльності.

Крім того, варіативність свідчить про існування широкого кола об'єктів, щодо яких теоретично можна вживати запобіжні заходи. У спеціальній літературі навіть висловлювалася точка зору стосовно об'єктивно позитивних явищ, які можуть мати нібито криміногенний потенціал, через який вони так само виступають об'єктами попереджувального впливу [9, с. 12, 13].

Із множинності явищ і процесів, які в будь-який спосіб сприяють рецидивній злочинності, з нашого погляду, необхід-

но вичленити ті з них, на які треба впливати в першу чергу, щоб знизити кількість злочинних проявів до контрольованого суспільством рівня. До речі, такої думки щодо встановлення пріоритетів у здійсненні запобіжної діяльності дотримується А.П. Закалюк, який пише, що потрібно методично й у практичній діяльності об'єктами, що потребують першочергової запобіжної дії, насамперед назвати детермінуючий комплекс першої безпосередньої ланки детермінації [5, с. 333]. Іншими словами, явища і процеси продукування рецидивної злочинності, які потребують першочергового запобіжного впливу, умовно можна вважати базовими об'єктами подібного впливу.

Але не тільки тим, що вирішення проблеми треба розпочинати із впливу на її корінь, пояснюється обмеження кола об'єктів запобіжного впливу на першочерговому етапі діяльності по запобіганню злочинному рецидивізму. Таке обмеження зумовлено ще й тим, що не на всі з виявлених криміногенних об'єктів можна ефективно вплинути безпосередньо в даний момент. Так, запобіжний вплив, спрямований на зміну стереотипу байдужого ставлення населення до долі злочинців, вочевидь, є більш віддаленою перспективою порівняно з конкретним завданням впливу на кримінальну субкультуру, принаймні, на

окремі її елементи. До того ж треба не лише встановити об'єкт впливу, а й виробити зважений підхід до здійснення запобігання. Наприклад, виокремлюючи суспільство (в широкому смислі слова) як масштабний об'єкт запобіжного впливу, зауважимо, що не завжди просто встановити напрямки цього впливу, оскільки, наприклад, формування толерантності соціуму до злочинних проявів, зокрема, з боку рецидивістів, є послабленням для злочинців і відступом від рішучої боротьби з нею з боку соціуму, а культивування непримиримості до них може розцінюватися як помста за вчинене. Тому не виключено, що суспільство врешті-решт опиниться в капкані власної стратегії запобігання рецидивним злочинним проявам.

Визначившись із головним принципом відбору об'єктів запобігання рецидивної злочинності, доцільно з'ясувати алгоритм їх встановлення. Вбачається логічним коло об'єктів такого запобігання виокремлювати з урахуванням положень різних теорій походження злочинності (соціальної дезорганізації – аномії, диференціальної асоціації – навчання й стигматизації – клеймування), крізь призму яких найкраще можна пояснити існування й відтворення рецидивних злочинів. Оскільки ці теорії, визначені в походженні рецидивізму за базові,

дозволяють системно підійти до вивчення детермінації останнього, постільки й з використанням пояснюючого потенціалу їх положень є можливість якомога повніше встановити низку першочергових об'єктів запобіжного впливу.

Але насамперед треба визначитися, що мається на увазі під об'єктами запобіжного впливу рецидивної злочинності. Такими об'єктами є різні за структурою й динамічністю потенційно криміногенні явища й процеси об'єктивної дійсності, а також їх носії (тобто території їх концентрації), які окремо або в сукупності здатні породжувати рішення людини повернутися до вчинення нового умисного злочину(-ів).

Положення теорії соціальної дезорганізації достатньо повно розкривають становлення «злочинної кар'єри» майбутніх рецидивістів. До об'єктів запобіжного впливу на цьому етапі слід віднести явища й процеси, які супроводжують або відбуваються на цьому проміжку часу й несуть криміногенний потенціал, внаслідок чого справедливо визнаються детермінантами рецидивізму. Серед таких об'єктів, що виявляються породженням стану соціальної аномії, є: а) стратифікація суспільства в цілому; б) низький достаток родини, з якої походить рецидивіст, його належність до нижчих прошарків соціуму; в) про-

цес невдалої соціалізації рецидивіста в підлітковому або молодому віці внаслідок обмежених легальних можливостей досягнення стандартів життєвого успіху, що є наслідком перших 2-х чинників. На пізніших етапах розвитку «злочинної кар'єри» всі ці чинники стосовно рецидивістів тільки поглиблюватимуться, результатом чого виявляється стан соціальної ізольованості людини, яка, у свою чергу, є самостійним об'єктом запобігання вчиненню злочинів.

Як бачимо, до об'єктів запобіжного впливу з позиції теорії соціальної дезорганізації можна віднести різні за своїм характером і рівнями проявів негативні явища й процеси. Їх поєднує те, що вони є об'єктами першочергової запобіжної діяльності щодо будь-якого умисного злочину – як на початку «кар'єри» рецидивіста, так і на подальших стадіях його злочинної біографії. Необхідно підкреслити, що тут розкриваються не всі негативні чинники, що виступають детермінантами рецидивної злочинності на тому чи іншому етапі «злочинної кар'єри» рецидивістів. справа в тому, що ця низка об'єктів доповнюватиметься явищами й процесами, виявленими за допомогою положень інших теорій походження злочинності, про що буде йтися далі. Але головним є те, що соціальна аномія для багатьох членів суспільства, принаймні

українського, – це синонім бідності, що завжди матиме потужний криміногенний потенціал. Спочатку сім'ї майбутніх рецидивістів, а згодом і вони самі опиняються в системі координат бідності, що значно погіршує не лише рівень життя людини, а й її адаптаційні можливості до соціально-економічних викликів часу.

Пояснення походження рецидивної злочинності за допомогою положень теорії навчання (або диференціальної асоціації) дозволяють розширити коло найсуттєвіших об'єктів запобіжного впливу на неї. Отже, в ракурсі означеної теорії об'єктами такого впливу виступають: а) морально-психологічний стан готовності певних осіб засвоювати негативний досвід, у тому числі й зразки злочинної поведінки; б) процес контактування з певним криміногенним середовищем, яким може виявитися неблагополучна родина, оточення, місця позбавлення волі як матеріальний носій злочинного досвіду в його концентрованому вигляді та ін.; в) результат засвоєння особою цього негативного досвіду у виді антисоціальних поглядів та установок, що виникають або закріплюються під час контактів з тими, хто вже є їх носіями; г) численні прояви субкультури, які міцно «прописують» особу до злочинного середовища; д) негативний вплив засобів масової інформації на

свідомість особи як тривалий процес і результат; е) недосконале кримінальне й кримінально-процесуальне законодавство та прорахунки в діяльності правоохоронної й судової системи, що сприяють поглибленню процесу набуття рецидивістом злочинного досвіду й бажанню продовжувати ним свою злочинну діяльність.

Ці об'єкти запобіжного впливу, виокремлені з позиції напрацювань теорії навчання, поєднують те, що вони так чи інакше пов'язані зі сприйняттям особою негативного досвіду в широкому смислі цього слова, тобто в будь-яких його проявах, що мають значення для пояснення злочинного рецидивізму. Крім того, зазначені об'єкти потребують втручання як на початковій стадії становлення «злочинної кар'єри» рецидивіста, так і на подальших стадіях її розвитку.

У положеннях теорії стигматизації (або клеймування) закріплено факт, що цей процес у рецидивіста триває фактично все життя. Основними об'єктами запобіжного впливу, з точки зору прихильників цієї теорії походження злочинності, виступають: а) оточуюче середовище, в якому відбувається стигматизація рецидивіста як до вчинення ним першого умисного злочину, так і після відбування покарання за цей і наступні умисні злочини – від

безпосереднього оточення правопорушника до суспільства в цілому; б) результат стигматизації як перебудова свідомості особи, що зашкоджує їй мати нормальні соціальні контакти з оточуючими; в) численні недоліки при поступовій адаптації правопорушника, яка покликана повернути його до законослухняного життя, але яка ще в більшій мірі активізує інститути клеймування. З приводу останнього об'єкта запобіжної діяльності цікаве застереження зробив А.П. Закалюк. Аналізуючи вади Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», він зазначає: щоб отримати після відбування покарання допомогу з боку спостережної комісії або іншого органу, уповноваженого вживати заходи соціального патронажу, особа повинна звертатися до влади, якою вона була засуджена, долаючи при цьому як власне упереджене ставлення до останньої, так і небажання зайвий раз «обнародувати» своє минуле, статус колишнього «зека» [б. с. 572, 573]. Такий порядок звернення за потрібною, без сумніву, для колишнього засудженого допомогою все одно призводить до ситуації стигматизації, якої неможливо позбутися, принаймні довгий час.

Під кутом зору будь-якої з пе-

релічених теорій походження рецидивної злочинності об'єктами запобіжного впливу завжди виступатимуть особи, які виношують умисел на вчинення злочину, а потім учиняють його і які потребують вживання заходів соціальної адаптації після звільнення від відбування покарання. Це, образно кажучи, крізний об'єкт запобіжного впливу на різних етапах «злочинної кар'єри» рецидивіста, взятий у комплексі різноманітних своїх проявів.

Комплексне подання об'єктів запобіжного впливу на рецидивну злочинність з позицій різних теорій її походження одночасно виконує роль їх своєрідної класифікації, підставою якої виступає зміст положень означених теорій.

Результати дослідження дають можливість констатувати прирощення наукового знання, що полягає в наступному:

1. Об'єктами запобіжного впливу рецидивної злочинності слід визнати різні за структурою й динамічністю потенційно криміногенні явища й процеси об'єктивної дійсності, їх носіїв (тобто території їх концентрації), які окремо або у своїй сукупності здатні породжувати рішення людини продовжувати «злочинну кар'єру», тобто повернутися до вчинення нового умисного злочину.

2. Змістовну специфіку об'єкта запобіжного впливу становлять

такі його властивості, як криміногенність, потенційність, динамічність, латентність, структурність, соціальність і варіативність. Вони притаманні й об'єктам запобігання рецидивній злочинності. Крім того, знання цих властивостей дозволяє визначитися зі стратегією й тактикою боротьби з рецидивізмом.

3. Об'єкти запобіжного впливу можуть бути класифіковані за різними підставами. Поряд з багатьма класифікаціями доцільним є їх розподіл згідно з поло-

женнями найпоширеніших теорій походження рецидивної злочинності, які виявилися здатними розкрити й особливості її детермінації. Такий розподіл дозволяє не лише системно охопити різноманітні об'єкти, що потребують здійснення щодо них запобіжної діяльності, а й достатньою мірою відбивають момент виникнення потреби у вживанні активних конкретних заходів на різних етапах «злочинної кар'єри» рецидивістів.

Список літератури: 1. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: БРЭ; СПб.: Норинт, 2004. – 1456 с. 2. Герасимов С.И. Концептуальные основы и научно-практические проблемы предупреждения преступности: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – М., 2001. – 54 с. 3. Голина В.В. Криминологическая профилактика, предотвращение и пресечение преступлений: Учеб. пособ. – Киев: УМК ВО, 1989. – 70 с. 4. Голина В.В. Злочинності – організовану протидію. – Х.: Рубікон, 1998. – 128 с. 5. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: У 3-х кн. – К. 1. Теоретичні засади та історія української криминологічної науки. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. – 424 с. 6. Закалюк А.П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: У 3-х кн. К. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. – 712 с. 7. Игошев К.Е., Шмаров И.В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений (проблемы социального контроля). – М.: Юрид. лит., 1980. – 168 с. 8. Криминологія: Заг. та Особл. ч.: Підручник / За ред. І.М. Данишина. – Х.: Право, 2003. – 352 с. 9. Сахаров А.Б. Методологические вопросы изучения социальной обусловленности преступности // Влияние социальных условий на преступность: Сб. науч. тр. / Под ред. И.М. Гальперина. – М.: ВНИИПП, 1983. – С. 6-30. 10. Словарь криминологических и статистических терминов / Сост. Кальман А.Г., Христич И.А. – Х.: Гимназия, 2001. – 96 с. 11. Смирнов Г.Г. Причинный комплекс преступности как объект криминологического предупреждения // Правоведение. – 2005. – №2. – С. 104-117.

Надійшла до редакції 26.10.2007 р.

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У час, коли йдуться інтенсивні пошуки правових механізмів, використання яких дозволило б підвищити ефективність процесу виконання покарання, актуальним залишається питання організації праці засуджених до позбавлення волі. Хоча діяльність по залученню їх до праці не є основною для органів та установ виконання покарання, зневага нею тягне за собою певні негативні наслідки. Ще більш небезпечною є ситуація, коли діяльність цих органів та установ підкорюється меті одержання прибутку з праці засуджених. Тому в останні роки ця проблема стала предметом широкого обговорення серед фахівців у галузі кримінально-виконавчого права, серед яких слід відзначити М.М. Дерюгу, З.О. Ніколаєву, А.Х. Степанюка, О.Я. Петрова [Див.: 2; 8; 10] та інших учених.

Проблема ця далеко не нова. Ще у Стародавньому Римі в період консульства Помпея було проведено один з перших успішних кримінологічних експериментів:

полонених на Середземному морі піратів не страчували, а переселяли у віддалені від моря місцевості й наділяли землею, що дозволило перетворити їх зі злочинців на добропорядних слуг суспільства [4, с. 15]. Звичайно, в історії боротьби зі злочинністю такі успішні експерименти, пов'язані з використанням праці засуджених, одиничні. У період середньовіччя їх праця мала одну основну мету – каральну (каторжні роботи в каменоломнях, використання засуджених на галерах тощо). Однак із зародженням товарно-грошових відносин у світовій практиці організації виконання покарання до праці стали підходити з інших позицій. У Голландії, Англії, а потім і в інших країнах з'явилися в'язниці, де засуджені залучалися до посильної праці, при цьому приділялася увага здоров'ю засуджених.

Так, у США «оборнська система» виконання покарання поряд з аспектом економічним (одержання прибутку за рахунок цільової колективної праці ув'яз-

нених) вирізняла також і виправний – виправлення працею. Виправний період (загальне ув'язнення з примусовими роботами) був одним з елементів англійської прогресивної системи відбування покарання. Підхід, згідно з яким злочинців можна виправити примусовою працею, був досить привабливим для капіталістичних відносин, що в той час активно розвивалися. Але своїх крайніх, найбільш перекинутих форм розглядуваний принцип досяг за умов прямо протилежної (з погляду ідеології) системи – в умовах існування СРСР та деяких інших країн соціалістичної спрямованості.

Основою нової виправно-трудової політики, у розробці якої брав безпосередню участь В. І. Ленін, стає принцип обов'язковості праці ув'язнених. Саме він у роботі «Как организовать соревнование» [6] висунув тезу про виправлення засуджених примусовою працею. Уже в перших нормативних актах Радянської республіки, спрямованих на реалізацію виправно-трудової політики нової держави, було закладено ідею запровадити в діяльність в'язниць принцип обов'язковості праці для засуджених і принцип самооплатності установ виконання покарань.

Постановою Народного Комісаріату Юстиції (далі – НКЮ) «О тюремных рабочих командах» від

24 січня 1918 р. [9; 1918. – № 19. – Ст. 284] передбачалося створення команд з числа працездатних ув'язнених для організації необхідних для держави робіт. У Тимчасовій інструкції НКЮ «О лишении свободы как мере наказания и о порядке отбывания такового» від 23 червня 1918 р. [9; 1918. – № 53. – Ст. 598] вперше передбачалося застосування репресій до осіб, які не бажали «без достатніх підстав» працювати. На їх особовий рахунок записувалися витрати на їх утримання в повному розмірі, причому ув'язнений не міг вийти з в'язниці, доки сальдо не буде на його користь, хоча він і відбув назначений йому строк покарання. Постанова Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад «О лагерях принудительных работ» від 17 травня 1919 р. [9; 1919. – № 20. – Ст. 235] офіційно проголосила принцип самооплатності місць позбавлення волі. У ній зазначалося, що витрати, пов'язані з утриманням засуджених, повинні окупатися їх працею. Принцип обов'язковості останньої закріплював і перший Виправно-трудова кодекс УРСР 1925 р. До 1 жовтня 1931 р. на території України було 18 промислових, 6 будівельних й 35 сільськогосподарських колоній. Усі вони з 1 січня 1931 р. були самооплатними [11, с. 105].

Істотних змін у виправно-тру-

дове законодавство було внесено в 1929-1930 роках. З'являється новий вид виправно-трудових установ – виправно-трудові табори, на які покладалося завдання перевиховання правопорушників, які становлять собою більшу суспільну небезпеку, у віддалених місцевостях країни. Випадково чи ні, але процес створення цих таборів збігся з такими явищами в житті Радянської держави, як індустріалізація, колективізація й початок широкомасштабних репресій. У цей період особливо активно розвиваються промислові центри Уралу, північ європейської частини Росії, райони Сибіру й Далекого Сходу. Багато об'єктів у цих регіонах створювалися шляхом використання праці ув'язнених. Саме в ці роки завдання по виправленню й перевихованню засуджених починають підмінюватися виробничо-господарськими. Цим можна було пояснити й існування тогочасної системи заліку робочих днів як однієї з форм дострокового звільнення, що використовувалася адміністрацією виправно-трудових установ за наявності даних про перевиконання засудженими норм виробітку без урахування їх поведінки.

Внаслідок переходу наприкінці 50-х років ХХ ст. від системи виправно-трудових таборів до виправно-трудових колоній було дещо змінено й підхід до праці засуджених: переглянуто

профіль виробництва, скасовано систему залікової праці, встановлено 8-годинний робочий день, норми охорони й оплати праці. Однак і після запровадження вищезазначених заходів і до цього часу праця засуджених залишається обов'язковою, що знайшло закріплення й у Виправно-трудовому кодексі УРСР 1970 р. і в Кримінально-виконавчому кодексі України 2003 р. (далі – КВК України).

Справедливості заради зазначимо, що принцип обов'язковості праці не був лише принципом радянського виправно-трудового права. Приміром, ст.60 Конституції СРСР теж встановлювала обов'язок громадян працювати. Залежно від сфери застосування праці її порядок та умови регламентувалися безпосередньо нормами радянського трудового, колгоспного, виправно-трудового й деяких інших галузей права. І якщо в усі галузі права, що регулюють використання праці, були внесені суттєві зміни, то українське законодавство, що регламентує виконання покарання у виді позбавлення волі, залишилося ніби осторонь від цих реформ, як і раніше визнаючи працю засуджених обов'язковою.

На нашу думку, збереження принципу обов'язковості праці для засуджених суперечить міжнародно-правовим актам і

Конституції України. Так, у п.3 ст.8 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права передбачено, що ніхто не повинен бути примусеним до примусової або обов'язкової праці. У тих країнах, де у виді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, поєднане з каторжними роботами, положення про заборону примусової або обов'язкової праці не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, який призначив таке покарання. Категорією «примусова або обов'язкова праця» у цьому пункті не охоплюється яка б то не була робота або служба, яку, як правило, повинна виконувати ув'язнена особа або особа, що умовно звільнена від такого ув'язнення [7, с. 20,21].

Крім того, в ч.3 ст. 43 Конституції України 1996 р. проголошено, що використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Як бачимо, примусова або обов'язкова праця допускається винятково в силу рішення судового органу. Іншими словами, формально для примусу засуджено-

го до праці в резолютивній частині вироку або іншого рішення суду має бути вказівка на обов'язок такого засудженого працювати. Але у вироках судів України зазначається, що особа засуджується тільки до позбавлення волі, якщо обирається такий вид покарання, і нічого не йдеться про обов'язок засудженого виконувати які-небудь роботи. Можливість примусового залучення засудженого до праці в місцях позбавлення волі повинна впливати або з вироку суду, або зі змісту кримінального закону, що регулює даний вид покарання [8, с. 112].

Однак норми Кримінального кодексу України (далі – КК України) не містять можливості залучення засудженого до праці як одного з каральних елементів покарання у виді позбавлення волі. Відповідно до ч. 1 ст. 63 КК України покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Обов'язковість залучення засудженого до праці передбачає лише КВК України. Згідно з ч. 1 ст. 118 цього Кодексу засуджені до позбавлення волі повинні працювати в місцях і на роботах, які визначаються адміністрацією колонії. Однак кримінально-виконавче право є процесуальною забезпечувальною галуззю, покликаною

регулювати лише порядок і процедуру виконання покарання, види, суть і зміст яких передбачені кримінальним законом.

Так, чинне кримінальне законодавство містить такі види покарання, де праця засуджених становить відповідно до закону один з каральних елементів покарання. Якщо суд призначає покарання у виді виправних або громадських робіт, такий вирок є формальною підставою для примушування засудженого до праці. Цікавим, вбачається, досвід Японії, де система кримінальних покарань містить у собі як позбавлення волі з примусовою працею, так і без нього, що дозволяє більшою мірою індивідуалізувати покарання. Але, як уже було зазначено, чинне українське кримінальне законодавство не передбачає покарання у виді позбавлення волі, що сполучені з обов'язковою працею. Тому праця засуджених до позбавлення волі, використовувана в Україні, суперечить як її Конституції, так і міжнародно-правовим актам.

Як показує практика, примусова праця є малоефективною й тягне за собою низку негативних наслідків. Тому реанімувати ідеологічні архаїзми й покладати надію на примусову працю, що раніше розумілась як «засіб виховання в комуністичному дусі радянських людей» зовсім немислимо в нинішніх соціально-

економічних умовах [10, с. 60].

Іншою особливістю праці засуджених, що тісно пов'язана з її обов'язковістю, є відсутність у засуджених права вільного вибору виду трудової діяльності. Проте за ч.6 ст.71 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями засуджені повинні мати можливість виконувати роботу за своїм вибором, якщо це сумісно з правильним вибором ремесла й вимогами управління й дисципліни в закладі [7, с. 147]. Однак чинне кримінально-виконавче законодавство під індивідуалізацією праці розуміє вибір адміністрацією виду праці засудженому, зарахування його в конкретну бригаду, давання йому конкретних виробничих завдань тощо. Так може виникнути ситуація, за якою засуджений бажає працювати, але запропонована робота не задовольняє його матеріальним і духовним потребам. У цьому випадку праця не здатна об'єднати інтереси працівника, власника засобів виробництва й суспільства, що призводить до низки негативних наслідків як для засудженого, так і для виробництва. Вихід тут вбачається у створенні в структурі кримінально-виконавчої системи закладів професійної орієнтації, які здійснювали б медико-педагогічні й організаційно-правові заходи й забезпечували для засуджених оптимальне визначення їх місця робо-

ти відповідно до спеціальності.

Стаття 120 КВК України містить положення про обов'язковість оплати праці осіб, засуджених до позбавлення волі, згідно з її кількістю і якістю. Однак ця зовні гуманна за змістом норма щодо оплати праці засуджених, яка за формальними критеріями прирівнює їх до вільних громадян, може фактично дискредитуватися умовами й підставами відрахувань з їх заробітної плати та інших доходів. [2, с. 83] А вже згідно зі ст.121 цього Кодексу із заробітку або іншого доходу засуджених до позбавлення волі утримуються: (а) прибутковий податок, (б) аліменти, (в) відрахування за виконавчими документами, вартість харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших наданих послуг (крім вартості спецодягу й спецхарчування). Згідно з цим переліком при задіянні такого механізму стягнень зарплата засудженого зводиться до мінімуму. Не змінюють становища навіть гарантії, встановлені в частинах 2 і 3 ст.120 КВК, згідно з чим у виправних колоніях на особовий рахунок засуджених, які виконують норми виробітку або встановлені завдання й не допускають порушень режиму, за загальними правилами зараховується п'ятнадцять відсотків заробітку незалежно від усіх відрахувань.

Зважаючи на те, що заробіток

засуджених і так незначний, усі ці обмеження призводять до того, що праця засуджених є не тільки примусовою, а й, по суті, безоплатною. Тому необхідно відмовитись від деяких, так би мовити, «досягнень» виправно-трудової системи часів сталінізму, а саме від спроб створення самооплатних виправних установ. Крім того, треба обмежити розмір відрахувань із заробітку засудженого в колоніях на рівні хоча б 50%, а деяким категоріям засуджених, перелічених у ч.2 і ч.3 ст.120 КВК України, на особовий рахунок потрібно зараховувати 80% заробітку або іншого доходу. Усі ці заходи надади б можливості засудженому реально відчутти результати своєї праці, що було б для нього стимулом у поліпшенні організації праці й підвищенні її продуктивності.

За кримінально-виконавчим законодавством України особи, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, не мають права на відпустку в період відбування покарання в колонії. На сьогодні Україна залишається однією з держав, де ув'язненим заборонено надання відпусток. Так, відповідно до ч. 4 ст. 104 КВК в Російській Федерації працюючим засудженим надається можливість проведення відпустки з виїздом строком на 12 діб за межі колонії або без нього. Засуджені в Російській Федерації широко

користуються правом виїзду за межі виправних установ під час таких відпусток, цінують це право, як правило, ведуть себе правослухняно та повертаються до установ у встановлені строки [5, с. 225]. У Німеччині ув'язнені мають право на оскарження в суді дій адміністрації установ виконання покарань, які пов'язані з необґрунтованим і незаконним позбавленням відпустки. Причому світовий досвід показує високу ефективність надання засудженим таких щорічних відпусток.

Досить істотне право обмеження у сфері використання праці засуджених закріплено в ч. 4 ст. 122 КВК України, де зазначено, що засуджені, які втратили працездатність під час відбування покарання, після звільнення їх від покарання мають право на пенсію й компенсацію шкоди у випадках і в порядку, встановлених законодавством України. Інакше кажучи, правом на пенсію й на відшкодування шкоди ці особи не користуються протягом усього періоду відбування покарання.

Це обмеження стосується найбільш соціально беззахисних категорій ув'язнених, тобто осіб, які стали інвалідами в місцях позбавлення волі. Їх дуже складно забезпечити роботою в установах виконання покарань. Ще більше несправедливим є це положення щодо засуджених, які до ув'язнення справно вносили стра-

хові внески до Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. Вважаємо, що треба внести відповідні зміни до КВК України й законодавства з питань соціального забезпечення і на загальних підставах передбачити порядок відшкодування шкоди особам, які втратили працездатність під час відбування покарання.

Спірним залишається питання про мінімальний вік, з якого засуджені можуть залучатися до праці на виробництві. КВК України, до речі, його не регламентує. В Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження й позбавлення волі, затвердженій наказом Держдепартаменту України з питань виконання покарань № 191 від 4 жовтня 2004 р. [3], встановлюються норми тривалості робочого тижня у виховних колоніях для ув'язнених, починаючи з 15-річного віку. Це дає підстави деяким правникам стверджувати, що в колоніях засуджені можуть залучатися до виробництва не раніше, ніж по досягненні п'ятнадцяти років.

Разом із тим згідно зі ст. 188 Кодексу законів про працю України не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років. За згодою одного з батьків або особи, яка його замінює, можуть, як виняток, зараховуватися на роботу особи, які

досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, яка його замінює.

Це положення не суперечить міжнародно-правовим актам. Так, за ст. 6 Конвенції Міжнародної організації праці № 138 «Про мінімальний вік для прийняття на роботу» після консультацій із заінтересованими організаціями підприємців і трудящих (де такі існують) з метою професійної підготовки неповнолітніх допускається залучення до праці з 14-літнього віку [7, с. 261]. Крім цілей професійної орієнтації й типу професійної підготовки ця норма дає можливість неповнолітнім громадянам заробляти собі на життя. Це право є ще актуальнішим у місцях позбавлення волі.

Незважаючи на те, що неповнолітнім засудженим дозволяється купувати продукти харчування й предмети першої необхідності на гроші, отримані по переказах, для більшості з них це право, на жаль, залишається нереалізованим. Наприклад, серед та-

ких засуджених багато осіб з родин неповних, неблагополучних, з матеріальними труднощами. Тому, на нашу думку, засуджених, які утримуються у вихововних колоніях, можна залучати до праці на виробництві у вільний від навчання час по досягненні ними 14-літнього віку за їх власним бажанням. Але для цього необхідно внести зміни до кримінально-виконавчого законодавства, передбачивши таку можливість без згоди батьків або осіб, які їх замінюють.

До важливих трудових прав належить право працівників на об'єднання в професійні союзи й на участь у керуванні підприємством. Кримінально-виконавче законодавство України не передбачає можливості створення профспілок у колоніях. Відповідно до ч. 4 ст. 118 КВК України засуджені не мають права припинити роботу для вирішення трудових чи інших конфліктів. Водночас ст. 127 цього Кодексу передбачає створення самодіяльних організацій засуджених як форми їх обмеженого самоврядування. Такі організації ув'язнених за своєю природою відрізняються від рад трудових колективів підприємств чи профспілок. Основна відмінність полягає в тому, що самодіяльні організації засуджених працюють під керівництвом адміністрації колоній. Як вбачається, є сенс розширити де-

мократичні засади самодіяльності засуджених. Цим формуванням треба доручати підбір кандидатів у керівники нижчої виробничої ланки, контроль за розподілом заробітку тощо. Такі організації мають брати участь в обговоренні питань застосування заходів заохочення, стягнення та ін. Підвищення ролі самодіяльних організацій викликає появу ініціативності в значної частини в'язнів. Саме активну й соціально корисну поведінку членів самодіяльних організацій необхідно протиставляти впливу неформальних антисоціальних лідерів. У тих виправних установах, де фактично ліквідувалися подібні організації, слід вжити найенергійніших заходів для їх відновлення й успішного функціонування, оскільки вони є однією з найважливіших перешкод на шляху тюремної субкультури [1, с. 79].

Багато з перелічених нами правообмежень у сфері використання праці засуджених явно штучні. Вони породжують в останніх байдужність, а іноді й аг-

ресію. Ось чому одним з головних напрямків діяльності законодавця в царині кримінально-виконавчої політики вбачається мінімізація обмежень щодо правового становища засуджених порівняно з іншими громадянами. Цього вимагають і міжнародно-правові акти. Так ст. 60 Мінімальних стандартних правил поведіння із в'язнями закріплює, що за допомогою режиму, прийнятого у виправних установах, треба прагнути зведення до мінімуму різниці між життям у в'язниці і на свободі, не вбивати в засудженого почуття відповідальності й усвідомлення людської гідності [7, с. 144]. Тому можна передбачити, що згодом, з реформуванням кримінально-виконавчої системи, у законодавстві з'явиться і право засуджених на одержання допомоги по безробіттю, якщо адміністрація виправної колонії не забезпечить їх залучення до праці, а також інші трудові права. Але це вже проблеми наступних наукових пошуків автора статті.

Список літератури: 1. Антонян Ю.М., Верещагин В.А., Калманов Г.Б. Тюремная субкультура и нейтрализация ее негативных проявлений // Гос-во и право. – 1996. – № 10. – С. 72-79. 2. Дерюга Н.Н., Петров А.А. Принцип обязательности труда для осужденных и его развитие в уголовно-исполнительном кодексе России // Гос-во и право. – 1998. – № 4. – С. 80-85. 3. Інструкції з оплати праці засуджених до обмеження та позбавлення волі // http://www.kvs.gov.ua/punish/control/uk/publish/article?art_id=46966&cat_id=46605 4. Иншаков С.М. Зарубежная криминология. – М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – 383 с. 5. Комментарий к Уголовно-исполнительному кодексу Российской Федерации/ Под. ред. А.И. Зубкова. – М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – 408 с. 6. Ленин В.И. Как организовать соревнование? // Полное собрание сочинений: Октябрь 1917 г. – март 1918 г. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1974. – Т. 35. – С. 195-205. 7. Международная защита прав человека: Документы и комментарии. –

Харьков: Синтекс, ЛТД, 1998. – 298 с. 8. Николаева З.А. Правовое регулирование труда осужденных к лишению свободы (международно-правовой аспект) // Правоведение. – 1992. – № 4. – С. 111-114. 9. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. 10. Степанюк А.Ф. Сущность исполнения наказания. – Харьков: Фолио, 1999. – 256 с. 11. Трубников В.М., Филонов В.П., Фролов А.И. Уголовно-исполнительное право Украины. – Донецк: ДИВД МВД Украины, 1999. – 640 с.

Надійшла до редакції 27.12.2008 р.

УДК 343. 431

О.В. Юрасюк, здобувачка
при кафедрі кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ОРГАНІЗАЦІЇ ЗАПОБІГАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Одним з найнебезпечніших злочинів сучасності, що не визнає державних кордонів, не робить різниці між розвиненими державами й тими, що розвиваються, є торгівля людьми. Грубо порушуючи природне й невідчужуване право кожної людини на свободу, він останнім часом отримав значне поширення у всьому світі і став одним з найприбутковіших промислів транснаціональної злочинності. У зв'язку з цим подолання цього негативного соціального явища не тільки є справою окремих держав, які стикаються із зазначеною проблемою, а й потребує для її вирішення об'єднан-

ня зусиль усього світового співтовариства.

Незважаючи на те, що сьогодні загально визнаним є той факт, що запобігання злочинності – це найбільш розумний, раціональний і гуманний напрямок у боротьбі із цим соціальним злом, у загальній теорії кримінології це питання й досі залишається найменш дослідженим. У той же час розробка стратегії запобіжної діяльності є одним з першочергових завдань не лише практики, а й теорії науки. У сфері протидії торгівлі людьми опрацювання ефективних запобіжних заходів так само є досить актуальним

питанням.

Спроби запропонувати стратегічні моделі запобігання торгівлі людьми сприймалися багатьма вченими, які працювали й продовжують працювати над кримінологічними й кримінально-правовими проблемами злочину, передбаченого ст. 149 КК України. Значний внесок у розробку стратегії запобігання розглядуваного виду злочинів зробили В.С. Батиргарєєва, П.О. Власов, Н.О. Гурторова, Т.О. Дорошок, О.А. Калашник, В.М. Куц, К.Б. Левченко, Я.Г. Лизогуб, О.В. Лисодєд, О.В. Надьон, А.М. Орлеан, І.І. Сєрова, А.О. Шеварихін та ін. Проте, незважаючи на пильну увагу науковців до цієї проблеми, вона й сьогодні залишається в центрі уваги вчених-кримінологів, оскільки ця злочинність постійно модифікує. Тільки за умови системного, комплексного підходу до її вирішення стане можливим якщо не подолати, то, принаймні, обмеження торгівлі людьми.

З огляду на викладене метою даної статті є запропонування різноманітних підходів до організації запобіжної діяльності в царині торгівлі людьми.

Останнім часом відбулися деякі уточнення термінологічного апарату теорії злочинності. Якщо донедавна для позначення діяльності, яка полягає у вчиненні дій, спрямованих на недопущення якогось явища, події чи вчинку,

вжився узагальнюючий термін «попередження», то сьогодні все частіше в юридичній літературі зустрічається термін «запобігання». Прихильники цієї позиції, зокрема А.П. Закалюк, аргументують це тим, що російський термін «предупреждать» при перекладі на українську мову вживається у двох значеннях, що мають певну смислову відмінність: (а) у значенні «заранее сообщать», «предупреждать о чем-либо», і тоді адекватним перекладом є «попередження», і (б) що значить «предотвращать что-либо», коли рекомендується вживати «запобігання» [9, с. 269]. Шляхом вживання терміна «запобігання» стосовно злочинності і злочинних проявів пішла й вітчизняна законодавча практика [5, с. 320].

Під запобіганням злочинності в такому смислі розуміється різновид суспільної соціально-профілактичної діяльності, функціональний зміст і мета якої полягає в перешкоджанні дії детермінантів злочинності та її проявів, передусім причин та умов останніх, через обмеження, нейтралізацію, а за можливості – усунення їх дії [5, с. 324]. Запобіжна діяльність не є монолітним утворенням внаслідок її багатоаспектного характеру. Вона включає загальносоціальні заходи, позитивна дія яких спрямовується на розвиток і вдосконалення всієї системи суспільних відносин, і

заходи спеціально-кримінологічного запобігання, метою якого є усунення причин та умов, що безпосередньо породжують окремі види злочинів, а також недопущення їх учинення на різних стадіях злочинної поведінки [3, с. 7].

У свою чергу, спеціально-кримінологічне запобігання включає три різні за змістом види запобіжної діяльності: профілактику, відвернення і припинення злочинних проявів. Профілактичні заходи здійснюються на етапі, коли наміру на вчинення злочину ще немає, але мають місце анти-суспільні, аморальні вчинки, що свідчать про початкові форми суспільної небезпечності. На цьому етапі ефективними є виховні, соціально-психологічні, педагогічні, індивідуально-побутові, медичні заходи. На другому етапі вже наявна кримінальна мотивація, в основному сформовано мотив злочину й намір його вчинити, а тому метою запобігання тут вже є відвернення можливості реалізації злочинного наміру, що здійснюється переважно за допомогою оперативно-розшукових заходів, поєднаних з індивідуально-психологічними. У випадку ж, коли злочинні вчинки вже розпочаті й існують умови доведення наміру до злочинного результату, може йтися лише про припинення злочинної діяльності. На цьому етапі переважають криміналістичні й процесуальні заходи [5,

с. 330, 331].

Специфіка розглядуваного злочину накладає певні особливості на стратегію його подолання. Серед ознак, що вказують на специфічність цього виду злочинності, можна вирізнити: а) високий ступінь латентності; б) належність до злочинів міжнародного масштабу, оскільки виходить за межі окремої держави; в) вчинення злочину в складі організованих злочинних угруповань – як національних, так і транснаціональних; г) досить високий рівень віктимності населення. З урахуванням цих ключових аспектів необхідно будувати і стратегію запобігання торгівлі людьми як злочинному промислу, яка повинна ґрунтуватися на певних фундаментальних засадах. Слід пам'ятати, що запобіжні заходи у цій сфері мають відповідати вимогам наукової обґрунтованості, реальної здійснимості й матеріальної забезпеченості, інакше вони матимуть лише декларативний характер.

Одним з основних принципів побудови такої стратегії є комплексний, багатовекторний підхід до проблеми боротьби з торгівлею людьми, що виявляється в поєднанні якнайменше трьох основних стратегічних напрямків, нерозривних за своїм запобіжним впливом, які охоплюють боротьбу з торгівлею «живим» товаром як такою, з нелегальною мігра-

цією та з міжнародною організованою злочинністю.

Запобігання нелегальній міграції, як один із складників загальної стратегії боротьби з цим злочином, спрямовано на усунення причин, які його викликають. Воно передбачає реформування міжнародної торгівлі й тарифної політики, підвищення розмірів прямих інвестицій у держави з низьким рівнем доходів, об'єднання держав у регіональні групи і зменшення масштабів неконтрольованої міграції всередині цих зон шляхом торговельних бар'єрів та узаконювання трудової міграції [10, с. 40]. Значна роль у протидії нелегальній міграції належить спеціальним програмам інформування потенційних нелегальних мігрантів про законні умови в'їзду до іншої країни, соціально-економічні й культурні особливості останньої тощо. Таке завдання по інформуванню повинно покладатися на працівників міграційних служб, консульських й дипломатичних установ. А це, у свою чергу, потребує від них обізнаності з проблеми торгівлі людьми. З цієї метою доцільною вбачається розробка для цих категорій службовців лекційних курсів з актуальних проблем міграції, включаючи нелегальну міграцію й торгівлю людьми. Крім того, першочергове значення для запобігання нелегального виїзду за кордон має впорядкування й суворе дотри-

мання режиму особистого оформлення, особливо одержання необхідних документів, посилення паспортного й митного контролю [1, с. 28, 29].

Важливим аспектом боротьби з торгівлею «живим» товаром є контроль з боку правоохоронних органів за фірмами, що займаються працевлаштуванням за кордоном, шлюбними агентствами й окремими особами. Нелегальна міграція тісно пов'язана з торгівлею людьми, але все ж таки ці явища не слід ототожнювати. Перша містить у собі посягання на територіальну цілісність держави, її кордонів і правил їх перетину, а її метою є постійна чи тимчасова зміна місця проживання; друга ж – це злочин проти прав та свобод людини і громадянина, а його основна мета – експлуатація людини в будь-яких про- явах [11, с. 444].

Що стосується зв'язку торгівлі людьми з міжнародною організованою злочинністю, то він обумовлений тим, що ці злочини вчинюються переважно у співучасті. Сьогодні намітилася тривожна тенденція до зростання інтересу організованої злочинності до такої торгівлі як різновиду злочинного бізнесу. Це вимагає від вітчизняних правоохоронних органів під час організації розслідування цих злочинів урахувати методики, вироблені щодо організованих груп, і транснаціо-

нальний характер розглядуваних злочинів. З огляду на це актуалізується нагальна потреба належної організації взаємодії з міжнародними правоохоронними і правозахисними органами – Інтерполом, Європолом, регіональним центром Південно-Європейського співробітництва з питань торгівлі людьми. Співпраця з правоохоронними органами інших країн створює необхідність в укладенні міжнародних угод про правову допомогу в кримінальних справах [8, с. 123, 124]. Таким чином, зважена політика в галузі протидії організованій злочинності є ваговою умовою успішного здійснення запобіжної діяльності у сфері торгівлі людьми.

Іншим важливим моментом, який слід враховувати під час організації запобіжної діяльності в досліджуваній сфері, є те, що заходи запобігання повинні здійснюватися не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. При цьому треба, щоб вони втілювалися в життя паралельно. Розглянемо цей аспект з позиції правотворчої діяльності як одного з пріоритетних напрямків запобігання злочинності. Так, на національному рівні стратегічне значення має вдосконалення чинного законодавства, спрямованого на боротьбу з торгівлею людьми, і приведення його у відповідність до міжнародних норм і стандартів щодо заборо-

ни експлуатації проституції, сутенерства, торгівлі жінками й дітьми. Що стосується України, перспективними в цьому плані вбачаються пропозиції науковців ввести до Конституції України норму про заборону рабства й работоргівлі, розробити і прийняти Закони «Про протидію торгівлі людьми», «Про правовий захист громадян України, їх честі й гідності за кордоном», «Про забезпечення особистої безпеки й захисту жертв торгівлі людьми» та ін. [7, с. 194, 195].

Що ж до правотворчості на міжнародному рівні, то першочерговим завданням міжнародної спільноти є розробка уніфікованої міжнародно-правової бази в царині запобігання торгівлі людьми. Це зумовлено тим, що нині існує значна кількість міжнародно-правових актів з питань рабства й різних проявів торгівлі людьми, які з огляду на тривалий часовий період їх прийняття містять чимало розбіжностей і неузгодженостей. Крім того, вони мають рекомендаційний характер і не містять такої зобов'язальної сили, як внутрішні закони держав. У зв'язку з цим слушною вважаємо рекомендацію А.О. Шеварихіна спочатку провести ревізію міжнародних правових актів, а потім об'єднати переглянуті й актуальні норми в єдиний документ, наприклад, у «Міжнародний кодекс протидії рабству, експлуа-

тації й торгівлі людьми» [12, с. 52, 53], який зобов'язував би держа-ви здійснювати проголошені в ньому права, а значить, виступав би як додаткова міжнародно-правова гарантія захисту прав потерпілих [7, с. 55].

Украї актуальним у запобіганні цій злочинності є посилення міжнародного співробітництва у сфері боротьби із правопорушеннями, що посягають на особисту волю людини, а також удосконалення двостороннього й багатостороннього обміну інформацією й оперативним досвідом щодо торгівлі людьми й нелегального переправлення мігрантів.

Одним з напрямків міжнародної співпраці в досліджуваній галузі є організація й проведення конференцій, «круглих столів», семінарів у країнах, які потерпають від цієї проблеми, з метою вдосконалення взаємодії між офіційними представниками й неурядовими організаціями країн походження, транзиту й призначення «живого» товару. Позитивним прикладом такого співробітництва є численні семінари, що проводяться за підтримки Міжнародної організації з міграції й Міжнародного жіночого правозахисного центру «Ла Страда-Україна», у перебігу яких учасники обмінюються інформацією про можливості неурядових організацій надавати допомогу (психологічну, медичну, юридичну,

соціальну, з працевлаштування й навчання тощо) особам, які постраждали від торгівлі людьми.

З урахуванням міжнародного аспекту досліджуваної проблеми підкреслимо, що організація діяльності по запобіганню цьому виду злочинності не може бути уніфікованою, оскільки країни, де вона існує, поділяються на три категорії: країни вивозу, країни транзиту і країни призначення «живого» товару. Тому і стратегія запобігання торгівлі людьми, як справедливо зауважується у спеціальній літературі, повинна будуватися окремо для країн-донорів, країн транзиту і країн-реципієнтів «живого» товару, але здійснюватися такі запобіжні заходи мають паралельно. Першим необхідно припинити вивіз людей, передбачивши у своєму кримінальному законодавстві норми про відповідальність вербувальників (торговців), вирішити низку питань економічного, соціально-культурного плану; другим – припинити ввіз людей, притягувати до кримінальної відповідальності покупців «живого» товару, гарантувати належний захист жертв торгівлі відповідно до вимог міжнародного законодавства про права людини, забезпечити співпрацю жертв із правоохоронними органами, сприяти правоохоронним органам країн вивозу в боротьбі з торгівлею людьми. Приблизно це ж завдання постає

й перед країнами транзиту [2, с. 269].

Не викликає сумнівів той факт, що у відтворенні й поширенні торгівлі людьми важливу роль відіграє підвищена віктимність осіб, яка у переважній більшості випадків пояснюється прагненням великих заробітків, їх аморальним способом життя, легковажністю й наївністю. З огляду на це превентивні заходи у цій сфері повинні бути спрямовані на дві цільові аудиторії – потенційних злочинців і потенційних потерпілих.

Стосовно потенційних потерпілих запобіжна діяльність має включати широкий спектр превентивних заходів, зокрема, створення соціально-економічних умов гідного рівня життя, покращання інформаційно-роз'яснювальної роботи серед населення щодо небезпеки торгівлі людьми, захист і надання юридичної, соціальної, медичної, психологічної та іншої допомоги жертвам цього злочину.

Особливість запобігання торгівлі людьми полягає ще й у тому, що увагу потерпілим слід приділяти й після їх повернення на батьківщину, оскільки їх подальша доля нерідко залежить від того, як їх прийме суспільство. Тому для запобігання повторної віктимності важливе значення має своєчасна допомога репатрійованим у соціальній адаптації

до оточення в країнах свого походження. Це можливо, наприклад, шляхом створення різних реабілітаційно-кризових центрів і притулків для колишніх жертв, де їм буде гарантовано надання тимчасового місця проживання або забезпечення здійснення щодо них заходів фізичної, психологічної й частково соціальної реабілітації [6, с. 235]. Незайвим для повернення потерпілих від торгівлі людьми в суспільство виявиться і включення їх до різних соціальних програм допомоги.

Незважаючи на велику роль у запобіжній діяльності спеціально-кримінологічних заходів, не можна ігнорувати й превентивне значення загальносоціального запобігання, головним завданням і кінцевою метою якого є створення в державі такої обстановки і впорядкованості відповідних царин життя й діяльності людей, які гарантували б суттєве зниження рівня злочинності до того мінімального рівня, який доступний даному суспільству з урахуванням соціальних, економічних, суспільно-психологічних та інших умов його існування в певний період розвитку [4, с. 16].

Заходи загальносоціального запобігання залежно від чинників, що зумовлюють торгівлю людьми, поділяються на декілька груп. Це 1) соціально-економічні, 2) правові, 3) організаційно-управлінські й 4) культурно-

виховні заходи. У соціально-економічній сфері такими основними заходами є подолання безробіття, відновлення робочих місць, створення додаткових гарантій щодо працевлаштування громадян, посилення соціального захисту жінок і дітей, зменшення розшарування населення України та ін. У правовому аспекті першочергове значення має вдосконалення чинного законодавства, усунення прогалин у правовому регулюванні й приведення вітчизняних законів у відповідність з нормами міжнародно-правових актів. Організаційно-управлінські заходи загальносоціального запобігання торгівлі людьми передбачають прийняття й реалізацію різноманітних соціальних програм, забезпечення ретельного добору й розстановки кадрів, матеріального й морального стимулювання їх праці, оснащення працівників правоохоронних органів сучасною технікою для боротьби зі злочинністю, підвищення рівня їх професійної підготовки тощо. Культурно-виховна робота серед населення повинна передбачати використання

низки ідеологічних і виховних засобів впливу на індивіда, спрямованих на підвищення рівня правової культури населення, подолання правового нігілізму, виховання в людини високих моральних цінностей, шанобливого ставлення до закону, дисципліни, нетерпимості до порушників законності та ін. А це можливо за допомогою таких заходів, як пропаганда правових знань, розповсюдження спеціальної літератури з відповідної тематики, організація дозвілля тощо.

Підводячи підсумок викладеному, зазначимо, що проблема запобігання сучасним формам рабства й работоргівлі є надзвичайно складною, потребує свого подальшого дослідження й аналізу. На даний момент можна лише констатувати, що її вирішення можливе за умови комплексного підходу до неї, що передбачає реалізацію широкого спектра превентивних заходів, які тісно пов'язані між собою і, що особливо важливо, потребують об'єднання зусиль усіх заінтересованих держав – країн походження, призначення і транзиту «живого» товару.

Список літератури: 1. Батиргарєєва В.С., Лисодєд О.В. Торгівля жінками в Україні: стан та окремі шляхи попередження // Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: 36. наук. пр. – К.–Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 23-30. 2. Батиргарєєва В.С. Торговля людьми: уголовно-правовые и криминологические проблемы // 36. наук. пр. Харків. Центру по вивч. організованої злочинності спільно з Америк. Ун-том у Вашингтоні. – Вип. 4. – Х.: Право, 2002. – С. 254-270. 3. Голіна В.В. Злочинності – організовану протидію. – Х.: Рубікон, 1998. – 125 с. 4. Дашин І.Н. Введение в криминологическую науку. – Х.: Право, 1998. – 142 с. 5. Закалюк А.П. Курс сучасної української крими-

нології: теорія і практика: У 3-х кн. – Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2007. – 424 с. 6. Куц В.М., Лизозуб Б.В., Орлеан А.М. Закон України «Про заходи протидії торгівлі людьми». Теоретична модель. Проект // Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: 36. наук. пр. – К.–Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 197-280. 7. Надьон О.В. Торговля жінками як кримінально-правова та соціальна проблема сучасності. – К.: Атіка, 2004. – 288 с. 8. Протидія організованій злочинності у сфері торгівлі людьми / За заг. ред. Борисова В.І., Гуторової Н.О. – Х.: Одиссей, 2005. – 288 с. 9. Русско-украинский словарь юридической терминологии / Под ред. Б.М. Бабиля. – К.: Наук. думка, 1985. – 406 с. 10. Серова І.І. Сучасні світові тенденції протидії нелегальній міграції та їх вплив на боротьбу з торгівлею людьми // Співробітництво держави та громадськості з питань протидії торгівлі людьми: 36. наук. пр. – К.–Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – С. 38-44. 11. Скулиш Н.Є. Торговля людьми в діяльності транснаціональних злочинних організацій // Держава і право: 36. наук. пр. – Вип. 32: Юрид. і політ. науки. – К.: ІДП НАН України, 2006. – С. 444-450. 12. Шеварихин А.А. Кримінологическая характеристика преступлений, связанных с торговлей людьми // Правові проблеми боротьби зі злочинністю. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив. 2002. – С. 26-54.

Надійшла до редакції 01.11.2007 р.

УДК 343.811 – 055.2(477)

*Т.К. Любжина, науковий співробітник
Інститут вивчення проблем злочинності
АГПН України, м. Харків*

ВИЗНАЧЕННЯ ВИДУ КОЛОНІЇ ЖІНКАМ, ЗАСУДЖЕНИМ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

До набрання чинності новим Кримінальним кодексом України вид виправно-трудової установи (далі – ВТУ) для особи, засудженої до покарання у виді позбавлення волі, визначався безпосередньо судом. Нині згідно з чинним законодавством (статті 63 і 64 КК України) суд в обвинувальному вирокі вказує лише вид призначеного покарання – позбавлення волі на певний строк або

довічне позбавлення волі – і визначає конкретний строк покарання. Розподіл, направлення й переведення засуджених до позбавлення волі на певний строк чи довічно в установи виконання покарань чоловіків і жінок здійснюється відповідно до статей 12, 64, 65 КК і статей 11, 18, 19, 86, 87, 92, 93, 101, 138, 140, 147 КВК України.

За ст. 86 КВК вид колонії, в

якій засуджені до позбавлення волі відбувають покарання, визначається Державним департаментом України з питань виконання покарань. Детально порядок здійснення розподілу й направлення осіб, засуджених до позбавлення волі до колоній, регламентується Інструкцією про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі (далі – Інструкція) й Положенням про комісію з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі [6].

Необхідно зауважити, що вирішення Департаментом питання про призначення засудженим до позбавлення волі виду ВТУ було чисто практичним, без попереднього наукового і практичного дослідження, без обговорення на сторінках наукових видань і проведення дискусій між провідними вченими. Лише після розподілу засуджених до позбавлення волі за видами кримінально-виконавчих установ згідно з Інструкцією це питання почали обговорювати такі українські науковці (оскільки це тільки українська новація), як О.Г. Колб, О.В. Лисодєд, В.М. Трубніков та інші, а також практичні працівники кримінально-виконавчої системи, зокрема, А.П. Гель, О.Г. Двойнос, В.А. Львовчкін. Особливого зна-

чення при цьому мала монографія І.С.Яковець, яка, за визначенням А.Х. Степанюка, є результатом першого в Україні комплексного дослідження проблем класифікації засуджених до позбавлення волі та їх розподілу в установи виконання покарань (далі – УВП).

Призначення виду колонії державним Департаментом – це частка міжнародних зобов'язань України, які вона добровільно взяла на себе, приєднавшись до низки міжнародних угод, що встановлюють стандарти поводження з ув'язненими.

Сьогодні процедура визначення засудженим до позбавлення волі виду УВП провадиться згідно з Інструкцією, яка визначає, що розподіл останніх, здійснюється безпосередньо в СІЗО спеціальними комісіями з питань розподілу, що створюються в управліннях (відділеннях) Департаменту, в Автономній Республіці Крим, в областях та м. Києві.

Відповідно до ст.11 КВК уставами, які виконують покарання у виді позбавлення волі, є виправні й виховні колонії. Закріплено такий порядок призначення засудженим до позбавлення волі виду УВП: повнолітні особи (на момент учинення злочину) відбувають покарання у виправних колоніях. Регіональна комісія здійснює розподіл і направлення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі

на певний строк або довічно, зі слідчих ізоляторів до УВП безпосередньо в СІЗО.

Згідно зі ст.93 КВК України засуджені до позбавлення волі відбувають весь строк покарання у виправній чи виховній колонії в основному в межах тієї адміністративно-територіальної одиниці, де вони постійно проживали до засудження. Лише у виключних випадках ці засуджені можуть бути направлені до УВП іншого регіону країни.

Якщо в 70-80-х роках вважалося, що такий порядок виконання покарання дає можливість залучати до роботи із засудженими громадськість за місцем їх попередньої роботи чи родичів, що найчастіше давало позитивний результат (М.О. Беляєв [5, с. 152]), то сьогодні ситуація дещо змінилася не на краще. Маємо на увазі поширене по всій Україні безробіття. При опитуванні засуджених 1050 жінок з'ясувалося, що 65,2% з них до вчинення злочину взагалі не працювали, тому зв'язків з колективами не мали. До того ж налагоджені у 80-х роках відносини робітничих колективів з УВП в даний час припинилися з причини розвалення багатьох підприємств. Ось чому, на жаль, залучати громадськість із місць попередньої роботи засуджених для налагодження відносин з ними (так званого шефства) можливо лише на папері.

Неповнолітні особи жіночої статі, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, направляються із СІЗО до спеціальної виховної установи – Мелітопольської виховної колонії управління Департаменту в Запорізькій області. Взагалі ж у таких виховних колоніях тримають лише неповнолітніх злочинців незалежно від учиненого ними злочину, тобто цей вид установ єдиний для таких осіб. Жінки, які вчинили злочин у неповнолітньому віці й до набрання вищою законною силою досягли повноліття, направляються до виправних колоній (далі – ВК) мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

Виправні колонії, на відміну від виховних (для тримання засуджених жінок), поділяються за рівнями безпеки: мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і сектор середнього рівня безпеки. Виправні колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання є основним видом УВП для жінок. На 17 січня 2006 р. в них нараховувалося 8136 засуджених, у колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання – 359, середнього рівня безпеки – 1 [4, с. 40].

До ВК мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання направляються особи, за-

суджені вперше до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої чи середньої тяжкості. Жінки, які вперше вчинили злочин з необережності, направляються до Орджонікідзевської ВК управління Департаменту в Дніпропетровській області (нині виправний центр № 79), де на 30 листопада 2006р. перебувало 68 жінок, засуджених до позбавлення волі, і до Галицької ВК Івано-Франківської області (зараз виправний центр № 128), де відбували покарання 73 жінки [4, с. 141].

За Інструкцією не підлягають розподілу й направленню у ВК мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання:

1) засуджені, які злісно порушують вимоги режиму в місцях попереднього ув'язнення;

2) інваліди першої чи другої груп та особи, які досягли пенсійного віку. Інакше кажучи, при вчиненні подібного злочину, за однакових умов і характеристики особи злочинниці та, яка має вади здоров'я або похилий вік (що за здоровим глуздом повинно б було служити підставою для пом'якшення покарання), навпаки, не може відбувати його в УВП з полегшеними умовами тримання;

3) вагітні жінки й жінки, які мають при собі дітей віком до трьох років; Але ж обставиною, що пом'якшує покарання, за п. 4 ст. 66 КК України визнається

вчинення злочину жінкою у стані вагітності, що розглядається як фізіологічний процес, який іноді має певний негативний вплив на психіку жінки, викликаючи в неї роздратування, неврівноваженість, надмірну збудженість. А це все знижує можливості самоконтролю за власною поведінкою, може призвести до неадекватної оцінки нею життєвих обставин і вчинення протиправного діяння. З огляду на це визнання вчинення злочину жінкою в стані вагітності обставиною, пом'якшуючою покарання, є цілком обґрунтованим [7, с. 163]. Іншими словами за рівністю всіх інших умов (як-то: характер учиненого злочину, об'єкт посягання тощо) жінці в такому стані повинно б призначатися менш суворе покарання. Але, незважаючи на такий стан, притаманний лише жінці й визнаний медициною у всьому світі як специфічний, за Інструкцією всупереч КК України до такої особи застосовується покарання, що має більший обсяг карального впливу. Це ж стосується й жінок, які вчинили злочин, маючи дітей віком до трьох років;

4) особи, які не пройшли повного курсу лікування венеричного захворювання, активну форму туберкульозу, психічний розлад, алкоголізму й наркоманії;

5) жінки, засуджені за злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх

аналогів або прекурсорів;

б) особи, засуджені за вчинення умисного злочину в період відбування покарання у виді арешту або обмеження волі.

Згідно з п.2 ч.2 ст.18 КВК України до ВК мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання направляються:

1) жінки, засуджені за злочини невеликої чи середньої тяжкості, тяжкі й особливо тяжкі злочини;

2) особи, переведені з колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання в порядку, передбаченому КВК України;

3) засуджені, переведені з колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України.

Уперше жінок, засуджених до позбавлення волі на певний строк, які визнані інвалідами першої або другої груп направляють до Дніпродзержинської ВК № 34 управління Департаменту в Дніпропетровській області, де на 30 листопада 2006 р. їх налічувалося 919. При установі функціонує медична частина, де лікують венеричні захворювання. Жінки – інваліди третьої групи направляються на загальних підставах до УВП регіону.

Засуджені жінки, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі, а також визнані інвалідами першої або другої гру-

пи, направляються до Чернігівської ВК № 44 управління Департаменту в Чернігівській області.

Жінки з вагітністю понад 4 місяці або які мають при собі дітей віком до 3-х років, уперше засуджені до позбавлення волі на певний строк, направляються до Чорноморської ВК № 74 в Одеській області. Ті, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі чи мають вагітність або при собі дітей віком до 3-х років, направляються до Чернігівської ВК № 44. Станом на 1 листопада 2006 р. у будинках дитини при цих 2-х жіночих виправних колоніях знаходилося 69 дітей віком до 3-х років.

Відповідно п.2 ст.18 КВК України засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях: секторі середнього рівня безпеки – жінки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; жінки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк в порядку помилування або амністії. Таких жінок направляють до Качанівської ВК в Харківській області, де вони відбувають покарання в секторі середнього рівня безпеки колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання. На 1 серпня 2007 р. їх у колонії нараховувалося 14.

Особи, засуджені до позбавлення волі, які за висновком начальника медичної частини СІЗО потребують стаціонарного лікування у медичних частинах при УВП або медичних установах Міністерства охорони здоров'я України, направляються до зазначених установ, де є умови для лікування венеричних захворювань, алкоголізму й наркотичної залежності.

Як уже було зазначено, засуджені до позбавлення волі відбувають весь строк призначеного покарання в основному в межах адміністративно-територіальної одиниці відповідно до свого постійного місця проживання. Лише у виключних випадках їх можуть направити до УВП іншого регіону. Це можуть бути засуджені, розмістити яких немає змоги через відсутність у регіоні колоній чи секторів відповідного рівня безпеки чи за браком у регіоні достатньої кількості установ для окремого розміщення осіб, яких засуджено за одним вироком суду, або жінки, які до засудження постійно проживали за межами регіону, де вони вчинили злочин, чи які мають постійні соціальні зв'язки з близькими родичами за межами цього регіону.

Рішення про визначення Регіональною комісією рівня безпеки ВК засудженим оголошується під розпис на витягу з протоколу її засідання. За практикою засуд-

жені не присутні на засіданнях комісії, але обов'язково має бути присутньою особа, яка засуджена за особливо тяжкі злочини або яка відбувала покарання у виді позбавлення волі декілька разів і якій призначається вид установи з максимальним рівнем безпеки. Можна сказати, що жінки майже не потрапляють до комісії. А якщо в засуджених виникає бажання бути направленими до колонії іншої області, вони пишуть заяву, яку ретельно перевіряють (підставою може бути мешкання рідних засуджених в іншій області).

Витяг з протоколу засідання, з підписом засудженої й довідка про встановлення рівня безпеки ВК її співучасникам з учиненого злочину залучається до матеріалів її особової справи.

Звернення засуджених жінок чи інших громадян з питань розподілу й направлення цих осіб із СІЗО в УВП направляється на розгляд Голові Регіональної комісії не пізніше однієї доби від дня одержання її рішення й розглядаються в порядку, передбаченому чинним законодавством. Результати розгляду заяв і скарг громадянам повідомляються письмово, а засудженій оголошується під підпис. Подання скарг і заяв на рішення Регіональних комісій особами, які тримаються в СІЗО, здійснюється згідно зі ст.13 Закону України

«Про попереднє ув'язнення» [1; 1993. – № 52-X11. – Ст. 360], а особам, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, – в порядку, встановленому ст.113 КВК України. Подання скарг і заяв на рішення Регіональних комісій громадянами здійснюється відповідно до Закону України «Про звернення громадян» [1; 1996. – № 47. – Ст. 256].

У 2006 р., як і за 7 місяців 2007 р., засуджені до позбавлення волі жінки, які відбувають покарання в Качанівській виправній колонії мінімального рівня безпеки в Харківській області, не подали жодного прохання про переведення їх до іншої установи й жодної скарги на роботу Регіональної комісії. (До речі, на 1 серпня 2007 р. в установі перебували 62 жінки, які мешкали до вчинення злочину в Криму, 118 – з Чернігова, 100 – з Києва, а взагалі з 895 жінок 702 раніше мешкали в інших областях України). Засуджені змушені діяти лише через рідню. Так 2 жінки у 2006 р. були переведені в іншу установу, що було зроблено лише завдяки клопотанню родичів, бо ніяких заяв до адміністрації установи ці засуджені не подавали.

Але якісь переваги при новому розподілі засуджених по УВП повинні бути. О. Двойнос, начальник відділу спеціального обліку Департаменту у 2002 р. так пояснював складність і

доцільність цієї роботи. Якщо у 2000 р. в установах кримінально-виконавчої системи заяв, скарг або звернень щодо неправильно визначеного виду режиму налічувалося понад 10 тис., то за останні 8 місяців до Департаменту щодо неправильного рішення комісії по розподілу надійшло лише – дві заяви [2, с. 12].

У п. 17.1 Європейських пенітенціарних правил, рекомендація РЄ R (2006) 2 читаємо, що по можливості ув'язнені повинні направлятися для відбування покарання в пенітенціарні установи, розташовані поблизу від місця проживання або місця соціальної реабілітації. А в п. 17. 3, що по можливості слід з'ясувати думку ув'язненого щодо первинного для нього місця відбування покарання й кожного наступного переводу з однієї пенітенціарної установи в іншу [3, с. 8]. Однак слід констатувати, що рекомендації Європейських правил стосовно врахування бажання засуджених щодо призначення для них місця відбування покарання виконуються дуже рідко, тобто їх думки може й знають, але цим усе й обмежується. Вважаємо, що засуджені повинні мати можливість бути направленими для відбування покарання до УВП, яка як можна більше наближена до помешкання їх до ув'язнення, де найчастіше проживають їх батьки, діти чи інші родичі.

Необхідно вирішувати питання щодо захисту прав цих осіб при визначенні їм виду колонії, тобто вони повинні бути присутніми на засіданнях Регіональної комісії, коли вирішується їх доля. Бажана також участь прокурора в цих засіданнях, а також захисників засуджених (на їх прохання). Адже визначення виду колонії ув'язненим – це початкова стадія виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі, яка дуже важлива для подальшого виконання покарання стосовно здійснення процесу виправлення й ресоціалізації засуджених, захи-

сту їх прав. Ось чому так необхідне подальше поглиблене дослідження питання розподілу таких осіб по видах установ з тим, щоб надалі воно підлягало законодавчій, а не відомчій регламентації.

Викладене вище свідчить про важливе значення розподілу засуджених жінок по видам кримінально-виконавчих установ Регіональними комісіями, робота яких вимагає змін і вдосконалення, що потребує уваги науковців до цих проблем з метою поліпшення організації такої роботи.

Список літератури: 1. Відомості Верховної Ради України. 2. *Двойнос О.* Реформи – це процес // *Аспект: Інформ. бюл.* – 2002. – №2. – С.12. 3. *Европейские пенитенциарные правила: Рекоменд. СЕ R (2006) 2.* – Донець: Донец. мемориал, 2006. – 42 с. 4. Звіт про кількість УВП, наявність, рух та склад засуджених в Держдепартаменті України з питань виконання покарань // *Про дотримання законності в установах виконання покарань: виїзне засідання Комітету ВР України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності* 15.02.2007 р. – Х., 2007. – 345 с. 5. *Исправительно-трудовое право: Учебник / Под ред. Н.А. Беляева, М.И. Федорова.* – М.: Юрид. лит., 1971. – 416 с. 6. Інструкція про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі: Полож. про комісію з питань розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі // *Офіц. вісн. України.* – 2004. – № 1. – Ст. 11. 7. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хаверонюка.* – К.: Канон, А.С.К., 2001. – 463 с.

Надійшла до редакції 15.10.2007 р.

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ПОНЯТТЯ ЗЛОЧИНУ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

На даний час злочинність у сфері економічних відносин досягла масштабів, які становлять серйозну загрозу існуванню держави. Негативний вплив на стан та ефективність боротьби з економічними злочинами справляє помітна плутанина з правовими термінами, оскільки зараз поняття «злочини у сфері економіки», «економічна злочинність», «злочини у сфері економічної діяльності», «злочини у сфері господарської діяльності» та деякі інші часто застосовуються як тотожні. Аналогічні процеси у зв'язку з невизначеністю термінології спостерігаються і в статистичній звітності МВС, де зміна термінів призводить до зміни методології обчислення кількості цих видів злочинів, а відсутність відповідних понять – до відсутності критеріїв віднесення злочинів до різних груп, що відкриває шлях до маніпуляцій статистичними показниками [4, с. 112].

Такий підхід є також методологічно помилковим, оскільки відсутність визначеного поняття тягне за собою неможливість наукового вивчення й аналізу цих

груп злочинів. На необхідність визначення, зокрема, поняття «економічна злочинність» та обов'язковість користування ним при проведенні наукових досліджень і в процесі статистичного обліку економічних злочинів зазначалося в рекомендаціях Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності» (п. 2.1) [10, с.49]. Загальні питання виявлення й розслідування економічних злочинів досліджувалися в роботах А.Ф. Волобуєва, О.Г. Кальмана, Ю.І. Ляпунова, М.М. Якубович, В.О. Владимірова та інших, однак вони не торкалися зазначеної теми.

Злочини в царині економічної діяльності охоплюють деякі з корисливих посягань на власність і систему народного господарства. Ці кримінально-правові об'єкти посягань у певній своїй частині об'єднуються загальним поняттям – «економічна діяльність». Тому, перш ніж визначати поняття «злочин у сфері економічної діяльності», треба звернутися до аналізу термінів «діяльність» та «економіка», а вже потім до їх

органічного поєднання – економічної діяльності.

Діяльнісному підходу, який є своєрідним продовженням більш загального – системного, останнім часом приділяють все більше уваги, і він стає одним з основних методологічних засобів суспільних, природничих і технічних наук. Саме такий підхід дозволяє зрозуміти ті факти та явища, які не пов'язані між собою або не пов'язані з діяльністю.

Діяльність виступає найвищим типом активності, але, на відміну від останньої, вона завжди певним чином спрямована, доцільна [11, с. 12]. Отже, діяльність у широкому розумінні – це різного роду активність, спрямована на досягнення певної мети. У цьому процесі відбувається відповідне протиставлення суб'єкта й об'єкта діяльності. Тому філософи, визначаючи діяльність як спосіб буття людини у світі, виділяють у ній такі основні компоненти: а) суб'єкт з його потребами; б) мету, згідно з якою перетворюється предмет; в) об'єкт, на який спрямована діяльність; г) засіб реалізації мети; д) результат діяльності [12, с. 385]. Саме ці компоненти дозволяють вирізнити види діяльності. Існують різноманітні класифікації типів і форм останньої. Наприклад, діяльність може поділятися на духовну, матеріальну, виробничу, трудову й нетрудову;

існує й багато інших різновидів. Оскільки всі вони мають різні характеристики своїх компонентів, то й визначаються по-різному. У найбільш узагальненому вигляді діяльність визначають як заняття, працю [8, с. 167]. Але треба відмітити, що вона пов'язана не тільки зі створенням продуктів праці, а й зі споживанням, руйнацією результатів попередньої діяльності.

Що стосується формулювання, то їх види визначаються по-різному (наприклад, інвестиційну діяльність представлено як сукупність практичних дій громадян, юридичних осіб і держави з реалізації інвестицій [3, с.354]). Пізнавальною діяльністю вважається отримання (вилучення) інформації, що міститься в носіїві, та її сприйняття для розуміння й засвоєння. Під підприємницькою діяльністю мається на увазі здійснення робіт у сфері виробництва, по обслуговуванню населення або організаційних дій по виконанню цих робіт.

Для визначення категорії «економічна діяльність» треба проаналізувати її економічний складник, тобто з'ясувати, що саме вона в себе включає. Питання про те, що таке економіка, викликає досить різноманітні відповіді. Економіка (від грец. οἰκονομική – мистецтво ведіння домашнього господарства) найчастіше розглядається як народ-

не господарство країни в цілому. Вона включає галузі матеріального виробництва – промисловість, сільське господарство, транспорт, торгівлю та тощо і невиробничу сферу – просвіту, охорону здоров'я, культуру та ін. [1, с. 602].

Економіка має досить складну і розгалужену структуру, що становить собою систему взаємозв'язаних частин і ланок. Якщо розглядати її з точки зору форм власності, то вона складається з державного й недержавного секторів. У той же час, економіку можна уявити як певну послідовність стадій руху продукту, і тоді вона включає в себе виробництво, розподіл, обмін і споживання. У зв'язку з цим в економіці можна вирізнити такі основні сфери: (а) матеріальне виробництво; (б) торгівля й постачання; (в) побутове обслуговування населення [9, с. 26].

Виробництво є вихідним пунктом, основною ознакою економічної діяльності, в процесі якої на етапі виробництва відбувається пристосування початкових ресурсів до людських потреб, створення матеріальних благ, які задовольняють ті чи інші потреби населення. Що стосується поняття «економіка», то воно значно ширше, аніж «економічна діяльність». З урахуванням зазначеного можемо стверджувати, що економіка є процесом пере-

творення ресурсів, які є в розподіленні суспільства, на продукти, що повинні задовольняти як матеріальні, так і нематеріальні потреби суспільства та його членів. У процесі функціонування економіки ресурси є його початком, виробництво продукції – основною частиною, а її споживання й використання – його завершенням.

Вироблена продукція надходить у споживання окремих суб'єктів економіки через розподіл та обмін, які є подальшими, вторинними процесами щодо виробництва, наслідком безпосередньої економічної діяльності. З огляду на наведене, можемо зробити такий висновок: оскільки поняття «економічна діяльність» більш вузьке і, в той же час, містить у собі більш активний зміст, аніж термін «економіка», воно безпосередньо пов'язано з таким етапом, як виробництво матеріальних благ. Тому економічну діяльність можна визначити як систему різних робіт по виробництву матеріальних благ або здійснення необхідних для її виконання організаційних дій з метою задоволення потреб людей перш за все в товарах і послугах. Таке тлумачення повною мірою відповідає визначенню діяльності як активного впливу соціального суб'єкта на об'єкт, здійснюваного за допомогою певних засобів для досягнення цілей,

що ставляться суб'єктом. Проте не слід ототожнювати поняття «економічна діяльність» і «господарська діяльність» [2, с 1], оскільки вони охоплюють різні й за обсягом, і за об'єктами сфери діяльності людей, що знайшло своє відбиття й у чинному Кримінальному кодексі, де є VII розділ Особливої частини, який так і називається – «Злочини у сфері господарської діяльності».

Економічні відносини надзвичайно різноманітні, багато з них знаходяться у площині власності. Водночас на власності ґрунтується вся сфера виробництва матеріальних благ. Тому господарські злочини не можуть не порушувати й суспільних відносин власності. У результаті злочинні посягання на суспільні відносини, що становлять сутність економіки, можна вирізнити як економічні злочини. Їх відмінною рисою є спрямованість на економічні інтереси.

Економічна злочинність є породженням і продовженням криміналізованих економічних відносин. Її аналіз дозволяє дійти висновку, що це комбіноване поняття, що охоплює злочини, що не обмежуються посяганням на один об'єкт, який охороняється кримінальним законом. Підґрунтям для їх учинення є власність, товари, гроші, господарська діяльність, податки, цінні папери тощо. Тому можна стверджувати,

що економічні злочини – це сукупність корисливих посягань на власність і систему народного господарства, порядок керування ним з боку осіб, які виконують певні функції в системі економічних відносин. Ці кримінально-правові об'єкти посягань об'єднуються загальним поняттям – економіка. До економічної злочинності слід включати і злочини посадових осіб, але не будь-які, а тільки ті з них, що спричиняють суттєву шкоду саме в цій царині.

З урахуванням цього до економічних належать злочини проти власності, господарські й деякі посадові. Ці їх види є важливою частиною корисливої злочинності, що безпосередньо пов'язана з економічними відносинами, а, виходячи із завдань криміналістики, вважаємо, що їх доцільно розглядати як самостійну групу злочинів.

Аналогічно вирішується це питання і в багатьох інших країнах, де економічні злочини утворюють відносно самостійну групу правопорушень [7, с. 256]. На жаль, у вітчизняному кримінальному праві, кримінології та криміналістиці не існує єдиного розуміння цього виду злочинів, а визначитися з цим треба, може, навіть із позицій кримінального законодавства. Це дозволить більш чітко й точно їх вирізнити, дасть змогу уникати непотрібно-го розширення їх видів або, на-

впаки, звуження, що, звичайно, позитивно відіб'ється на ведінні судової статистики. У свою чергу, більш чітке уособлення сприятиме вдосконаленню організації боротьби з економічними злочинами та окремих методик їх розслідування з урахуванням системних зв'язків, існуючих між окремими різновидами.

Також важливо відмітити, що правова категорія «економічний злочин», яка пропонується для обігу у вітчизняному праві у вищевказаній інтерпретації, за змістом найближче знаходиться до її трактування, яке сформувалося серед зарубіжних правників. Це також буде мати позитивні наслідки для покращання співпраці між вітчизняними криміналістами та їх колегами з інших країн, а також для здійснення коректних співставлень національними даними судової статистики й розробки спільних рекомендацій попередження й подолання цих видів злочинів.

При класифікації великих груп злочинів (а група економічних злочинів є найбільшою в чинному КК) треба враховувати багато їх кримінально-правових і криміналістичних особливостей, у тому числі родового й видового об'єктів. У цьому зв'язку в криміналістичній літературі вже зверталась увага на необхідність розрізняти поняття «економічні злочини» та «злочини у сфері еконо-

міки» [6, с.217]. Сутність першого уже аналізувалась нами раніше, а друге треба розглядати у більш широкому розумінні, яке охоплює не тільки, власне, економічні злочини, а й ті, які посягають на відносини власності з боку осіб, не наділених функціями службового управління й розпорядження майном, тобто, так би мовити, осіб сторонніх, які вчиняють такі корисливі злочини, як крадіжка та інші, а також корисливо-насильницькі діяння, що посягають на чуже майно (розбій, грабiж, вимагання тощо).

Для найменування останньої групи деякі вчені використовують поняття «злочини у сфері економічної діяльності» і відносять до них контрабанду, ухилення від оподаткування, фальшування грошей, шахрайство з грошовими ресурсами, організацію фіктивних підприємств, корисливі вбивства, вбивства на замовлення та ін. [5, с. 14]. Це навряд чи правильно з точки зору як кримінально-правових наук, так і практики боротьби зі злочинністю, оскільки, як уже було з'ясовано, поняття «злочини у сфері економічної діяльності» є більш вузьким, ніж «економічні злочини», тим паче – «злочини у сфері економіки», до яких якраз можливо віднести деякі з корисливо-насильницьких, але аж ніяк не вбивства. Цей вид злочинів за своєю суттю не є економічним.

Тому логічно і правильно буде вважати злочини у сфері економічної діяльності невід'ємною частиною, елементом системи економічних злочинів, які, у свою чергу, є частиною ширшого класифікаційного поняття – «злочини у сфері економіки».

Злочини у сфері економічної діяльності – це велика група діянь, що різняться між собою ознаками об'єктивної сторони, способами їх учинення, характером суспільної небезпеки і ступенем тяжкості. Ці обставини зумовлюють необхідність розробки криміналістичного поняття цього виду правопорушень. Вирішення цього питання допоможе з'ясувати їх сутність, удосконалити чинне кримінальне законодавство, відокремити їх від суміжних злочинів, розробити більш чітку наукову систему економічних злочинів, зокрема, у сфері економічної діяльності, що сприятиме успішній боротьбі з цими складними і небезпечними видами правопорушень.

Особливістю економічної діяльності є те, що на цю сферу поширюється дія значного за обсягом спектра правових норм – від конституційних до норм цивільного й господарського права. Ось чому при дослідженні злочинів у царині економічної діяльності треба брати до уваги ці норми у взаємозв'язку з нормами Кримінального кодексу, а також враховува-

ти дії суспільних процесів, що відбуваються в економіці, й об'єктивні закономірності у сфері економічних відносин.

Ці злочини вчинюються у сфері економічної діяльності нашого суспільства, тобто, в царині матеріального виробництва. Вони також пов'язані з поточною господарською діяльністю в промисловості, будівництві, сільському господарстві. Основу цього виду злочинів становлять окремі злочини господарські та проти власності. Вони найтісніше взаємопов'язані, оскільки власність на засоби і способи виробництва є необхідним фундаментом виробничих відносин, у яких здійснюється господарська діяльність. Разом із тим правильне здійснення господарської діяльності – це необхідна умова й гарантія успішного розвитку й примноження власності. Родовим об'єктом розглядуваних злочинів є сукупність виробничих відносин з приводу виробництва матеріальних благ.

Посягання при вчиненні злочинів цього виду відбувається шляхом впливу на предмет цих відносин – майно, основні фонди, оборотні та інші кошти, сировина, продукція, валютні кошти, цінні папери та все інше, що можна віднести до матеріальних цінностей. Для способів досліджуваних нами протиправних діянь характерно те, що вони мають макси-

мально завуальований характер, вчиняються без застосування насильства, навмисно і, як правило, з корисливих мотивів і мають за мету корисливість (вилучення чужого майна на користь винного або інших осіб чи використання цього майна у своїх інтересах або в інтересах третіх осіб).

Відмінною й водночас інтегруючою ознакою злочинів у сфері економічної діяльності є те, що вони вчиняються особами, діяльність яких має економічну природу і які безпосередньо включені у процес матеріального виробництва (співпрацівники підприємств незалежно від форм власності, зокрема, матеріально-відповідальні та службові особи).

Суспільно-небезпечними наслідками таких злочинних діянь є матеріальна й моральна шкода, що причиняється відносинам з виробництва матеріальних благ і розподілу продуктів праці, а також підрив економічних підвалин всієї фінансової системи держави.

Спираючись на вищевикладене, злочини у сфері економічної діяльності можемо визначити як *передбачені кримінальним законом суспільно-небезпечні, навмисні й корисливі діяння, що посягають на суспільні відносини, пов'язані з виробництвом матеріальних благ, і вчиняються особами, які реалізують свої професійні функції в системі еконо-*

мічних зв'язків та відносин. Суттєвими ознаками цієї групи протиправних діянь є їх криміналістична однорідність, тобто детермінованість однаковою обставиною виробництва (сюди належать галузь, виробнича дільниця, місце, час, канали збуту, реалізації здобутого злочинним шляхом та ін.), учинення, хоча й різними, але порівняно близькими способами, однакові характеристики особи злочинця й предмета посягання. Звідси можна зробити висновок, що криміналістичні характеристики цих видів злочинів також мають багато спільного. Водночас слід розрізняти поняття «економічні злочини» й більш вузьке – «злочини у сфері економічної діяльності». Другі є найбільш небезпечною частиною економічних злочинів і, як і будь-яке кримінально-правове явище, мають певну самостійність.

Отже, до злочинів у сфері економічної діяльності слід відносити: (а) привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК); (б) порушення порядку зайняття господарською й банківською діяльністю (ст. 202 КК); (в) зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203 КК); (г) незаконний обіг дисків для лазерних систем зчитування, матриць, обладнання й сировини для їх ви-

робництва (ст.203¹ КК); (д) незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК); (е) фіктивне підприємство (ст. 205 КК); (є) порушення порядку здійснення операцій з металобрухтом (ст. 213 КК); (ж) незаконне виготовлення, підроблення, використання або збут незаконно виготовлених, одержаних чи підроблених марок акцизного збору чи контрольних марок (ст. 216 КК); (з) незаконне виготовлення, збут або використання державного пробірного клейма (ст. 217 КК); (и) фаль-

сифікація засобів вимірювання (ст.226 КК); (і) випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227 КК); (й) незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК).

Об'єднання в окрему групу цих злочинів надає змогу на науковому рівні розробити загальні питання їх виявлення, викриття й розслідування і на цій підставі сформулювати ефективні методичні рекомендації, у тому числі по розслідуванню кожного з них. Але це вже тематика подальших публікацій.

Список літератури: 1. Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров – Т. 29. – М.: Сов. энцикл., 1978. – 640 с. 2. Волобуев А.Ф. Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2002. – 42 с. 3. Економічна енциклопедія / Відпов. ред. С.В. Мочерний. – Т. 1. – К.: Вид. центр «Академія», 2000. – 864 с. 4. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії: Монографія / За ред. Кальмана О.Г. – Х.: Вид-во ТОВ «Новасофт», 2005. – 255 с. 5. Кальман О.Г. Організована економічна злочинність і корупція в Україні: проблеми протидії // Правові проблеми боротьби зі злочинністю: 36. праць дослід. проекту «А» наук.-дослід. Програми АПРН України та НІЮ США. – К. 2. – Х.: Схід.-регіон. центр гуманіт.-освіт. ініціатив, 2002. – С. 5-30. 6. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник / За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Право, 1998. – 376 с. 7. Лунев В.В. Преступность XX века. Мировые, региональные и российский тенденции. – М.: НОРМА, 1997. – 497 с. 8. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Рус. яз., 1991. – 916 с. 9. Ответственность за хозяйственные преступления / Ю.И. Ляпунов, М.М. Якубович, В.А. Владимиров и др. – М.: Акад. МВД СССР, 1981. – 80 с. 10. Проблеми боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності // 36. матер. міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 15-16 грудня 1998 р. / За ред. М.І. Панова – Х.: Нац. юрид. акад. України, 1999. – 53 с. 11. Сабитов Р.А. Посткриминальное поведение (понятие, регулирование, последствия). – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1985. – 193 с. 12. Українська радянська енциклопедія / Голов. ред. М.П. Бажан. – Т. 3. – К.: Голов. ред. укр. рад. енцикл., 1979. – 552 с.

Надійшла до редакції 21.12.2007 р.

СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД У МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Предметна галузь методики розслідування злочинів полягає в дослідженні закономірностей процесу розкриття, розслідування і профілактики кримінально караних правопорушень різних видів. Одним з відносно нових наукових напрямків у цій сфері є застосування теорії слідчих ситуацій. На даний момент ідея ситуаційного підходу широко використовується як у сучасних теоретичних і практичних розробках, так і модернізації окремих методик розслідування злочинів. Вагомий внесок в дослідження впливу ситуацій в розслідуванні злочинів зробили такі науковці, як О.Я. Баєв, Р.С. Бєлкін, Т.С. Волчецька, Л.Я. Драпкін, В.Ю. Шепітько та ін.

Ситуаційний підхід є спеціальним застосуванням теорії криміналістичної ситуалогії [4], що використовується в криміналістичній тактиці при формуванні систем тактичних прийомів проведення слідчих дій і в судовій експертизі при розв'язанні ситуаційних і діагностичних завдань. Поряд із ситуаційним підхо-

дом у методиці розслідування злочинів криміналісти вирізняють традиційний підхід, заснований на обставинах, що підлягають з'ясуванню, який є більш старим емпіричним способом розслідування злочинів, але має значне поширення серед практичних працівників [9, с.351-362]. За своїм змістом він, як правило, полягає у формулюванні переліку завдань слідчого на підставі особливостей предмета доказування, конкретизованих стосовно різновиду протиправного діяння, і в наступному проведенні окремих слідчих дій з метою встановлення цих завдань. На відміну від нього, ситуаційний підхід диференціює слідчі ситуації початкового й наступного етапів розслідування, характер і зміст інформації, за якими й визначається, які саме слідчі дії будуть проведені й у якій послідовності.

Порівняння означених підходів дозволяє виокремити їх основні змістовні розбіжності. Вони охоплюють:

а) елемент «обставини, що підлягають з'ясуванню», дифе-

ренціюється на обставини, загальні за справою, й такі, що конкретизуються стосовно слідчої ситуації, а також процесуальної дії;

б) широкі можливості алгоритмізації процесу розслідування у вигляді рекомендацій щодо послідовності слідчих дій, які прямо залежать від слідчих ситуацій;

в) більшу змістовну адекватність тактики слідчих дій при їх проведенні в різних слідчих ситуаціях.

Методика розслідування злочинів в інтерпретації ситуаційного підходу обов'язково має включати в себе ситуації, відповідні їм версії й послідовності слідчих дій, предмет яких конкретизовано щодо інформації, яку містить ситуація. Така інформація є своєрідним містком між ситуацією, версіями й заходами, що будуть застосовані слідчим. Ось чому криміналісти диференціюють ситуації, які мають найбільші відмінності інформаційного характеру. Розглянемо коротко зазначені елементи та їх взаємодію.

У правовій криміналістичній науковій літературі висловлюються різні точки зору на зміст категорії «слідча ситуація». Одні вчені її вважають *переважно як зовнішні щодо розслідування умови й обстановки* [13, с. 157; 1 с.13-14; 6, с. 75 та ін.], дехто переконує, що вона складається з інформації, яка *характеризує*

стан розслідування [5, с. 90; 2, с. 25; 7, с. 138 та ін.]. Але найбільш прийнятною, на нашу думку, є позиція тих науковців, які слідчу ситуацію трактують у 2-х наведених вище аспектах [8, с. 167; 3, с. 7; 10, с. 187 та ін.]. Особливість цього підходу – в підкресленні синтетичної сутності вказаного поняття, яка об'єднує навколо діяльності слідчого 2 елементи. Аналіз повторюваності змісту зазначених складників дозволяє сформулювати типові слідчі ситуації, які з точки зору методики можуть бути поділені за різними підставами: (а) за обсягом інформації про злочинця й обставини події; (б) за наявністю або відсутністю чинника раптовості; (в) за часом, який проминув з моменту вчинення злочину, та ін. Крім того, залежно від урахування фактору часу ситуацію можна розглядати, з одного боку, як інформаційний зріз даних про розслідувану подію, а з другого – як характеристику розслідування впродовж певного проміжку часу.

Менш практично значущим у методиці розслідування є поділ ситуацій на проблемні, конфліктні, безконфліктні, складні, ускладнені й прості, що запозичено з криміналістичної тактики.

За допомогою типізації ситуацій відбувається впорядковане накопичення досвіду розслідування злочинів. Типова слідча

ситуація завдяки своїй зручній структурі полегшує збирання й подальше наукове узагальнення інформації про слідство. Однак необхідно пам'ятати, що через індивідуальну й неповторну природу злочину буквально, не скориговане до конкретних особливостей застосування рекомендацій за типовими ситуаціями може призвести до слідчих помилок.

Хоча слідча версія, на відміну від ситуації, й не має матеріальної форми відбиття, ці 2 поняття тісно взаємозв'язані. Слідча ситуація відображає наявний у слідчого обсяг знань про подію, які можуть бути не тільки дефіцитними, а й хибними з інформаційної точки зору. Коло невідомих і підлягаючих перевірці й уточненню фактів відновлюється й компенсується слідчим за допомогою знань, що містяться в криміналістичній характеристиці злочинів – узагальненому емпіричному досвіді. Отже, конкретні відомості, що містяться у слідчій ситуації, переломлюються в типовому знанні цієї характеристики і створюють ситуаційно конкретизовані обставини, які підлягають з'ясуванню за робочими слідчими версіями. Аналогічно взаємодіють типові слідчі ситуації і з криміналістичною характеристикою злочинів, що призводить до формування таких обставин за типовими версіями.

Обставини, що підлягають з'ясуванню, ставлять перед слідчим завдання фіксуємого й пошукового характеру, вирішення яких відбувається при проведенні слідчих дій. Перші пов'язані із закріпленням наявних слідів злочину, що зберігаються в матеріальній та ідеальній формі, другі спрямовані на пошуки злочинця й прихованих носіїв даних про подію.

Пов'язані з наявністю або відсутністю чинника раптовості ситуації виникають на початковому етапі розслідування злочинів, інформація про які містить відомості про злочинців. Дані ж про спосіб мають лише в загальних рисах: це, зокрема, продовжуваність у часі і спрямованість на предмет, щодо якого особа володіє певними повноваженнями. Так, виявлення правоохоронними органами одного з таких елементів способу злочину, як готування, безпосереднє досягнення злочинної мети або приховання, може призвести до так званої контрольованості злочину, пов'язаної з формуванням сприятливих умов для слідоутворення, затримання «на гарячому», вивчення особи злочинця. Такі ситуації властиві для початкового етапу розслідування вимагань, розкрадань, службових (наприклад, хабарництва) та групових злочинів.

Натомість ситуації розслідування кримінально караних діянь,

спосіб яких не передбачає істотних підготовчих дій або які вчиняються щодо чужого майна, характеризуються за обсягом інформації про злочинця та обставини події і поділяються на пов'язані з безпосереднім затриманням злочинця, наявністю в слідства інформації про нього й такі, в яких відомостей про особу, яка вчинила злочин, немає. Указані слідчі ситуації вирізняються на початковому етапі досудового слідства за крадіжками, грабежами, посяганнями на життя та здоров'я .

Найбільш розвинені підвидові методики демонструють взаємозв'язки ситуаційного підходу з криміналістичною класифікацією злочинів і пропонують поділяти ситуації на початковому етапі розслідування залежно від місця вчинення (наприклад, крадіжки на залізничному транспорті, квартирні, кишенькові), мотиву злочину (вбивства за невстановленим мотивом) та ін.

Різне співвідношення змістовного обсягу наведених вище інформаційних компонентів визначає диференціацію слідчих ситуацій, а узагальнення цих даних дозволяє, як уже зазначалося, виокремити фіксуючі й пошукові завдання слідчого й окреслити необхідні для їх вирішення слідчі дії. Фіксуючі пов'язані із закріпленням наявних слідів злочину, що зберігаються в матеріальній та ідеальній формі, в той

час як пошукові спрямовані на пошуки злочинця й прихованих носіїв відомостей про подію.

Для ситуацій, у яких інформаційний зміст спонукає слідчого до невідкладного проведення фіксуючих заходів, притаманна наявність значної кількості різноманітних слідів. У такому разі провадиться огляд місця події, документів, тіла живої особи, допитуються свідки-очевидці й потерпілі. Предметом указаних дій, крім іншого, виступають: опис прикмет зовнішності злочинця, його дій, знаряддя злочину, встановлення перебування особи на місці вчинення злочину та ін.

Коли ж бракує окремої важливої інформації (злочинця не затримано, не встановлено його особи, потерпілий невідомий, немає безпосередніх свідків, слідова картина фрагментарна тощо), провадяться заходи по отриманню інформації. Це можуть бути оперативно розшукові дії, що виконуються за вимогою слідчого, обшуки з метою встановлення місця перебування особи чи переховування предметів, основні й додаткові огляди місця події та ін.

Ситуації наступного етапу розслідування формуються після проведення першочергових і невідкладних слідчих дій і залежать від ступеня реалізації і обсягу пошукових і фіксуючих завдань. У ситуації з незначним обсягом пошукових завдань після реалі-

зації завдань фіксуючих слідчому необхідно *верифікувати* отримані докази й усунути можливі протиріччя. У таких випадках призначаються судові експертизи, провадиться пред'явлення для впізнання, здійснюються очна ставка, слідчий експеримент і перевірка показань на місці.

У протилежній ситуації, коли наявні сліди злочину вже знайшли своє відбиття в матеріалах справи, але заходи по встановленню таких важливих обставин, як виявлення місця перебування злочинця, свідків-очевидців, пошуки знаряддя злочину, місця події, документів тощо, ще тривають, слідство потребує повного або часткового переосмислення структури і змісту зібраних доказів за справою. Серед заходів, які можуть бути проведені в таких ситуаціях, можна назвати:

– залучення спеціалістів у певній галузі знання (економістів, бухгалтерів, спеціалістів-комп'ютерників) або оперативних працівників відповідного профілю (служби боротьби з економічною злочинністю, карного розшуку);

– критичний розбір одержаних доказів з метою спростування чи перевірки раніше зібраних відомостей (проведення *повторних* допитів, обшуків, експертиз та ін.);

– детальне дослідження наявних носіїв інформації для одержання нових джерел (проведен-

ня *додаткових* допитів, експертиз, оглядів документів, місця події, обшуків тощо);

– упорядкування доказів і поглиблений аналіз їх походження (проведення слідчого експерименту із значними змінами умов з метою реконструкції й моделювання обстановки на місці, призначення судових експертиз із запитаннями діагностичного й ситуаційного характеру та ін.).

Підсумовуючи наведене в даній статті, вважаємо, що ситуаційний підхід до розслідування злочинів виявляє себе як у сукупності виважених кроків слідчого по досягненню певної мети на досудовому слідстві, так і в діяльності науковця стосовно дослідження процесу кримінального судочинства. Разом із тим слід зазначити, що час застосування ситуаційного підходу різний. Інакше кажучи, слідчий використовує останній під час триваючого слідства, а науковець – вже після його завершення.

Також відмінним є ступінь дрібності аналізованих ситуацій: слідчий аналізує конкретні ситуації, а дослідник вдається до розгляду різноманітних ситуацій з метою їх узагальнити.

З точки зору слідчого використання ситуаційного підходу має наступну найбільш загальну послідовність кроків:

– виокремлення існуючої ситуації;

– її порівняння з тими, що мали місце раніше (за аналогією із власного досвіду, що розглядалися в наукових, інформаційних і нормативних джерелах);

– застосування рекомендованих заходів з коригуванням до конкретних умов.

Науковець застосовує ситуаційний підхід інакше, що полягає в наступному:

– виокремлення в розслідуванні, що вже відбулося, слідчих ситуацій початкового, наступного й заключного етапів, їх типізація;

– фіксація застосованих слідчим у цих ситуаціях заходів, пошук дій, повторюваних за змістом і послідовністю;

– формулювання рекомендацій з найбільш ефективного провадження досудового слідства.

Ситуаційний підхід у методиці розслідування злочинів є актуальним і з точки зору перспективи розвитку алгоритмізації процесу досудового слідства, в тому числі з використанням автоматизованих засобів планування розслідування. У криміналістичній науковій літературі зустрічаються теоретичні спроби адаптації ідей мережевого планування на досудовому слідстві, однак через складність вони свого часу не знайшли ні поширення, ні навіть підтримки в кримінальному судочинстві [Див.: 12, с.198; 11, с.122].

Разом із цим центральна ідея такого планування потребує окремого дослідження в криміналістиці з використанням сучасних комп'ютерних технологій, з виокремленням ситуацій початкового й подальших розслідування, тісно пов'язаних певними послідовностями слідчих дій. Справедливості заради слід зазначити, що з 1987 р. існує й постійно розвивається загальнодоступне програмне забезпечення – *Microsoft Project*, спеціально створене для розробки планів, розподілу ресурсів за завданнями, відслідковування прогресу й аналізу обсягу слідчої роботи. Однак, незважаючи на легкий і доступний інтерфейс, ця програма потребує відповідного впровадження й навчання слідчого – користувача цієї програми.

Поряд із зазначеною вище проблемою алгоритмізації досудового слідства залишається ще досі не дослідженим місце ситуаційного підходу в системі окремих методів криміналістики, роль якого ще очікує свого спеціального вивчення.

Використання ситуаційного підходу в завершальному розділі криміналістики значно спрощує практичне застосування наукових порад, пов'язує спільною структурою окремі методики розслідування злочинів різних категорій. Учені, користуючись ними, досягають ситуації, що ви-

никають на досудовому
слідстві в їх багатоманітні, ви-
окремлюють типове й форму-

люють рекомендації криміналі-
стики у простій і доступній
формі.

Список літератури: 1. Баев О.Я. Конфликтные ситуации на предварительном следствии и криминалистические средства их предупреждения и разрешения. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Л., 1985. – 48 с. 2. Васильев А.Н. О криминалистической классификации преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): Материалы научно-практической конференции. – М., 1976. – С. 23-27. 3. Великанов С.В. Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2002. – 23 с. 4. Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: Монография. – Калининград: Калинингр. ун-т. – 1997. – 241 с. 5. Гавло В.К. О следственной ситуации и методике расследования хищений, совершаемых с участием должностных лиц // Вопросы криминалистической методологии, тактики и методики расследования. – М., 1973. – С. 88-92. 6. Ключков В.В. Проблемы теории следственной ситуации // Следственная ситуация. – М.: Всесоюзный институт по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1985. – С. 74-79. 7. Криминалистика: схемы и комментарии. – 2-е изд., перераб. и доп. Под ред. А.Г. Филиппова. – М.: Юриспруденция, 2001. – 237 с. 8. Криміналістика: Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підруч. для студентів юрид. вузів і фак.. За ред. В.Ю. Шепітька. – Х.: Право, 1998. – 375 с. 9. Криминалистика: Учебник / Дралкин Л.Я., Карагодин В.Н. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 663 с. 10. Настільна книга слідчого: Наук.-практ. видання для слідчих та дізнавачів / М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова та ін.. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 728 с. 11. Самыгин Л.Д. Графическая форма плана расследования уголовного дела // Вопросы борьбы с преступностью. – М.: Юрид. лит., 1971. Вып. 14. – С. 125-126. 12. Сыров А.П. О возможностях сетевого планирования в расследовании преступлений // Правовая кибернетика. – М.: Наука, 1970. – С. 198-211. 13. Шиканов В.И. Разработка теории тактических операций – важнейшее условие совершенствования методики расследования преступлений // Методика расследования преступлений (общие положения): Материалы научно-практической конференции. – М., 1976. – С. 155-159.

Надійшла до редакції 09.10.2007 р.

ЗМІСТ І СТРУКТУРА ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ШАХРАЙСТВА З ФІНАНСОВИМИ РЕСУРСАМИ

Розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами передбачає використання певних дій. Цей процес становить собою складну діяльність, що може бути виконана шляхом застосування комплексу заходів у певній послідовності. Оптимізація розслідування цього виду злочинів обумовлена використанням типових тактичних операцій, що є найбільш ефективним шляхом вирішення проблем в конкретних слідчих ситуаціях.

У криміналістиці проблема тактичних операцій почала обговорюватися з початку 70-х років ХХ ст. Певну увагу їй приділяли такі вчені, як А.В. Дулов, В.А. Журавель, С.Ф. Здоровко, В.О. Князєв, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов та ін. [Див.: 2-5; 7; 12-14]. Особливу значимість взаємодії слідчих з оперативними підрозділами набула при розслідуванні розкрадань майна в різних галузях народного господарства [6; 8; 9; 10]. У процесі розслідування цього виду злочинів особливе місце посідали

тактичні операції під назвою «Документ», «Установлення осіб, причетних до розкрадання», «Забезпечення відшкодування матеріальних збитків», «Груповий обшук», «Розшук і затримання злочинців», «Установлення способу вчинення злочину», «Затримання на гарячому» та деякі інші. З урахуванням змін у сучасній економічній ситуації, специфіки механізму деяких видів злочинів, рівня технічного прогресу, вказані тактичні операції при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Анкетування слідчих МВС України показує: (а) 84% із них висловилися за комплексність слідчих дій та оперативно-розшукових заходів (далі – ОРЗ) при розслідуванні розглядуваного злочину; (б) 14,7% вважають, що названі дії доцільно провадити розрізнено; (в) 1,3% відмітили необхідність комплексності слідчих дій та ОРЗ тільки на початковому етапі розслідування. За необхідність їх проведення в су-

ворій послідовності (системі) вислопилось 80% опитаних; проти – 13,3%; не відповіли на запитання 6,7% респондентів. Найбільшу значимість у розслідуванні набувають такі тактичні операції, як «Документ», «Співучасники», «Позичальник», «Кредитор».

У зв'язку з тим, що одержання кредиту або пільг з оподаткування неможливе без відображення цього процесу в документах, отримання в розпорядження слідчого документації й запобігання її знищення – одне із найважливіших завдань початкового етапу розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами. Суттєву допомогу в цьому може надати тактична операція «Документ», першочерговість проведення якої зумовлена тим, що з моменту початку розслідування існує велика вірогідність знищення або приховування документів, що використовувалися при вчиненні такого злочину.

Для вирішення завдань зазначеної тактичної операції необхідно: а) встановити, які документи було передано кредиторові для одержання позики або пільг щодо оподаткування; б) з'ясувати місцезнаходження їх; в) провести виїмку документів; г) вивчити їх зміст і перевірити відомості, які містяться в них.

Під час проведення цієї тактичної операції до її складу включають такі слідчі дії: (а) виїмка

документів як у кредитно-фінансовій установі, так і в позичальника; (б) обшук; (в) слідчий огляд документів; (г) допит; (д) огляд приміщень; (е) призначення судово-економічної експертизи. Окрім слідчих дій тактична операція «Документ» охоплює також комплекс оперативно-розшукових заходів, як-то: (а) запити у відповідні установи й організації, (б) опитування осіб, (в) спостереження (зовнішнє, електронне), (г) робота з агентурними співробітниками, (д) негласне проникнення в приміщення з метою їх огляду, а також документів, що зберігаються там, (е) відібрання пояснень та ін.

У кредитно-фінансовій установі отримують кредитну і юридичну справи клієнта. У позичальника вилучаються документи, що характеризують фінансово-господарський стан, мету одержання кредиту та його використання. У деяких випадках треба відразу передбачити можливість проведення обшуку з метою відшукування вказаних документів. Вилучені при виїмці чи обшуку, вони підлягають огляду для з'ясування змісту, ознак підробки, встановлення відповідності нормативно-правовим вимогам. Для цього можна запросити консультантом відповідного спеціаліста.

Залежно від ситуації іноді доцільно провести огляд виробни-

чих, складських, офісних та інших приміщень. Під час огляду встановлюється:

– відповідність офісу роду діяльності даної організації, можливість розміщення там співробітників у чисельності, зазначеній у документах;

– знаходження в даному приміщенні інших організацій, місця в офісі, де можуть зберігатися (бути приховані) документи, які интересують слідчого;

– цільове призначення оглядуваного приміщення, його відповідність даним, зазначеним у документах;

– наявність у ньому матеріалів, продукції, устаткування відповідно до зазначеної документації;

– придатність складського приміщення для зберігання певної продукції, матеріалів тощо.

У разі отримання інформації, що декілька осіб, які представляють різні підприємства (організації), вступивши в злочинну змову, незаконно одержали кредит або використали його не за цільовим призначенням, доцільно провести тактичну операцію «Співучасники», сутність якої полягає у збиранні всієї можливої інформації про механізм злочину, з'ясуванні учасників та їх зв'язків. Аналізована тактична операція включає такий комплекс слідчих дій та ОРЗ: а) виїмку або обшук у посадових осіб за місцем роботи та

проживання; б) огляд необхідних документів; в) призначення ревізії фінансово-господарської діяльності організації; г) допит її керівника; д) допит головного бухгалтера; е) їх очну ставку; є) призначення судово-економічних експертів.

Особливістю цієї операції є те, що значне місце в ній відводиться ОРЗ, які провадяться разом зі слідчими діями. Складність тактичної операції «Співучасники» становить виявлення зв'язків між злочинцями, тому дії оперативних підрозділів повинні бути спрямовані на збирання всієї можливої інформації про механізм злочину. Суттєву допомогу в цьому може надати застосування оперативно-технічних засобів, передбачених законом.

Після проведення виїмок та обшуків, вивчення вилучених документів слід допитати всіх осіб, яких стосується одержаний кредит. Під час допитів з'ясовуються такі питання: а) хто формально й реально керує фірмами; б) хто запропонував одержати кредит, як були розподілені ролі, хто керував вчиненням злочину, готував документи, вів переговори з кредитором; в) на які цілі передбачалося витратити кредит і куди фактично його було використано.

Тактична операція «Позиціальник» здійснюється в ситуації, коли існує інформація про вчинене шахрайство з фінансовими

ресурсами, але особа злочинця невідома і кримінальна справа порушена за фактом вчинення злочину. Дії слідчого при цьому мають бути спрямовані на встановлення осіб, які були заінтересовані в одержанні даного кредиту. Це можуть бути особи, чії прибутки безпосередньо залежать від результатів господарської діяльності підприємства або які на момент одержання кредиту знаходились у складному фінансовому становищі (великі особисті борги, надійшли строки повернення раніше одержаного кредиту тощо).

Наприклад, при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами, вчиненого Б. – комерційним директором підприємства «Ескада», було проведено серію допитів посадовців і співробітників останнього. У результаті цього було встановлено, що генеральний директор В. на нарадах заперечував проти одержання кредиту, в той же час як Б. наполягла на його необхідності, мотивуючи це тим, що вона має в банку «зв'язки» і можна одержати кредит на дуже вигідних умовах. Не отримавши підтримки генерального директора, Б. підбила його підпис¹.

Важливе значення при проведенні тактичної операції «Позиціальник» має допит, якому підля-

гають особи: (а) чії підписи мають місце в документах, наданих у банк; (б) які могли поставити підписи – інші посадовці, власники, засновники; (в) які брали участь у збиранні й оформленні документів; (г) стосовно яких отримана оперативна інформація, що вони можуть володіти необхідними даними. Під час допитів цих осіб необхідно з'ясувати: 1) хто запропонував взяти кредит у банку; 2) хто підтримав цю пропозицію; 3) фінансове становище цих осіб, чи не мають вони фінансових труднощів; 4) порядок прийняття рішення про взяття позики; 5) хто має право підписувати необхідні для цього документи; 6) чи могла реальна особа, чий підпис є в документах, його поставити; 7) чи мали місце суперечності при обговоренні кредитного питання; 8) хто проводив переговори в банку; 9) хто фактично розпоряджається грошовими коштами, які належать фірмі (організації, підприємству).

З метою встановлення, кому належать підписи в документах, слід призначити почеркознавчу або технічну експертизу. На бланках документів можуть залишитися відбитки пальців рук осіб, які підписали їх, тому призначається й дактилоскопічна експертиза.

Вчинити шахрайство з фінан-

¹ За матеріалами СУ УМВС України в Харківській області за 2002 р.

совими ресурсами іноді неможливо без злочинної змови представників кредитора й позичальника, зв'язок між якими полягає в тому, що працівник кредитно-фінансової установи за хабар сприяє вчиненню цього злочину. У такій ситуації доцільно провести тактичну операцію «Кредитор», у перебігу якої необхідно (а) ознайомитися з умовами одержання кредиту і (б) зібрати інформацію (особисту, ділову, фінансову) про службових осіб банку, в чій компетенції вирішення питання про надання позики. Оскільки одержання хабара співробітником такої установи – подія минулого, планування проведення тактичної операції «Затримання на гарячому» неможливе. Тому наголос у доведенні факту отримання хабара робиться на допит та очну ставку, при проведенні яких слідчому доцільно використовувати інформацію, одержану оперативно-розшуковим шляхом.

З метою доведення одержання хабара необхідно допитати: а) особу-позичальника, яка займалася оформленням потрібних для одержання кредиту документів і вела переговори в банку; б) ініціатора отримання кредиту; в) особу, яка рекомендувала звернутися до конкретного працівника банку й була посередником у знайомстві між кредитором і позичальником; г) осіб, виявлених оперативними або

слідчими методами, які знаходяться з підозрюваним в конфліктних відносинах або можуть бути обізнаними в силу виконання ними службових обов'язків.

У комплексі зі слідчими діями реалізують ОРЗ: а) прослуховування телефонних переговорів; б) перехват пейджингових і факсових повідомлень, електронної пошти; в) контроль поштових відправлень, телеграфних та інших повідомлень; г) зовнішнє спостереження тощо. Оперативним шляхом перевіряється інформація, одержана при допитах. Важливе значення має виявлення осіб, у яких з підозрюваним конфліктні відносини. Це можуть бути співробітники банку, які бажають отримати посаду, яку займає підозрюваний, або які, на їх думку, незаконно звільнені, отримали стягнення, переведені на нижчу посаду та ін. Поінформованість слідчого про конфліктні ситуації може надати суттєву допомогу у виборі тактики допиту й очної ставки.

Приміром, під час розслідування обставин видачі керівництвом однієї з шахт міста Кривого Рога гарантійного листа приватним підприємцям, використаного для одержання кредиту, встановлено, що лист надруковано секретарем за безпосередньою вказівкою директора й видано в її присутності. Аналогічні свідчення дали працівники бухгалтерії, які

підготували його текст. Ці показання суттєво сприяли доведенню вини директора в одержанні від підприємців хабара [1, с. 49].

Розслідування шахрайства з фінансовими ресурсами ставить перед слідчим різнорівневі завдання, для вирішення яких недостатньо виконання окремих слідчих

дій. Ця обставина викликає необхідність проведення певних комплексів слідчих та організаційних дій, вжиття ОРЗ, тобто певних тактичних операцій, що дозволяє сьогодні ефективно провадити досудове слідство і протидіяти вчиненню цього виду злочинів у майбутньому.

Список літератури: 1. Волобує А. Особливості порушення кримінальних справ про злочини у кредитній сфері та їх розслідування // Вісн. прокуратури. – 2001. – № 3 (9). – С. 44-50. 2. Дулов А.В. Тактические операции при расследовании преступлений. – Минск: БГУ, 1979. – 128 с. 3. Журавель В.А. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2005. – 312 с. 4. Здоровко С.Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). – Х.: Гриф, 2004. – 176 с. 5. Князев В.А. Проблемы тактических операций в методике расследования хищений государственного или общественного имущества: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Харьков. юрид. ин-т. – Х., 1986. – 24 с. 6. Князев В.А., Мозговой П.П. Методика расследования и раскрытия хищений грузов на железнодорожном транспорте: Учеб. пособ. – Горький: Горьк. ВШ МВД СССР, 1977. – 106 с. 7. Коновалова В.О. Вбивство: мистецтво розслідування. – Х.: Факт, 2001. – 311 с. 8. Матусовский Г.А. Расследование хищений в промышленности и сельском хозяйстве: Учеб. пособ. – Х.: Юрид. ин-т, 1979. – 64 с. 9. Расследование хищений государственного или общественного имущества, совершенных путем присвоения, растраты либо злоупотребления служебным положением: Учеб. пособ. / Под ред. М.П. Хилобока. – М.: ВШ МООН СССР, 1968. – 76 с. 10. Селезнев Б.Н., Радаев В.В. Участие следователя в тактических операциях на первоначальном этапе раскрытия и расследования хищений социалистического имущества. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1982. – С. 21-24. 11. Хмыров А.А. Расследование хищений государственного и общественного имущества: Учеб. пособ. – М.: ВЮЗИ, 1970. – 172 с. 12. Шелітько В.Ю. Проблеми удосконалення розслідування хабарництва (новітні криміналістичні прийоми і логіка доказування) // Проблеми запобігання службовим злочинам у сфері господарської діяльності: Матер. наук.-практ. семін. / Гол. ред. В.В. Сташис. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – С. 166-169. 13. Шелітько В.Ю. Теория криминалистической тактики: Монография. – Х.: Гриф, 2002. – 349 с. 14. Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций в расследовании преступлений. – Иркутск, Иркут. ун-т, 1983. – 200 с.

Надійшла до редакції 23.10.2007 р.

СПОСОБИ ДОВЕДЕННЯ ДО САМОГУБСТВА

Зміст, структура і значення способу вчинення злочину досліджені криміналістикою достатньо широко. Різні аспекти цього вчення висвітлювалися такими вченими-криміналістами, як Р.С. Белкін, В.К. Гавло, І.Ш. Жорданія, Г.Г. Зуйков, О.Н. Колесніченко, В.П. Колмаков, Г.М. Мудьюгін, В.О. Коновалова, В.О. Овечкін, В.В. Чурпіта [Див.: 2, с. 735; 6; 7; 8, с. 6, 7; 19] та ін. У криміналістиці на даний час вироблено стале поняття способу вчинення злочину: це спосіб дії злочинця, що виражається в певній взаємозалежній системі операцій і прийомів приготування, вчинення і приховування злочину [20, с. 208].

У кримінально-правовій доктрині визначається, що спосіб учинення злочину служить для злочинця засобом досягнення відповідної мети, що він властивий усім злочинам – і умисним, і вчиненим з необережності. М.І. Панов стверджує, що спосіб належить лише до акта виконання злочину і не включає дій по приготуванню до злочину та по його приховуванню [14].

Стаття 120 КК України зазна-

чає, що доведення особи до самогубства або до замаху на нього є наслідком жорсткого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Доведення до самогубства відрізняється від інших кримінально караних злочинів саме способом його вчинення.

Кримінальним законодавством указані тільки деякі способи доведення до самогубства: жорстоке поводження, систематичне приниження людської гідності, шантаж, примус до протиправних дій [10, с. 359, 360]. Для визначення способу доведення до самогубства необхідно розглянути підходи до змісту даного поняття в різних науках – у кримінальному праві, кримінології, криміналістиці, соціології, психології, психіатрії, суїцидології [5].

Категорія «жорстоке поводження» з жертвою досліджується кримінально-правовою наукою. Воно розглядається як оціночне поняття. Ученими стверджується думка, що фізичні мордування можуть довести людину до самогубства, тільки відбиваючись в її

особистісній, моральній субстанції. Тому щодо доведення до самогубства, то поділ жорсткості на фізичну й моральну має досить умовний характер [21, с. 6].

У криміналістиці це поняття розглядається як найвищий ступінь приниження індивіда. Для того, щоб у кожному конкретному випадку визначити цю міру приниження особистої гідності людини слід установити: (а) обсяг прав та обов'язків обвинуваченого й потерпілого, у тому числі відносини, їх взаємозалежності; (б) психологічну характеристику потерпілого (його темперамент, характер, звички, фізіологічний стан); (в) ставлення обвинуваченого до наслідків своїх вчинків.

Систематичне приниження людської гідності виявляється у тривалому принизливому ставленні до потерпілого, як-то: цькування, приниження, необґрунтовані службові стягнення, зачіпки, що принижують честь і гідність людини, розповсюдження наклепів, смішки, анонімні звинувачення, постійні докори, принизливі, грубі відмови від вступу до шлюбу, переслідування тощо [1, с. 34]. У криміналістиці терміни «шантаж» і «примус» до протиправних дій застосовуються в загальному кримінально-правовому значенні [10, с. 360].

Питання розпізнання вбивства від доведення до самогуб-

ства, самогубства від доведення до самогубства здавна турбувало вчених і практиків. Даній тематиці присвячено роботи багатьох криміналістів, психологів і психіатрів [Див.: 3, с. 528-535; 4, с. 799, 800; 5].

Способами доведення до самогубства можна назвати: а) психологічний вплив [12, с. 528], що може включати й психічне насильство [13, с. 792]; б) комбінація (або комплекс) психологічного й фізичного впливу, що може містити фізичне насильство; в) фізичний вплив або фізичне насильство.

Соціальна психологія розробила етапи, форми, види, методи й механізми психологічного впливу [11]. Ґрунтуючись на досягненнях цієї науки ми можемо запропонувати власний підхід до психологічного впливу в криміналістиці. Його етапи поділяють на: а) операційний, коли здійснюється діяльність психологічного впливу суб'єкта; б) процесуальний, при якому має місце сприйняття або несприйняття останнього його об'єктом; в) заключний етап, коли відбувається реакція-відповідь як наслідок перебудови психіки об'єкта впливу [11, с. 397].

Етапи доведення до самогубства можна поділити на такі періоди:

а) до вчинення акта самогубства – це період від виникнення

думок про самогубство до його реалізації, який включає в себе боротьбу мотивів і прийняття рішення;

б) реалізація самогубства: (а) його планування – вибір засобів, способів, місця, часу вчинення самогубства; (б) підготовка до нього (написання передсмертної записки); (в) послідовне виконання всіх дій по вчиненню самогубства;

в) після вчинення цієї дії – це часовий проміжок після здійснення спроби самогубства (замаху на нього).

Формами психологічного впливу соціальна психологія називає: вплив словесними, друкованими або зображувальними засобами, за допомогою засобів масової інформації чи комп'ютерної техніки [11, с. 593].

Психологічний вплив при доведенні до самогубства має специфічні риси і чиниться шляхом різноманітних проявів, як-то: крик, істерика, безмірні ревнощі, приниження, повне ігнорування існування людини, яка живе поруч [21, с. 8], обмеження життєвого простору особи, позбавлення її їжі, лікарських препаратів, примус, навіювання, фізичне насильство, погрози, шантаж, обман та ін. Психічне насильство майже завжди передвіщає насильство фізичне.

У літературі з психології розрізняють такі види психологічних

впливів:

1) інформаційно-психологічний – це вплив словом (наприклад, стаття в газеті, що викликає почуття пригнічення, страху, ненависті, розповсюдження слухів і міфів) [11, с. 142];

2) психогенний – фізичний вплив на мозок людини (приміром, (а) особа отримує травму головного мозку і як наслідок – втрачає можливість раціонально мислити або (б) вона підпадає під вплив таких фізичних чинників, як звук, освітлення, температура тощо, що погіршує стан її психіки [11, с. 381];

3) психоаналітичний – це вплив на підсвідомість особи терапевтичними засобами (наприклад звуком) для забезпечення панування над нею [11, с. 380-381];

4) нейролінгвістичний вплив змінює мотивацію індивіда шляхом внесення в його свідомість спеціальних лінгвістичних програм (приміром, таких, як «дзеркальне відбиття», «синхронізація», психологічна сигналізація для забезпечення панування над нею [11, с. 290-293];

5) психотронний (парапсихологічний, екстрасенсорний) – вплив на людину шляхом передачі інформації через неусвідомлюване сприйняття (за приклад можна назвати масову телевізійну епідемію в Японії 1 грудня 1997 р., коли після демонстрації

популярного мультфільму «Покетмон» («Кишенькові монстри») 700 дітей було госпіталізовано з симптомами епілепсії, яку спричинили засліплюючі різнокольорові спалахи, що призвело до подразнення нервів ока, часткових спазмів судин головного мозку, задухи і навіть втрати свідомості [11, с. 408-411];

б) психотропний – це вплив на психіку індивіда за допомогою медичних препаратів, хімічних або біологічних речовин (їх запахи можуть викликати непередбачені дії й поведінку особи) [11, с. 411-413].

При доведенні до самогубства вищеназвані види психологічних впливів набувають негативності, мають сильноподіючий ефект на психіку потерпілого, як правило, використовуються комплексно, внаслідок чого особа вчиняє самогубство або замах на нього. Доведення до самогубства можна визнати складним вольовим актом, що відбувається з певних мотивів і завершується прийняттям рішення позбавити себе життя й виконанням цього задуму. У цьому сенсі важливе значення має виокремлення видів таких рішень [9, с. 40-42].

Причини й наслідки будь-якої форми насильства різні й пов'язані з негативними переживаннями. Учені-правники посилаються на труднощі в однозначності віднесення окремих видів на-

сильства до найтяжчих і найбільш болючих для людини. Видів проявів насильства одного індивіда стосовно іншого досить багато. Це: фізичне, емоційне, сексуальне, економічне та інші прояви його вчинення. Усі вони мають зовнішні ознаки – синяки, садна, брак грошей, життєва непорядкованість тощо, але насильство психологічне зовнішніх ознак на жертві не залишає.

Психологічний вплив викликає у жертви такі негативні стани, як фрустрація, депресія, стрес, афект, почуття страху, беззахисність, образа, безсилля, замкненість тощо, які й призводять часто до самогубства.

Частоповторюваний стан фрустрації здатен впливати на характер людини: підвищувати її агресивність, провокувати появу комплексу неповноцінності та ін. Фрустрацію розглядають як одну з форм психологічного стресу [9, с. 47].

При депресії характерними є думки про свою відповідальність за різні неприємні чи тяжкі події у своєму житті або близьких цієї людини, почуття вини за події минулого і відчуття безпорадності перед труднощами разом з безперспективністю життя [Див.: 15, с. 168-171; 16, с. 162-177, с. 274]. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) щорічно у світі майже 100 млн. осіб зазнають клінічно діагностовану деп-

ресію. Її вважають одним з найважливіших попередників суїцидальної поведінки індивіда.

Стрес розглядається психологами як негативні обставини життя – реальні або очікувані втрати (втрата можливостей для роботи чи навчання, місця проживання, помешкання, фінансового становища, раптовий страх, раптова проблема взаємовідносин, докорінні зміни) [Див.: 15, с. 869; 16, с. 285].

Афект (лат. *affectus* – хвилювання, пристрасть) – короткочасна позитивно чи негативно забарвлена емоційна реакція з бурхливим перебігом. Афект неадекватності – негативний стан, породжений невдачами в діяльності, суперечністю між самооцінкою особистості та її можливостями [16, с. 272].

Фізичне насильство виражається в безпосередньому впливі на організм людини у виді нанесення побоїв, тілесних пошкоджень, мордувань, у результаті чого потерпілому можуть бути спричинені муки, шкода здоров'ю тощо [18, с. 256].

Способами вчинення самогубства прийнято вважати вид насильницької смерті: через повішення, від вогнепальної чи холодної зброї, гострого предмета, шляхом отруєння, утоплення, падіння з висоти, загибелі під потягом, самопідпалу, тобто нанесення собі смертельної травми,

будь-яким знаряддям чи механізмом для самопозбавлення життя.

Повішення – найпоширеніший спосіб самогубства у всьому світі, за ним за частотою йде самогубство від вогнепальної зброї. У Росії найбільш поширеними є самоповішення, отруєння (у першу чергу медикаментозними препаратами), використання холодної зброї і смерть від падіння з висоти; в Англії – отруєння автомобільними вихлопними газами; в Китаї – отруєння пестицидами; в Україні (в останнє десятиріччя) – це повішення, падіння з висоти й під транспорт, різні види отруєнь. Серед суїцидальних спроб найбільш поширеними є отруєння ліками й порізи вен передпліччя, кисті [5, с. 190-196].

Дослідження окремих українських учених дозволили встановити, що для працівників органів внутрішніх справ характерним є самогубство шляхом повішення – 58%, із застосуванням вогнепальної зброї – 32%, холодної зброї – 3%, вогнепальної мисливської зброї – 3%, падіння з висоти – 3% [17, с. 62].

Таким чином, під способом доведення до самогубства розуміються умисні дії злочинця або вчинене з необережності із застосуванням до жертви психологічного впливу. Останній може включати психічне насильство, комбінації (комплекс) психологіч-

ного чи фізичного впливу, що може містити фізичне насильство, фізичний вплив або фізичне насильство, внаслідок чого в особи виникають

психічні чи фізіологічні стани (стрес, депресія, фрустрація, афект тощо), що призводять до самогубства або до замаху на нього.

- Список літератури:** 1. *Авакян Р.З.* Доведення до самоубийства як уголовно наказуемое деяние. – Ереван: Изд. АН Арм ССР, 1971. – 130 с. 2. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики: Учеб. пособ. для вузов. – 3-е изд., доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2001. – 837 с. 3. *Бокариус Н.С.* Судебная медицина для медиков и юристов. – Харьков: Юрид. изд-во Украины, 1930. – 690 с. 4. *Гросс Г.* Руководство для судебных следователей как система криминалистики / Пер. с нем. Л. Дудкин и Б. Зиллер. – СПб.: Тип. М. Меркушева, 1908. – 1088 с. 5. *Ефремов В.С.* Основы суицидологии. – СПб.: Диалектика, 2004. – 480 с. 6. *Зуйков Г.Г.* Криминалистическое учение о способе совершения преступления // Соц. законность. – 1974. – № 11. – С. 14-19. 7. *Калмаков В.П.* Значение для расследования точного установления способов совершения и сокрытия преступлений против жизни // Тр. Харьк. мед. ин-та. – Харьков, 1956. – Вып. 5. – С. 193-196. 8. *Коновалова В.Е.* Убийство: искусство расследования: Монография. – Харьков: Факт, 2001. – 311 с. 9. *Коновалова В.Е., Шелитько В.Ю.* Основы юридической психологии: Учебник. – Харьков: Одиссей, 2005. – 352 с. 10. Кримінальний кодекс України: Наук.-практ. коментар / За заг. ред. *В.Т. Малярєнка, В.В. Сташиса, В.Я. Тація.* – Вид. 2-ге, перероб. та доп. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2004. – 1152 с. 11. *Крысько В.Г.* Социальная психология: Словарь-справочник. – Минск.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 688 с. 12. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – Т. 1 / Уклад. *В.В. Яремонко, О.М. Сліпушко.* – К.: Аконіт, 1998. – 910 с. 13. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х т. – Т. 2 / Уклад. *В.В. Яремонко, О.М. Сліпушко.* – К.: Видавництво «Аконіт», 1998. – 910 с. 14. *Панов Н.И.* Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09 / Хар. юрид. ин-т – Харьков, 1987. – 26 с. 15. Психологическая энциклопедия – 2-е изд. / Под ред. *Р. Корсини, А. Ауэрбаха.* – СПб.: Питер, 2006. – 1096 с. 16. Психологія суїциду: Посібник / За ред. *В.П. Москальця.* – К.: Акад. видав., 2004. – 288 с. 17. *Сулицький В.* Проблема самогубства в органах внутрішніх справ України // Соц. політика і соц. робота. – 2000. – № 3. – С. 61-69. 18. *Тихомирова Л.В., Тихомиров М.Ю.* Юридическая энциклопедия. – М., 1997. – 526 с. 19. *Чурпита В.В.* Исследование устойчивости способа преступления и ее значение для раскрытия и расследования преступлений: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Киев. высш. шк. МВД ССР. – Киев, 1989. – 22 с. 20. *Шелитько В.Ю.* Криміналістика: Енцикл. словник (укр.-рос. і рос.-укр.) / За ред. *В.Я. Тація.* – Х.: Право, 2001. – 560 с. 21. *Ярмыш Н.Н.* Уголовная ответственность за доведение до самоубийства: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Укр. юрид. академия. – Харьков, 1992. – 13 с.

Надійшла до редакції 26.11.2007 р.

ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Сучасний етап розвитку загальної й спеціальної наукової теорії пізнання складних соціально-правових явищ характеризується високою динамікою і дає можливість стверджувати, що важливим завданням пізнання є визначення понятійно-категоріального апарату. Ця наукова проблема не втратила своєї актуальності й сьогодні. Підставами для такого висновку є недосконалість термінології, що застосовується вченими і практиками в наукових і навчальних виданнях, а це призводить до неоднозначності розуміння суттєвих і смислових характеристик явищ сучасної практики [3, с. 23, 24]. Це повністю можна віднести й до правової охорони – одного з найважливіших напрямків державної діяльності суверенної й незалежної України, спрямованої на забезпечення принципу верховенства права в суспільстві.

Як явище правової дійсності, правоохоронна діяльність, виникла досить давно, однак свого концептуального оформлення набувала лише в другій половині ХХ ст.

Після прийняття Конституції України питання сутності і змісту правової охорони стали одними з центральних у юриспруденції, хоча теоретичні проблеми цієї діяльності, її юридичних ознак, зв'язку з іншими видами суспільної й державної діяльності завжди були в центрі уваги представників юридичної науки. Окремі питання правоохоронної діяльності досліджувалися такими вченими-правознавцями, як М.Є. Андріанов, М.О. Будаков, Ю.А. Ведерніков, А.П. Гель, В.С. Ковальський, С.П. Кондракова, І.П. Козаченко, А.М. Кучук, В.Г. Лукашевич, М.І. Мельник, В.І. Осадчий, Г.С. Семаков, О.Ф. Скакун, О.В. Тюріна, М.І. Хавронюк, В.Г. Фатхутдінов, В.К. Шкарупа, О.В. Шмоткін та ін. [Див.: 2; 5; 9; 11; 12; 14; 18-20; 22].

Аналіз значної кількості наукових праць, присвячених правоохоронній діяльності й механізму її здійснення, дозволив зробити висновок, що їм притаманна певна фрагментарність, непослідовність, спеціалізованість, відсутність узгодженості, скоор-

динованості, що зумовлює існуючі недоліки й прогалини в науковому забезпеченні правової охорони [11, с. 72]. Насамперед це стосується визначення поняття «правоохоронна діяльність».

З розбудовою суспільства трансформувався зміст правоохоронної діяльності, змінювалися підходи до її дослідження, в результаті чого з'явилися різноманітні тлумачення цієї правової категорії, виокремилися також і різні ознаки, що її характеризують. Тому для отримання об'єктивних знань про правоохоронну діяльність, як справедливо зауважує А.М. Кучук, потрібно передусім проаналізувати наукові положення про цей вид державної й суспільної діяльності [11, с. 68], тим паче, що на законодавчому рівні це поняття не визначено.

Таке становище, як справедливо зауважує А.М. Кучук, не лише не сприяє розвитку теорії правоохоронної діяльності, а й негативно впливає на практичну діяльність відповідних органів та організацій, спрямовану на реалізацію правоохоронної функції держави [11, с. 70]. Правові поняття, безумовно, утворюють смислову частину юридичної науки. Вони, власне кажучи, є її першоосновою, опорними пунктами, відправними і складовими компонентами, носіями величезного обсягу правової та іншої інформації [15, с. 59]. Таким чином, актуальність

цього питання не викликає заперечень. Однозначне трактування категорії «правоохоронна діяльність» – проблема теоретичного і практичного характеру.

У юридичній літературі в більшості випадків інтерпретація цього поняття відбувається через характеристику системи правоохоронних органів. Іншими словами, фактично правоохоронна діяльність тлумачиться як діяльність правоохоронних органів [11, с. 70]. Так, В.І. Осадчий вважає, що розкриття змісту цієї правової категорії в кримінально-правовій літературі й законодавчій практиці відбувалося шляхом окреслення кола правоохоронних органів чи їх працівників, діяльність яких визнавалася правоохоронною [14, с. 71]. Подібну позицію займає й В.Г. Фатхутдінов, який трактує це поняття як здійснювану на основі Конституції і в межах наданих повноважень нормативно й процесуально регламентовану охоронну діяльність спеціальних органів держави й посадових осіб, спрямовану на забезпечення виконання нормативно-правових актів, зміцнення законності та правопорядку, гарантування й забезпечення конституційних прав та інтересів громадян [22, с.7].

Ю.А. Ведерніков, В.К. Шкарупа, В.П. Карпунчев розглядають категорію «правоохоронна

діяльність» через призму основних завдань органів, здійснюючих таку діяльність, їх функцій і наданих законом повноважень для виконання покладених на них обов'язків [5, с. 104]. Вони пропонують розуміти її як «правозастосовчу діяльність з охорони права спеціально уповноважених на те органів за встановленою в законі процедурою, яка полягає в розгляді юридично значущих справ, виявленні правопорушень та обвинуваченні осіб, винних у їх вчиненні, у застосуванні до правопорушників примусових заходів, регламентованих законом, а також у представництві й захисті прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб» [5, с. 111]. На наш погляд, такий методологічний підхід не зовсім вдалий, оскільки до цього часу не існує чіткого (насамперед законодавчого) визначення поняття самого правоохоронного органу й переліку цих органів, на що неодноразово звертало увагу багато науковців, у тому числі й автор даної статті.

Інша група фахівців визначає поняття «правоохоронна діяльність» через таку сутнісну ознаку останньої, як здійснення заходів юридичного впливу уповноваженими державними органами на поведінку людей. Зокрема, А.П. Гель, Г.С. Семаков, С.П. Кондракова зазначають, що це діяльність, що здійснюється державою з метою охорони права

спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу із суворим дотриманням установленого законом порядку [18, с. 6]. Їх підтримує В.С. Ковальський, стверджуючи, що «це державна правомірна діяльність, що полягає у впливі на поведінку людини або групи людей з боку уповноваженої державою посадової особи шляхом охорони права, відновлення порушеного права, припинення або розгляду порушення права, його виявлення або розслідування з обов'язковим додержанням установлених у законі процедур для цієї діяльності...» [19, с. 13].

Доволі цікаву позицію з приводу формулювання категорії «правоохоронна діяльність» займає І.П. Козаченко. Він вважає, що, як правова діяльність державних органів, вона є певною сукупністю врегульованих нормами права суспільних відносин у різних сферах політичного життя держави та громадян [9, с. 16].

Російські автори академічного курсу загальної теорії держави і права (1998 р.) наголошують, що правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом проведення владної оперативної роботи органами з охорони норм права щодо захисту наданих громадянам суб'єктивних прав і забезпечення виконання покладених на них юридичних

обов'язків [13, с. 210].

З нашого погляду, наведені тлумачення теж не безспірні, оскільки вони не відбивають усіх основних суттєвих ознак правоохоронної діяльності. Окрім того зазначені науковці схиляються до того, що остання здійснюється лише державними правоохоронними органами. Цю думку підтримують і деякі інші правники, зокрема В. Півненко, вважаючи, що в Україні згідно з чинним законодавством можлива лише державна правоохоронна діяльність. Позиція ж тих, хто обстоює недержавний вид правоохоронної діяльності є безпідставною [16, с. 42]. Як справедливо зауважує М.О. Будаков [2, с. 35], дивує категоричність цього вченого, оскільки останнім часом з'явилося доволі багато слушних розробок [10 с. 10-15; 8, с. 3-10], які доводять необхідність розвитку системи правоохоронних органів, зокрема, недержавної системи безпеки як обов'язкового складника національної безпеки України, що підтверджується відповідним досвідом зарубіжних країн [2 с. 35]. Про існування недержавних правоохоронних органів, а значить, і відповідної правоохоронної діяльності говорить і О.Ф. Скакун: «До недержавних правоохоронних органів належать адвокатури, адвокатські компанії, недержавні розшукові, охоронні і деякі інші

установи відповідного призначення. Недержавні організації створюються для охорони приватних, групових інтересів, а не для охорони публічних інтересів. У цьому полягає їх відмінність. Проте всі вони покликані служити інтересам особи та суспільства [17, с. 129]».

Д.П. Фіолевський, виходячи з конституційних положень про розбудову демократичної, соціальної і правової держави, наводить свою дефініцію розглядуваного поняття: «...Правоохоронна діяльність – це правомірна діяльність визначених державою органів і посадових осіб, спрямована на охорону, захист і відновлення конституційних прав і свобод громадянина і людини засобами й у порядку, передбаченому законом...» [23, с. 113]. Така інтерпретація правоохоронної діяльності, на нашу думку, є надто звуженою, оскільки остання спрямована не лише на охорону, захист і поновлення конституційних прав та свобод людини і громадянина, а й на захист громадського порядку, забезпечення суспільної й державної безпеки, захист і поновлення порушених законних прав та інтересів фізичних осіб.

Найбільш ґрунтовно, як вважається, підійшов до визначення категорії «правоохоронна діяльність» А.М. Кучук. За результатами свого дослідження він зро-

бив висновок, що це професійна діяльність спеціально уповноважених державою органів та організацій, що здійснюється на підставі й відповідно до чинного законодавства, а у випадках, установлених законом, – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів, яка спрямована на охорону прав та свобод людини і громадянина, законності й правопорядку, всіх врегульованих правом суспільних відносин [12, с. 4, 5].

Кожен із зазначених поглядів на визначення досліджуваного поняття має право на життя, проте їх розмаїття ускладнює його тлумачення й подальше застосування в законотворчій діяльності й на практиці працівниками правоохоронних органів. Дати правильне визначення поняття будь-чого, у тому числі й правоохоронної діяльності, вважаємо, неможливо без окреслення її суттєвих, характерних лише їй рис та ознак. Таку позицію поділяє значна частина вітчизняних і зарубіжних науковців. Так, М.І. Панов стверджує, що зміст усякого поняття утворює сукупність основних ознак предмета, який мислиться в цьому понятті [15, с. 65]. О.І. Введенським поняття визначається як думка про розглядуваний предмет за його істотними ознаками, що пов'язуються з термінами, які виступають підметом і присудком у судженнях і розгля-

даються як їх зміст [4]. В.Ф. Асмус пише, що поняття – це «думка про предмет, що вирізняє в ньому істотні ознаки [1, с. 32]». Є.К. Войшило наголошує, що поняття, будучи формою (видом) думки або уявним утворенням, є результатом узагальнення предметів деякого класу й виокремлення останнього за певною сукупністю загального для предметів цього класу із сукупності відмінних ознак [6, с. 91].

З погляду Ю.А. Ведернікова, В.К. Шкарупи й В.П. Карпунчева, правоохоронній діяльності притаманні такі основні ознаки:

а) ця діяльність спрямована на охорону права від будь-яких порушень;

б) вона може здійснюватися не будь-яким способом, а лише шляхом застосування нормативно-правових актів;

в) ця діяльність повинна відповідати приписам матеріального закону, відхилення від яких під будь-яким приводом вважається актом незаконним, несумісним з охороною прав і свобод людини;

г) вона реалізується з дотриманням певних процедур, закріплених у процесуальному законі, порушення яких може бути наслідком визнання рішення незаконним, тобто таким, що не має юридичної сили;

д) правоохоронна діяльність прямо пов'язана із застосуванням

примусу щодо осіб, які порушують право;

е) вона реалізується спеціально уповноваженими на те органами, що комплектуються відповідними службовцями, в основному юристами, які наділяються особливими повноваженнями щодо застосування зброї і спецзасобів, права позбавлення волі, обмеження дієздатності тощо. У їх розпорядженні існують необхідні матеріальні й технічні засоби. Організація й діяльність таких органів докладно і всебічно регламентується в законодавчому порядку, в тому числі шляхом закріплення особливих процедурних (процесуальних) правил. Усе це в сукупності спрямовано на забезпечення законності, обґрунтованості, доцільності й справедливості рішень, що приймаються названими органами [5, с. 111].

Дозволимо собі не погодитись з окремими твердженнями зазначених дослідників. Зокрема, не всі правоохоронці наділяються такими особливими повноваженнями, як застосування зброї, спецзасобів та ін. Не всі організації, особливо тактичні засади діяльності окремих правоохоронних органів (наприклад, СБ України, щодо оперативно-розшукової й контррозвідувальної діяльності, МВС і податкової міліції стосовно ОРД) детально і всебічно регламентуються в за-

коні.

І.П. Козаченко вважає, що правоохоронна діяльність, як специфічний феномен правової дійсності, має потрібні й достатні ознаки і властивості, що відбивають її своєрідність. Така діяльність, зокрема, повинна:

а) бути спрямованою на охорону права, що полягає в забезпеченні передбачених законом попереджувальних і припиняючих заходів з метою недопущення і припинення правопорушень;

б) здійснюватися за допомогою юридичних заходів впливу, які мають відповідати закону та іншим правовим приписам, реалізація яких можлива лише в межах установленої законом процедури;

в) виконувати регулятивну або охоронну функцію. Тому одну з головних вимог правоохоронної діяльності виконує нормативно-правова база, яка: (а) забезпечує діяльність нормативно; (б) регулює взаємовідносини між правоохоронними органами; (в) визначає їх компетенцію; (г) установлює порядок застосування сил і засобів [9, с. 16].

А.М. Кучук називає 4 ознаки правоохоронної діяльності: а) спрямованість на охорону прав і свобод людини, законності і правопорядку, усіх урегульованих правом суспільних відносин; б) реалізація на підставі закону і згідно з ним переважно у відповідній

процесуальній формі; в) як правило, застосування при виконанні цієї діяльності правових заходів; г) здійснення її спеціально уповноваженими суб'єктами на професійній основі [12, с. 10].

Автори навчального посібника «Суд, правоохоронні органи та правозахисні органи України» виокремлюють 3 головні риси правоохоронної діяльності:

а) *соціальна цінність охорони права фізичної або юридичної особи відповідними юридичними процедурами;*

б) *процедурна (процесуальна) ознака, яка вказує на те, що способи правоохоронної діяльності становлять собою спеціально встановлені юридичні процедури. Недотримання посадовцями правоохоронних органів установлених процедур визнається суттєвим порушенням процесуального законодавства і, як правило, тягне за собою визнання дій правоохоронних органів неправомірними. Усі ж процедури останніх формально визначені;*

в) *статусна (професійна) ознака особи, яка є уповноваженим державою суб'єктом правоохоронної діяльності. Здійснювати правоохоронні заходи має право лише компетентна посадова особа, підготовлена і процесуально уповноважена державою. Сутність цієї риси полягає в тому, що рішення, які приймає уповноважена особа, підлягають пере-*

гляду за особливими обставинами, названими в законі [19, с. 10-12].

Автори іншого навчального посібника – «Судові і правоохоронні органи України» – вважають, що правоохоронна діяльність характеризується низкою таких специфічних ознак:

а) вона може здійснюватися тільки із застосуванням юридичних заходів впливу, до яких належать заходи державного примусу й державного стягнення;

б) юридичні заходи впливу, якими оперують при її здійсненні, повинні суворо відповідати вимогам законів, що регламентують їх застосування;

в) реалізується у закріпленому законом порядку з дотриманням певної процедури. Рішення про застосування чи незастосування юридичних заходів впливу приймаються за встановленими законом правилами, дотримання яких є обов'язковим;

г) здійснення цього виду діяльності покладається на органи, які, як правило, спеціально створюються державою з цією метою й комплектуються фахівцями [18, с.6].

З нашої точки зору, сутнісними ознаками правоохоронної діяльності є наступні:

1) *суб'єктна* – цю діяльність здійснюють спеціальні суб'єкти – державні й недержавні органи, установи й організації, уповнова-

жені на це законом;

2) *об'єктна* – об'єктом правоохоронної діяльності є суспільні відносини, врегульовані, охоронювані правом, яке захищає останні (правопорядком у державі);

3) *предметна* – предметом цієї діяльності є порушення чи його загроза чинних правових норм, що регламентують суспільні відносини у всіх сферах життєдіяльності суспільства й громадян;

4) *соціальна* – наявність суспільної потреби у здійсненні правоохоронної діяльності з урахуванням порушення чи його загрози чинних правових норм;

5) *законодавча* – визначеність законодавством суб'єктів, їх компетенції й організаційних засад здійснення досліджуваної діяльності;

6) *функціональна* – правоохоронна діяльність виступає інструментом виконання правоохоронної функції держави;

7) *цільова* – спрямованість розглядуваної діяльності на забезпечення виконання всіма суб'єктами суспільних відносин чинних правових норм, їх захист та охорону від порушень;

8) *процедурна* – мета й завдання цієї діяльності досягається шляхом застосування суб'єктами відповідних процедур, проведення заходів, а також використання сил і засобів, форм і методів передбачених законом;

9) *статутна* – той чи інший правоохоронний органи, його працівники, здійснюючи правоохоронну діяльність, мають відповідний правовий статус і діють у межах своєї компетенції, визначеної законодавством;

10) *професійна* – працівникам правоохоронних органів, які здійснюють таку діяльність, належить мати відповідну правову й фахову підготовку й відповідати певним вимогам;

Сутністю правоохоронної діяльності, як вбачається, є забезпечення дотримання всіма суб'єктами суспільних відносин у різних царинах життєдіяльності суспільства, держави та громадян чинних правових норм та їх охорона й захист від порушень. Таким чином, виходячи із сутності досліджуваної діяльності і властивих їй ознак, можемо дати наступне визначення категорії «*правоохоронна діяльність*»: *це діяльність державних і недержавних органів, установ та організацій у межах своєї компетенції, визначеної національним законодавством, по забезпеченню виконання всіма суб'єктами суспільних відносин чинних правових норм у різних сферах життя суспільства, держави і громадян та їх захисту й охорони шляхом застосування відповідних процедур, проведення заходів, а також використання сил і засобів, форм і методів,*

передбачених законом.

Запропоноване визначення не претендує на всеосяжність і науково-теоретичну досконалість. Проте, з його погляду, воно може бути використано для подальшого дослідження, а зміст статті – для продовження розгорнутої плідної дискусії з цього питання. Адже розвиток наукового поняття – це глибоке пізнання його змісту, основних суттєвих ознак, заміна старих класичних понять новими, що принципово відрізняються своїм змістом від існуючих, це складна якісна зміна всіх істотних ознак у певному понятті, що розвивається. Однак (і це закономірно) всі історичні зміни в суспільстві відбуваються раніше, ніж вони відбиваються в системі понять [7, с. 24].

Проблема єдності, стійкості й мінливості наукових понять є цен-

тральною в діалектичній концепції їх розбудови й руху. «Це, безсумнівно, одне з найскладніших питань, над яким працює філософська думка» [21, с. 230]. Правові поняття завжди характеризуються відносною статичністю, завершеністю, тому що вони з огляду на їх обсяг і зміст досить чітко фіксують точно окреслений рівень (зріз) знань про найбільш загальні й істотні риси і властивості державно-правових явищ певного виду (типу, класу). У той же час статичність правових понять не абсолютна, оскільки поглиблення знань – це безперервний процес. Як і всі наукові поняття, вони рухливі, відрізняються динамізмом, мають тенденцію до розбудови й удосконалення відповідно до поглиблення знань про об'єктивну дійсність, що динамічно розвивається [15, с. 57].

Список літератури: 1. Асмус В.Ф. Логика: Учебник. – М., 1947. 2. Будаков М.О. Проблеми визначення терміна «правоохоронні органи держави» // Державна безпека України: Наук.-практ. зб. – К.: Нац. акад. наук України; Служба безпеки України. – 2004. – 2(2). – С. 34-38. 3. Гордієнко С.Г. Молодому науковцю коротко про необхідне: Наук.-практ. посіб. – К.: КНТ, 2007. – 92 с. 4. Введенский А.И. Логика как часть теории познания. – М.-Пг., 1923. 5. Ведерников Ю.А., Шкарлупа В.К., Карлунчев В.П. Що до визначення поняття правоохоронної діяльності // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 3 (6). – С. 102-111. 6. Войшило Е.К. Понятие как форма мышления: логико-гносологический анализ. – М.: Изд.-во МГУ, 1989. – 239 с. 7. Карабанов М.В. Проблемы развития социальных понятий. – М.: Наука, 1985. – 159 с. 8. Кинах А.К. Безопасность предпринимательства как неотъемлемая составляющая национальной безопасности Украины // Недржавна система безпеки підприємства як складова національної безпеки України: Зб. наук. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 9-10 квіт. 2003 р. – К. Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – С. 3-10. 9. Козаченко І.П. Теоретичні аспекти визначення понять «правоохоронна діяльність» та «правоохоронний орган» // ОРД СБ України: Методологічні проблеми, визначення поняття, сутності, змісту та класифікації: Матер. міжкафедр. методолог. семінару (19 лют. 2001 р.). – К., 2001. – С. 16. 10. Крутов В.В. Проблемы формирования негосударственной системы безопасности как составной части национальной безопасности // Недржав-

на система безпеки підприємства як складова національної безпеки України: Зб. наук. матер. Всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 9-10 квіт. 2003 р. – К. Вид-во Європ. ун-ту, 2004. – С. 10-15. 11. Кучук А. Правоохоронна діяльність: стан наукової розробки проблеми // Підпр-во, госп-во і право. – 2005. – № 2. – С. 68-72. 12. Кучук А.М. Теоретико-правові засади правоохоронної діяльності в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2007. – 20 с. 13. Общая теория государства и права: Акад. курс: В 2-х т. – Т. 1.: Теория государства / Ответ. ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 1998. – 416 с. 14. *Осадчий В.І.* Правоохоронні органи як суб'єкти кримінально-правового захисту // Право України. – 1997. – № 11. – С. 71-75. 15. *Панов М.* Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2003. – С. 55-67. 16. *Півненко В.* Правоохоронна система України, визначення і функціонування // Вісн. прокуратури. – 2003. – № 2. – С. 39-42. 17. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: Підручник. – 2-е вид. – Х.: Консум, 2005. – 656 с. 18. Судові і правоохоронні органи України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / *А.П. Гель, Г.С. Семаков, С.П. Кондракова.* – К.: МАУП, 2004. – 272 с. 19. Суд, правоохоронні органи та правозахисні органи України: Навч. посіб. / Відп. ред. *Я. Кондратьєв.* – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 320 с. 20. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України: Підручник / Відп. ред. *В. Малярєнко.* – 3-е вид. перероб. і доп. – К.: Юрінком Інтер, 2007. – 352 с. 21. *Розенталь М.М.* Принципы диалектической логики. – М., 1960. – 230 с. 22. *Фатхутдінов В.Г.* Правоохоронна діяльність: природа, сутність, гуманізм (теоретико-правові та методологічні аспекти) // Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – К., 2006. – 16 с. 23. *Фіолєвський Д.П.* Судова влада і правоохоронна система в Україні: Навч. посіб. – К.: Кондор, 2006. – 322 с.

Надійшла до редакції 01.11.2007 р.

СУДОВІ СИСТЕМИ СВІТУ: КЛАСИФІКАЦІЯ Й ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У суспільстві, організованому згідно з принципами демократії, інститут правосуддя, як втілення ідеї справедливості, виходить за межі державної служби. Для демократичного суспільства дуже важливо мати й належно організовану судову систему, спроможну забезпечити всім громадянам доступ до безстороннього й неупередженого судді, і таку судову процедуру, в якій їх право визначалося б виключно на підставі доведених фактів і закону. Правова система такого суспільства гарантує кожному громадянину за умови виконання ним відповідних обов'язків повну реалізацію прав і свобод, підґрунтям існування яких є фундаментальні цінності демократії.

Реформування судової системи України відповідно до європейських стандартів організації та здійснення правосуддя, інтеграція держави до світової спільноти вимагають поглибленого аналізу світових принципів побудови судових систем з метою обґрунтування доцільності сприйняття їх позитивного досвіду.

Питанням дослідження функціонування судових систем окремих країн значну увагу приділяли Т.В. Апарова, Д.Д. Басу, М.І. Клеандров, В. Хайде, В.І. Шишкін [Див.: 1-5] та інші науковці. У цій статті робиться спроба узагальнити світовий досвід функціонування судових систем, вирізнити найтипівіші принципи їх організації й функціонування.

Для класифікації надзвичайно різноманітних правових систем, що існують у світі, сучасна наука пропонує різні схеми, серед яких найбільшого визнання в науковій юридичній літературі одержала нижченаведена. Це:

1) правові системи, підґрунтя яких становить канонічне право, зокрема, системи мусульманського, іудейського, індуського права;

2) традиційні правові системи, що у своєму формуванні спираються перш за все на народні звичаї і традиції, якими пронизані суспільне й державне життя. Вони властиві східним країнам – Китаю, Таїланду, В'єтнаму, Японії, а також державам Центральної

Африки;

3) правові системи, що ґрунтуються на певній ідеології, яких відрізняє наявність додаткових ідеологічних підстав і вимог, що додаються до загальних правових механізмів та інструментів. Вони особливо характерні для колишніх соціалістичних країн;

4) європейська континентальна (або романо-германська) правова система;

5) англосакська (англо-американська) правова система (або система загального права).

Найбільш поширені у світі європейська континентальна й англосакська правові системи (або сім'ї права). Країни з яскраво вираженою католицькою орієнтацією входять до європейської континентальної (романо-германської) правової сім'ї, тоді як протестантські країни – в англосакську (сім'ю загального права). Це вже історично закріпилося. На сьогодні в жодній із країн, де зберігся помітний вплив християнської церкви, християнське канонічне право вже не використовується як фундамент державної правової системи.

Незважаючи на помітні відмінності правових систем західноєвропейських і східноєвропейських держав, їх об'єднує безліч споріднених рис, що дозволяють включати їх в єдину європейську континентальну правову сім'ю, у якій вирізняються 4

групи – германського, романського, слов'янського й північного права.

Континентальну сім'ю права відрізняє особливе ставлення до закону, який діє у вигляді певного абстрактного зразка поведінки, що служить для судді єдиним критерієм її оцінки щодо конкретного індивідуума.

Інший підхід демонструє англо-американська модель правової системи, де суддя оцінює дії підсудного, аналізуючи їх відповідність вимогам законів та інших нормативних актів, і виносить ухвалу, керуючись власним їх знанням та уявленням про право. Судове рішення, що набуло законної сили, стає обов'язковим при розгляді згодом аналогічних справ, чим створюється прецедент, якому надається сила закону.

Інша помітна відмінність європейської континентальної системи від англосакської полягає у процедурі судочинства. Перша спирається на тривале досудове розслідування, у перебігу якого збирається основна маса доказів, і безпосередньо залучає суддю до попереднього вивчення матеріалів справи. Для подібної практики, властивій, до речі, і колишній радянській правовій системі (як і нинішній російській та українській), характерні жорсткі запобіжні заходи: затримання й арешт підозрюваних осіб, їх три-

вале перебування в слідчих ізоляторах, протягом якого розкривається не менше 70% злочинів. І навпаки, у системі англо-американського права суддя в основному виконує функції арбітра, спостерігаючи за змаганням сторін, адвокати яких самостійно представляють факти суду. Саме адвокати стають, по суті, найпомітнішими фігурами в процесі підготовки справи до судового розгляду і в його ході. Вони пред'являють суду зібрані по справі докази, визначають склад свідків, ознайомлюються з показаннями свідків іншої сторони, допитують їх тощо. У цивільних справах адвокати мають право провадити власне досудове розслідування. Завдяки їх зусиллям досудова стадія зазвичай закінчується примиренням сторін (приблизно в 90% випадків). Якщо ж вона все-таки переростає в судовий розгляд, суддя виносить ухвалу після вивчення всіх матеріалів справи, наданих сторонами.

При всіх відмінностях континентальної й англо-американської сімей права в останні десятиліття між ними спостерігається деяке зближення. Так, у США прецедентне право хоча й продовжує залишатися фундаментом юриспруденції, але все ширше застосовуються положення федеральних законодавчих органів і законодавчих органів штатів (статутне право). У зв'язку з наванта-

женням, що різко збільшилося на суди першої інстанції (у 60–80-ті роки ХХ ст. кількість судових справ зросла втричі), американські судді вимушені все активніше діяти, у тому числі й на ранній стадії судочинства, шляхом здійснення судового контролю й усіляко заохочуючи досудове вирішення спорів, зокрема, так звані угоди з правосуддям.

Разом із тим позначилася й тенденція до індивідуалізації механізмів правового регулювання кожної держави, оскільки право будь-якої країни – не проста сукупність норм, а доволі складна система. У більшості країн основні конституційні положення, що регламентують організацію судової влади, максимально лаконічні. У них не деталізується структура загальної судової системи, а деколи це питання взагалі залишається осторонь, як, наприклад, у Конституції Франції, де немає статей про вищі судові інстанції – Касаційний суд і Державну раду (щодо системи адміністративної юстиції). Подібний лаконізм не випадковий, бо він залишає певну свободу дій при реформуванні судової системи. Численні конституційні закони, що визначають ієрархічну структуру судової системи, достатньо консервативні. Так, федеральна судова система США в основному не зазнала істотних змін від часів ухвалення в 1789 р. Закону про

судовий устрій. Понад 100 років (аж до 70-х років ХХ ст.) не змінювалася судова система Великобританії. При відновленні демократичних принципів правосуддя у ФРН після закінчення другої світової війни знову вступив у силу Закон про судоустрій 1877 р. У Франції майже 150 років діяв Закон про судову організацію й управління юстицією, прийнятий ще при Наполеоні Бонапарті в 1810 р.

У більшості з названих та й у низці інших країн після реформування основних засад судового устрою в другій половині ХХ ст. склалася, як правило, триступінчаста структура. Суди першої ланки значно диференційовані залежно від ступеня складності й категорії справ. Другу ланку займають апеляційні суди, що йменуються так майже всюди. Вони суміщають свою основну функцію, що полягає в розгляді скарг на рішення судів першої інстанції, з організаційною й контрольною діяльністю. У багатьох країнах судово-територіальний поділ не співпадає з адміністративно-територіальним: скажімо, у Франції на 90 департаментів припадає 20 апеляційних судів, що опосередковано підкреслює їх значення. Третю ланку в судовій ієрархії становлять верховні суди (така назва зустрічається найчастіше), які мають статус вищого суду, що закріплено в конституціях

більшості держав. Деякі верховні суди наділені також правом конституційного контролю (наприклад, у США, у країнах Скандинавії), тоді як касаційні суди Італії і Франції, Верховний суд Іспанії, Федеральна судова палата ФРН такого права не мають. На верховні суди поряд з основними судовими покладено різні організаційні й контрольні функції.

Поряд із судами загальної юрисдикції в багатьох країнах у рамках єдиної судової системи діє також мережа спеціалізованих судів, до яких належать конституційні, сімейні, ювенальні (у справах неповнолітніх), податкові, екологічні й деякі інші суди, що дозволяє ретельніше провадити правове дослідження конкретних справ із залученням різних фахівців. Серед названих особливе місце за своєю значущістю посідають конституційні суди.

Інститут судового конституційного контролю відіграв помітну політичну роль на початку ХХ ст. тільки в США, а вже після другої світової війни він став набувати вагомості й у Європі. Нині конституційний суд існує у 2-х основних формах – американської і європейської (або австрійської) моделі. Американська передбачає конституційний контроль судами загальної юрисдикції. Тут можливі 2 варіанти: або кожна судова інстанція наділяється правом та-

кого контролю, або тільки верховний суд. Подібна інституція поширена у США, Канаді, більшості країн Латинської Америки, Японії, Індії, Австралії, Швейцарії, скандинавських країнах. Європейська (або австрійська) модель припускає створення спеціального суду, що здійснює конституційний контроль. Такі суди діють в Австрії, Бельгії, Іспанії, Італії, Португалії, Російській Федерації, Франції, ФРН та інших державах. Ця інституція склалася під безпосереднім впливом властивих європейській континентальній сім'ї права загальних засад у вигляді верховенства закону й підлеглої ролі судової практики; звідси виникає небажання наділяти правом конституційного контролю суди загальної юрисдикції.

До компетенції органів конституційного контролю, як правило, належать: перевірка рішень державних органів, розгляд внутрішньофедеральних конфліктів і конфліктів між органами державної влади; основна ж їх функція – забезпечення конституційної законності.

Діяльність органів конституційного контролю зазвичай має 2 стадії – попередню і кінцеву. Попередня передбачає вивчення нормативних актів на різних етапах їх законодавчої розробки. У Франції, приміром, це прерогатива Конституційної ради. Контроль над законотворчими проектами

може бути ініційований Президентом республіки, головами палат парламенту, шістдесятьма депутатами обох палат. Аналогічна форма контролю існує в Ірландії, Португалії.

У своїй кінцевій стадії контроль над уже прийнятими законодавчими актами може бути абстрактним – безвідносно конкретних ситуацій застосування закону і конкретним – при розгляді певної справи в суді. Майже у всіх країнах висновок суду про неконституційність якого-небудь нормативно-правового акта тягне припинення справи до рішення конституційного суду. У державах, що практикують американську модель, питання про конституційність розв'язується самим судом і розглядається завжди конкретно.

Повноваження конституційних судів у цілому достатньо широкі. Вони мають право скасовувати чинний закон, перешкоджати вступу закону в силу, затвердити процедуру, що обмежує можливості майбутні дії законодавчих органів (незважаючи на те, що конституційний суд не може стояти над парламентом і що-небудь йому наказувати). Та обставина, що парламенти за допомогою звичайної законодавчої процедури не можуть скасувати рішення конституційних судів, підіймає ці рішення до рівня конституційних актів, що володіють часто

більшою силою, ніж акти парламентські.

У всіх країнах конституційні суди формуються не за процедурою обрання, а шляхом призначення суддів на певний строк. Існують 2 форми призначення: суто парламентська (наприклад, у ФРН), і (більш поширена) змішана. Скажімо, в Італії 5 конституційних суддів висуваються парламентом, а ще 5 призначаються Президентом.

Помітне місце в сучасному судочинстві країн Заходу належить примикаючій до загальної судової системи адміністративній юстиції. Її призначення – вирішення спорів, що виникають між громадянами (або їх об'єднаннями) й органами державного управління. Оскільки повсюдно чітко видимою є тенденція до розростання бюрократичного апарату й посилення його владних повноважень, діяльність адміністративної юстиції набуває все більшого значення.

Відомі 2 моделі адміністративної юстиції – континентальна й англо-американська. Континентальна характеризується автономією судової юрисдикції й чималою мірою їй притаманні риси спеціалізованих судів. Як класичний зразок такої моделі прийнято розглядати систему адміністративної юстиції Франції, що має найтривалішу історію. У її віданні знаходиться абсолютна

більшість адміністративних справ за участю громадян. Система складається з 3-х ланок. Перша охоплює 31 адміністративний трибунал, що створені за територіальним принципом. Другу ланку утворюють 5 апеляційних судів. Очолює адміністративну юстицію Державна рада, що є переважно касаційною інстанцією, але виконує при цьому й функції найвищого консультативного органу й суду першої інстанції для справ певної категорії. Судовий процес в адміністративному суді не дуже відрізняється від схеми, прийнятої в судах загальної юрисдикції. Проте через свою спеціалізацію адміністративний суд розглядає віднесені до його компетенції справи професійніше й ретельніше. До того ж він не має відомчих інтересів і може виступати в ролі незалежного арбітра. Хоча в діяльності автономної моделі адміністративної юстиції існує і зворотній бік – повільність, громіздкість і дорожнеча судового процесу, що передбачає, як правило, обов'язкову участь адвоката.

Англо-американська модель спирається на так звані адміністративні трибунали – органи квазісудового характеру. У Великобританії їх налічується близько 2 тис., але багато з них є відомчими комісіями. Інші формуються на підставі актів уряду або окремого міністерства. Діяльність три-

буналів регламентована спеціальним законом 1971 р. Вузькоспеціалізовані, не скуті формальними правилами, вони здатні відносно швидко розглядати справи. Роль квазісудових органів у США така ж вагома. Там існують великі суди – Претензійний і Податковий, що вважаються квазісудовими, але фактично – за ступенем автономності і стилем діяльності – аналогічні адміністративним.

На відміну від судів англо-американської правової системи, адміністративні трибунали беруть активну участь у збиранні доказів, з власної ініціативи можуть вести слідчі дії, вони не зобов'язані жорстко керуватися прецедентним правом, ухвалюють рішення колегіально; їх засідання мають переважно закритий характер. Трибунали займають проміжне місце між виконавчою й судовою гілками влади.

Правовий статус прокуратури повністю (або майже повністю) випав з поля зору конституцій країн Заходу, оскільки вона не є автономною системою, а входить складовою частиною в судову. Ланки прокуратури на чолі з прокурором при верховному суді держави включені в судові інстанції всіх рівнів. Лише в Іспанії прокуратура володіє певною автономією стосовно судової системи, що знайшло віддзеркалення в Конституції цієї країни. Про-

куратуру більшості цих держав відрізняє відсутність у неї функції загального нагляду за законністю.

Організація судової системи безпосередньо залежить від типу державного устрою. Світовий досвід показує, що не існує єдиних шаблонів і рецептів. Усе визначається рівнем самостійності суб'єктів федерацій, розподілом компетенції між ними й центром, співвідношенням федерального права і правових норм цих суб'єктів.

У США владні повноваження між центром і штатами поділені на користь останніх, які володіють значною самостійністю й незалежністю. Більшість законів, згідно з X поправкою до Конституції США, приймається штатами. У них створені також власні судові системи. Через суди штатів проходить більшість справ, не віднесених до компетенції федеральних судів. Утім, подвійність, як характерна риса американської судової системи, виявляється в тому, що залишає за кожним громадянином право вибору між судом штату і федеральним судом, куди він при необхідності може звернутися.

По-іншому, на засадах централізації, побудована судова система ФРН. Багато проблем судового устрою розв'язуються тут не на рівні адміністративних одиниць, так званих земель, а федеральними законами; при цьому,

до речі, відсутні законодавчі акти, що визначають устрій судової системи. В основу надзвичайно складної й розгалуженої структури судової влади цієї країни покладено принцип спеціалізації судів за характером справ (суди загальної підсудності, трудові, спеціальні, адміністративні, фінансові). Система загальних судів включає 4 ланки: дільничний суд (у ньому розглядається 90% кримінальних і цивільних справ), земельний, вищий земельний і як верховна ланка – Федеральна судова палата. Спеціальні суди складаються з 3-х або 2-х ланок, наприклад, суд трудовий – земельний трудовий – федеральний трудовий. Конституційні суди входять в окрему систему, очолювану Федераль-

ним конституційним судом.

Проміжне положення між дуалістичною американською й централізованою німецькою формами судового устрою посідає судова система Канади. Її провінції наділені правом створення власних цивільних і кримінальних судів. У них розглядаються всі справи, у тому числі й ті, що підпадають під дію федеральних законів (окрім спеціально передбачених випадків). Проте загальною для всієї держави апеляційною інстанцією виступає Верховний суд, завдяки якому в судовій системі виразно проступають риси унітарності. Наявність Федерального суду, що розглядає позови проти федерального уряду, робить ці риси ще виразнішими.

Список літератури: 1. Апарова Т.В. Суды и судебный процесс Великобритании: Англия, Уэльс, Шотландия. – М.: Триада, Лтд, 1996. – 157 с. 2. Бясу Д.Д. Основы конституционного права Индии. – М.: Прогресс, 1986. – 163 с. 3. Клеандров М.И. Судебные системы государств-участников СНГ: законодательное обеспечение. – М.: Юристъ, 2002. – 567 с. 4. Хайде В. Система правосудия Федеративной Республики Германии. – Изд. 1-е на рус.яз.–Бонн: Герман. фонд междунар. прав. сотрудничества, 1995. – 257 с. 5. Шишкін В.І. Забезпечення прав людини в судочинстві США (організаційні і правові засади). – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.

Надійшла до редакції 05.12.2007 р.

МЕТОДОЛОГІЯ АНАЛІЗУ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ДОКТРИН У ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Наукове пізнання не може бути об'єктивним без опори на належну методологію, тому проблеми останньої займають у науці досить важливе місце. Зрозуміло, велике значення методологія має і для теоретичних досліджень у царині права. Звернімося до етимології терміна «методологія». Він походить від грецьких слів «*methodos*» і «*logos*». «*Methodos*» у перекладі означає «шлях, дослідження, простежування» [7, с. 266], «*logos*» – «поняття; думка, розум» [14, с. 346]. З огляду на це, деякі дослідники вважають, що методологія юридичної науки – теорія методів пізнання права. Однак методи вивчення права – це способи і прийоми пізнання, одержання об'єктивних знань державно-правової дійсності, використовувани всіма юридичними науками. На відміну від предмета, який визначає, що саме вивчає наука, метод характеризує те, як вона вивчає свій предмет і здобуває знання про нього. Видатний англійський мислитель Р. Декарт виклав

своє розуміння методу в такий спосіб: «Під методом, – писав він, – я розумію точні і прості правила, суворе дотримання яких... без зайвої витрати розумових сил, але з поступовим і безупинним збільшенням знання, сприяє тому, що розум досягає істинного пізнання всього, що йому доступно» [5, с. 89]. Засновник емпіризму англійський філософ і політичний діяч Ф. Бекон порівнював метод з ліхтарем, стверджуючи, що навіть кульгавий, який іде в темряві з ліхтарем по дорозі, випередить того, хто біжить без світла, не розбираючи дороги [3, с. 12].

Залежно від застосованого методу в процесі вивчення будь-якого об'єкта дослідник або досягне поставленої мети, або ж ні. Від правильності застосованих при цьому методів прямо залежать об'єктивність та істинність одержуваних наукою знань. Досвідчене вивчення останніх дозволяє визначити, які з них придатні для пізнання державно-правових явищ суспільства, у якій по-

слідовності ці методи повинні використовуватися на різних етапах дослідження. Однією з вимог, що пред'являються до методу в процесі наукового пізнання, – є його відповідність рівню поставлених завдань щодо дослідження предмета. Тільки за допомогою якісного методу можна одержати об'єктивні знання про дійсність, але для цього він сам має бути вивченим, удосконаленим, адаптованим до потреб пізнавального процесу.

Методологія юридичної науки, в рамках якої вивчаються закономірності процесу пізнання права, оперує найбільш правильними й ефективними прийоми і способами дослідження державно-правової системи суспільства. Питання методології пізнання права було висвітлено в російській, радянській і пострадянській філософській та юридичній літературі, зокрема, у працях С.С. Алексєєва, Є.В. Васьковського, О.Б. Венгерова, Д.А. Керимова, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, В.О. Котюка, В.О. Лобовикова, М.Н. Марченко, С.І. Максимова, П.М. Рабіновича, В.М. Розіна, В.М. Сирих, М.С. Строговича, В.Д. Титова, Ю.В. Тихонравова, О.Ф. Черданцева та інших науковців. Сформульовані в даному дослідженні теоретичні висновки і практичні рекомендації ґрунтуються також на працях зарубіжних дослідників: А. Аарнію, В. Бер-

нхема, Н. Вінера, А. Герпожа, Д. Ешли, В. Кнаппа, Р. Лукича, Б. Ніблента, М. Полані, Д. Сміта, Х.Л.А. Харта та ін.

Донедавна (як і в радянські часи) проблеми методології, що стосуються юридичної науки, вирішувалися насамперед з політико-ідеологічних позицій, щоправда, з тією відмінністю, що за методологічну свободу в 90-х роках уже не притягали до партійної чи іншої відповідальності, як це було раніше.

Взагалі сучасна юридична наука поняття «методологія» тлумачить по-різному. Під ним розуміють сукупність певних теоретичних принципів, логічних прийомів і конкретних способів дослідження предмета науки. Розуміють методологію і як систему певних теорій, принципів, законів і категорій, що відбивають процес пізнання. На жаль, між науковцями поки що немає єдності у вирішенні цілої низки методологічних проблем юридичної науки. П.М. Рабінович, наприклад, визначає методологію юридичної науки двояко: як систему підходів і методів, способів і засобів наукового дослідження, з одного боку, і як вчення (теорію) про їх використання при дослідженні державно-правових явищ – з другого. [Див.: 13]. З точки зору російського вченого В.М. Сирих, «методологія, в точному значенні цього слова, становить собою

вчення про методи, особливу науку, що ставить своїм безпосереднім завданням розробку й удосконалення системи прийомів, способів наукового пізнання. Тому що «логос» не може бути не чим іншим, як навчанням, думкою, поняттям» [15, с. 361]. Самі ж методи юридичної науки знаходяться, на його думку, поза її методологією, тому, «необхідно чітко й послідовно розрізняти такі якісно різні компоненти науки, як метод і методологія» [15, с. 361]. Дехто з учених фактично ототожнюють методологію з методами юридичної науки. Приміром, М.Н. Марченко пише: «Методологія теорії держави і права становить собою систему особливих прийомів, принципів і способів вивчення загальних закономірностей виникнення, становлення й розвитку державно-правових явищ» [11, с. 21].

Оскільки категорія «методологія юридичної науки» дуже тісно стикається з поняттям її методів, необхідно з'ясувати, що ж варто розуміти під методом наукового пізнання. У філософській науковій літературі він зазвичай формулюється як шлях, спосіб, знаряддя, засіб пізнання. За кожним конкретним методом стоять відповідні прийоми, принципи, правила останнього. О.П. Шептулін, зокрема, визначає його як «систему правил (вимог), сформульованих на підставі знання

закономірностей досліджуваної сфери дійсності й орієнтуючих людину в її пізнавальній діяльності» [18, с. 10]. Приблизно так само трактується метод наукового пізнання й у загальній теорії права.

У науці, як правило, використовується не якийсь випадковий набір цих методів, а їх струнка система. При цьому суб'єкт-дослідник сам окреслює ту суму методів пізнання, якою він користується в процесі наукових пошуків з метою деідеологізації дослідження. Ця сума не повинна становити собою якийсь механічний набір цих методів, тому що вона може привести дослідника до помилкових наукових висновків. У зв'язку із цим він повинен певним чином систематизувати свої так звані методологічні пристрасті й орієнтуватися на струнку систему обраних методів. Однак останнє слово у визначенні цієї системи має належати все-таки дослідникові, навіть якщо його погляди на систему методів пізнання в чомусь розійдуться з поширеними уявленнями, оскільки, як це часто буває в науці, загальноновизнане далеко не завжди виявляється правильним.

У даному дослідженні під методом юридичної науки розуміється система дій, спрямованих на теоретичне пізнання права. Необхідність їх здійснення впливає з вироблених наукою

прийомів, за кожним з яких стоять певні принципи і правила пізнання. Під прийомами пізнання будемо мати на увазі окремі дії, виконувані при вирішенні науково-дослідних завдань. Принципи пізнання - це вихідні положення теорії методів пізнання, що вимагають від дослідника здійснення відповідних дій. Правила ж пізнання - це нормативи, що встановлюють порядок проведення наукових досліджень. Ці правила теж закликають ученого до необхідності виконання тих чи інших дослідницьких процедур. За кожним конкретним методом пізнання стоїть своя сукупність прийомів останнього і зміст принципів і правил, що його складають. Зауважимо, що методи наукового пізнання мають об'єктивно-суб'єктивну природу, оскільки з одного боку «методи існують об'єктивно» [15, с. 363], а з другого – «метод не існує в об'єктивній дійсності сам по собі, він результат творчої діяльності людини» [18, с. 9]. Отже, будучи породженням суб'єкта пізнання (суб'єктивним явищем), метод пізнання повинен спиратися на об'єктивну підставу (на вже пізнані людиною закономірності об'єкта пізнання). Цим можна пояснити використання у філософській літературі поняття «правильність наукового методу» [6, с. 81]. Правильними визнаються тільки такі методи, що базуються на пізнаних об'єктив-

них закономірностях; тільки правильні методи можуть призвести до істинних знань.

Розкривши поняття «методи юридичної науки», сформулюємо свою позицію щодо питання тлумачення методології аналізу політико-правових доктрин у період формування інформаційного суспільства. По-перше, методологія юридичної науки є теорією (або навчанням) методу (методів) теоретичного пізнання права. По-друге, методологія і метод (методи) пізнання - це поняття, що знаходяться у відносинах підпорядкування. Термін «методологія» ширше терміна «методу (методів) пізнання». Це зумовлено тим, що методологія юридичної науки як відповідна галузь знання не охоплюється тільки методом (методами) теоретичного пізнання права. Останній - це лише серцевина (центральна частина) цієї методології, кінцевий результат, отриманий у процесі конкретних наукових пошуків. Він знайшов визнання в науковому середовищі, а значить, є придатним для практичного застосування. Іншу ж частину методології (причому, мабуть, більшу за обсягом) становлять різного роду емпіричні знання, теоретичні положення, що не устоялися, наукові припущення, обґрунтування й пояснення уже визнаних методів пізнання тощо, без чого будь-яка теорія не може існува-

ти й успішно розвиватися.

Єдиної для всіх наук методології не існує. Кожна конкретна наука має свою власну методологію. Такої думки дотримується, наприклад, О.П. Шептулін: «...Методологія не становить собою єдиної цілісної науки, а розчленовується на окремі види й різновиди залежно від того, які - загальні, загальнонаукові чи приватні методи вона розробляє і яку конкретну науку обслуговує» [18, с. 13]. І далі: «Оскільки кожна наука має свій особливий предмет, вона неминуче створює свій метод дослідження, у вимогах якого відбивається специфіка її предмета, а значить, і своя методологія» [18, с. 13]. Цю методологію вчений називає конкретно-науковою і стверджує, що вона має різновиди відповідно до кожної окремої конкретної науки. Вирішуючи методологічні проблеми стосовно тієї чи іншої науки, конкретно-наукова методологія органічно входить до її змісту й розробляється представниками певної галузі знання [18, с. 13].

Застосувавши наведені міркування до юридичної науки, підкреслимо, що остання має свою власну методологію, що охоплює собою загальні для всіх наук методологічні розробки філософії, методологічні положення інших неюридичних наук, що становлять інтерес для загальної теорії права, а також результати

власних методологічних пошуків. Причому те, що сприйнято від філософії та інших неюридичних наук, певним чином пристосовано в цій методології до сфери юридичного знання. Вона є специфічним складником (розділом) загальної теорії права, тобто становить з нею нерозривне ціле, будучи одночасно і методологією всіх інших юридичних наук. Таким чином, існує єдина методологія правознавства. Тому не випадково низка науковців називає юридичний метод специфічним загальнонауковим методом юридичної науки [10, с. 10-12]. Та обставина, що кожна окрема юридична наука має свій предмет дослідження, не спричинило формування в них власних методологій. І це цілком логічно. Адже всі вони мають один об'єкт дослідження - право з його зв'язками з державою та іншими явищами громадського життя. Причому цей об'єкт досліджується цими науками під одним кутом зору - юридичним. Наявність же в кожній із них свого предмета пізнання викликає лише затребуваність із загальної методології правознавства потрібних саме їй методів пізнання права.

Методологія правознавства одночасно є і методологією юридичної науки, і методологією практичної діяльності [17, с. 14-18]. Обґрунтуємо дану позицію. Насамперед укажемо на те, що її

супротивники протиставляють, по суті, методи наукового пізнання права методам практичної діяльності, проводять якусь межу між ними. У дійсності ж така межа навряд чи існує. Узагалі ж практична діяльність (особливо, якщо мати на увазі складну, багатогранну діяльність) певною мірою є логічним продовженням наукової. Багато методів, використовуваних в останній, застосовуються й у діяльності практичної. Причому одними науковими методами оперують на практиці безпосередньо, інші ж, подібні до них, пристосовуються для практичних нестатків. Зокрема, єдиними для науки і практики виступають методи формальної логіки. Такі ж методи, як, приміром, системний і порівняльний, уже використовуються в практичній діяльності в адаптованому до певної сфери виді. Що ж стосується діяльності, зв'язаної з тлумаченням права для його реалізації, то вона разом з відповідною науковою діяльністю - це нерозривне ціле. Як при науковому роз'ясненні права, так і при його трактуванні з метою практичного використання застосовуються ті самі способи тлумачення. Специфіка практичної діяльності викликає необхідність вироблення вже суцільно утилітарних (прикладних, вузькопрактичних) методик (приймів, правил, технологій тощо), використовуваних для досягнення тих чи інших

практичних результатів.

Таким чином, ще раз підкреслимо, що центральним елементом методології юридичної науки є сукупність методів теоретичного пізнання права. При цьому методологія загальної теорії права одночасно є й методологією всіх інших юридичних наук, і методологією практичної діяльності.

Назвемо далі конкретні методи, якими оперує загальна теорія права і які застосовуються в юридичній практиці.

Відомо різні класифікації методів загальної теорії права. Між ученими, слід зауважити, існують серйозні розбіжності в розумінні тих чи інших видів її методів, що, звичайно, ускладнює їх використання як у наукових дослідженнях із загальної теорії права, так і в юридичній практиці. *Залежно від сфери (або широти) їх застосування* вирізняють такі методи, як філософський, загальні, конкретно-наукові й спеціальні методи [11, с. 25-28].

Зміст *філософського* полягає в загальних принципах пізнання. Однак цей метод, будучи залежним від філософської позиції того чи іншого автора, включає в себе суб'єктивний чинник і не може бути ідеологічно нейтральним [12, с. 17].

Загальні методи виробляються головним чином філософською наукою й використовуються, на думку прихильників

розглянутої нами класифікації, у всіх науках, принаймні, в більшості з них. Вони зводяться науковцями головним чином до методів формальної логіки, властивих людському пізнанню в цілому. На відміну від наукових методів, які є продуктом діяльності суб'єкта-дослідника, винаходом учених, загальних методів ніхто не створював. Оперування ними є природним для кожної людини. Вони ґрунтуються на відкритих ще Аристотелем законах людського мислення, на фундаменті яких «будується як наукове, так і повсякденне знання» [4, с. 394]. Наукові ж методи використовуються, як правило, в науковому пізнанні, тому загальні має сенс поділити на загальнологічні й наукові методи пізнання. Що стосується загальнологічних методів, то в загальній теорії права використовуються такі їх види, як аналіз і синтез, абстрагування й узагальнення, індукція й дедукція, аналогія та ін. Усі ті наукові методи, якими користується правознавство, створені на базі зазначених методів. Більш того, при оперуванні в науці й на практиці науковими методами пізнання завжди паралельно застосовуються (причому найчастіше неусвідомлено, автоматично) й загальнологічні.

Однак, можливі випадки, коли такого статусу набувають методи, опрацьовані іншими науками.

Так, у процесі математизації науки найбільшого поширення (особливо в самій математиці, а також у логіці й лінгвістиці) одержав такий метод пізнання, як формалізація, що дає підставу теж вважати його загальним методом.

Конкретно-наукові методи, за твердженням низки вчених - це вже методи, вироблені юридичною наукою. На думку інших дослідників, у правознавстві використовуються конкретно-наукові методи як неюридичних наук, так і опрацьовані юридичною наукою.

Спеціальні методи розроблюються окремими науками й використовуються в інших, у тому числі й у правознавстві, й охоплюються конкретно-науковими методами. На думку О.Ф. Черданцева, останні властиві деякій групі наук, а спеціальні методи - тільки одній конкретній науці [15, с. 32].

В іншій класифікації методів наукового пізнання розрізняють методи вищого, середнього й нижчого рівнів. Методи, що належать до вищого рівня, відбивають загальні принципи пізнання в цілому, завдають науковим дослідженням певної спрямованості, забезпечують їх концептуальну визначеність. Їх сукупність іменується *парадигмою*. Ті ж методи, що включаються в середній рівень пізнання, мають міждисциплінарний характер; ними опе-

рують усі науки для вивчення од- нотипних об'єктів. Вони складають групу *загальнонаукових методів*. Методи, які відносять до нижчого рівня, - це приватнонаукові методи, що ведуть безпосередньо до одержання конкретних знань [9, с. 13-17]. Наведена класифікація, розрізняючи ці 3 рівні, ставить, як вбачається, різні методи пізнання в нерівне становище. Але ж у науці не може бути більш значимих (вищий рівень) чи менш значимих (нижчий рівень) методів пізнання, бо всі наукові методи однаково важливі. Отже, на нашу думку, така класифікація не може бути ефективною.

Існує також класифікація методів пізнання *залежно від рівня останнього*, це емпіричний і теоретичний рівні [4, с. 372, 373]. На *емпіричному рівні* за допомогою таких методів, як, наприклад, спостереження, порівняння, вимір, опис, експеримент, вивчається зовнішня сторона явищ. Таке пізнання здійснюється органами почуттів людини. На *теоретичному ж рівні* дослідження відбувається проникненням в сутність явищ. Тут уже дослідник має справу з науковими абстракціями. Таке пізнання можливе завдяки такому методу, як метод системного аналізу. Відповідно, в даній класифікації вирізняється емпіричне й теоретичне пізнання.

Тепер назвемо ті конкретні методи наукового пізнання, що

використовуються насамперед у юридичній науці й можуть також бути застосовані в юридичній практиці. Із загальних методів наукового пізнання в правознавстві широко застосовуються такі методи, як *логічний, історичний, системний, порівняльний і прогностичний методи, методи сходження від конкретного до абстрактного і сходження від абстрактного до конкретного*, а також *метод формалізації*. При оперуванні логічним методом об'єкт пізнання розглядається без урахування всіх історичних випадків, окремих фактів, особливостей, викликаних конкретно-історичною обстановкою. І навпаки, за допомогою історичного методу об'єктивна дійсність пізнається вже такою, яка вона є в дійсності з усіма її закономірними й випадковими проявами. Шляхом використання системного (або системно-структурного) методу встановлюється внутрішня побудова (структура) тієї чи іншої системи, місце в ній кожного структурного елемента, а також виявляються зв'язки між ними. Порівняльний метод ґрунтується на зіставленні різних систем, явищ тощо з метою з'ясування їх подібності й розходження. Прогностичний забезпечує пізнання перспектив розвитку явища, що пізнається. Що до методу сходження від конкретного до абстрактного, то завдяки

йому створюються наукові абстракції, які відбивають закономірності предмета тієї або іншої науки, а також дозволяють сформулювати її понятійний апарат. При застосуванні методу сходження від абстрактного до конкретного спостерігається вже зворотний процес. Спираючись на пізнані закономірності й наукові поняття, вчений через їх призму розглядає конкретне, реально існуюче, відчутне. У результаті цього уточнюються пізнані раніше закономірності й вироблені поняття і, як наслідок - створюються нові наукові абстракції. Метод формалізації полягає у виробленні відповідної знакової системи, що відбиває змістовну сторону досліджуваного предмета. Це дозволяє глибше вивчити закодовані за допомогою цієї системи явища.

Як бачимо, застосовувані в юриспруденції загальні методи наукового пізнання часто знаходять свою подальшу конкретизацію й розвиток у конкретно-наукових методах, а також у тих методиках (технологіях), що використовуються у практичній діяльності. Так, системний метод лежить в основі систематичного способу тлумачення права. Таким чином, цими методами можна оперувати в правознавстві як безпосередньо, так і через вироблені вже юридичною наукою спеціальні методи пізнання й методики (технології) здійснення тієї

чи іншої юридичної діяльності.

Звернемося далі до методів пізнання, що застосовуються в правознавстві. З конкретно-наукових методів неюридичних наук це такі, як конкретно-соціологічний, психологічний (соціально-психологічний), кібернетичний, математичний, статистичний методи, метод правового моделювання й низка інших. За кожним з них стоять свої прийоми, принципи і правила пізнання права і пов'язані з ним явища громадського життя. У рамках конкретно-соціологічного методу застосовуються, наприклад, такі прийоми, як анкетування, інтерв'ювання та ін. До конкретно-наукових методів юридичної науки належать передовсім такі, як техніко-юридичний (або формально-юридичний) і порівняльно-правовий. Техніко-юридичний полягає в інтерпретації правових документів, формально-юридичному аналізі догми права, характеристиці засобів і прийомів техніки юриспруденції і т.д. [Див.: 1; 2]; порівняльно-правовий - у зіставленні правових систем різних країн, або однієї й тієї ж країни в різні періоди часу з метою виявлення їх достоїнств і недоліків. У науковій літературі називаються й інші конкретно-наукові методи пізнання, опрацьовані юридичною наукою, як-то методи правового моделювання, правового експериментування. Сьогодні методи правового

моделювання, з нашого погляду, мають потребу в детальному аналізі, тому що в часи бурхливих змін соціум не повинен зазнавати постійних експериментів. Необхідно спочатку побудувати теоретичну модель, а вже потім приймати рішення про її втілення в реальне життя. І тут уже не обійтись без застосування нових інформаційних технологій. Оскільки саме право залишається провідником свіжих віянь, установок, супутником інновацій, а сучасна епоха пропонує принципово новий інструмент розвитку права - мережні технології, інструментальне управління правовими процесами як потоками правової інформації може бути здійснено на підставі застосування інформаційних технологій. Саме тому й пропонується одним з методів теоретичного пізнання права визна-

ти побудову інформаційної моделі правової доктрини в період переходу країни до постіндустріального суспільства. Актуальність її створення в Україні зумовлена наявністю значної кількості невирішених проблем у сфері державного регулювання, як-то: (а) необхідність забезпечення прозорості процесу державного управління й результативної взаємодії влади всіх рівнів з інститутами громадянського суспільства, що формується; (б) реалізація прав громадян на доступ до суспільно значимої інформації; (в) потреба підвищення рівня довіри громадян до органів державної влади; (г) вирішення антикорупційних завдань; (д) підвищення ефективності надання державних послуг з метою вдосконалення діяльності держави.

- Список літератури:** 1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 710 с. 2. Алексеев С.С. Теория права. – М.: Изд-во БЕК, 1995. – 320 с. 3. Бэкон Ф. Новый Органон. Афоризмы об истолковании природы и царстве человека. // Бэкон Ф. Сочинения: В 2-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1972. – С. 5-82. 4. Введение в философию: В 2-х ч. - Ч. 2 / Фролов И.Т., Араб-Оалы Э.А., Арефьева Г.С. и др. – М.: Политиздат, 1990. – 450 с. 5. Декарт Р. Избранные произведения: Пер. с франц. / Под ред. В.В. Соколова. – М.: Госполитиздат, 1950. – 710 с. 6. Копнин П.В. Диалектика как логика и теория познания: Опыт логико-гносеологического исследования. – М.: Наука, 1973. – 324 с. 7. Краткая философская энциклопедия / Редакторы-составители: Губский Е.Ф., Кораблева Г.В., Лутченко В.А. – М.: Прогресс, 1994. – 576 с. 8. Методологические вопросы правоведения: В связи с теорией и практикой социалистического управления / Ред. И.П. Трифонов. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1972. – 226 с. 9. Мухаев Р.Т. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Изд-во ПРИОР, 2002. – 330 с. 10. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства: Учебник для юридических вузов и факультетов. – М.: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА, 1999. – 535 с. 11. Общая теория государства и права: Акад. курс в 2-х т. / Под ред. М.Н. Марченко. – Т. 1.: Теория государства. – М.: Зерцало, 1998. – 598 с. 12. Общая теория права: Учебник для юридических вузов / Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 343 с. 13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посіб. – О.: Юрид. літ.,

2002. – 173 с. 14. Современный словарь иностранных слов: толкование, словоупотребление, словообразование, этимология / П.М. Баш, А.В. Боброва, Г.Л. Вечеслова и др. – М.: Цитадель, 2000. – 928 с. 15. Сырых В.М. Логические основания общей теории права: В 2-х т. – Т. 1: Элементный состав. – М.: Юрид. дом «Юстицинформ», 2000. – 528 с. 16. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: Учебник для вузов. – М.: Юрайт, 2000. – 422 с. 17. Шабалин В.А. Методологические вопросы правоведения. – Саратов, 1972. – 226 с. 18. Шептулин А.П. Диалектический метод познания. – М.: Политиздат, 1983. – 320 с.

Надійшла до редакції 27.12.2007 р.

ОЗНАКИ СТАБІЛЬНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА

В Україні, що переживає зараз складний і суперечливий період формування правових засад державного й громадського життя, проблема усталеності і стабільності національного законодавства постає особливо гостро. Адже постійні, підчас невиправдані зміни законів ускладнюють їх реалізацію, знижують рівень довіри громадян до закону, занадто перевантажують роботу парламенту. Не випадково свої наукові інтереси із цією проблемою пов'язували багато вчених, наприклад, такі як М.А. Гредескул, В.П. Казимирчук, В.С. Нерсесянц [Див.: 1; 2; 4] та ін.

Сьогодні практично будь-який закон України не можна вважати достатньо стабільним. Однак було б перебільшенням вважати, що й теоретичний аспект проблеми повністю розроблено. Саме тому він вимагає особливої уваги, поглиблених наукових досліджень і практичного створення умов, які забезпечували б стабільність законодавства.

У даній статті спробуємо визначитися з поняттям «стабільність

законодавства», а також розглянемо основні ознаки та властивості, що її характеризують. Зазначена категорія складається з 2-х термінів: «законодавство» і «стабільність», які необхідно розкрити, перш ніж дати її тлумачення.

Термін «законодавство» досить широко використовується у правовій системі в основному у значенні сукупності законів та інших нормативно-правових актів, що регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і виступають джерелами певної галузі права. Без визначення змісту його використовує й Конституція України (статті 9, 19, 118, п. 12 Перехідних положень). У законах залежно від важливості і специфіки тих суспільних відносин, що ними регулюються, цей термін вживається в різних значеннях: в одних маються на увазі лише закони, в інших (передусім кодифікованих) у поняття «законодавство» включаються закони, інші акти Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів Ук-

раїни, а в деяких випадках – ще й нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади.

Конституційний Суд України у своєму рішенні від 9 липня 1998 р. по справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення ч. 3 ст. 21 КЗпГ України трактує термін «законодавство» в широкому розумінні – як закони, міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою, а також постанови Верховної Ради, укази Президента, декрети й постанови Кабінету Міністрів, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції й законів України [3, с. 59].

У даній статті ми розглядаємо поняття «законодавство» у вузькому (формальному) розумінні – як систему упорядкованих певним чином *законів* відповідної держави, а також міжнародних договорів, затверджених (ратифікованих) парламентом [5, с. 409].

Перейдемо до категорії «стабільність». Це слово іншомовного походження, що з латинської «*stabilis*» перекладається як «сталість», «усталеність», «незмінність», тобто те що не змінюється, зберігає той самий склад, розмір, однакову форму [6, с. 855]. Як ознака закону «стабільність» з'являється на

початку ХХ ст. Відомий правознавець тих часів М.А. Гредескул ототожнював поняття «стабільність» і «усталеність», «незмінність» закону. У своїх лекціях, розмежовуючи конституційний і звичаєвий закони, він говорив, що «ту частину права, яка є найважливішою, ... намагаються поставити в найбільш усталене положення. Це робиться, щоб захистити ці закони від легковажної й поспішної їх зміни. Тут нібито застосовують приказку: сім разів примір і один раз відріж, тобто добре подумай, перш ніж приступити до зміни або скасування закону» [1, с. 223].

У теорії систем (а законодавству, як відомо, властива ознака системності) категорія «стабільність» перебуває в одному понятійному ряді з категоріями «сталість» і «рівновага». Останнє ж трактується як збалансованість, тобто знаходження в певній відповідності з чимось. Оскільки склад елементів взаємодіючих систем (законодавства й суспільних відносин) мінливий, стабільність виступає як стан динамічної відповідності, одночасно виступаючи й ідеалом (кінцевим бажаним результатом), і процесом наближення до нього [2, с. 44].

Отже, спробуємо в загальному вигляді сформулювати досліджуване поняття: стабільність законодавства – це стан усієї сукупності прийнятих вищими орга-

нами державної влади законів, який характеризується: (а) їх соціальною обумовленістю, а значить, стійкою ефективністю регулювання суспільних відносин; (б) відсутністю протиріч, які можуть призвести до скасування або часткової зміни законодавчих актів; (в) сукупністю суттєвих властивостей, які відбивають достатню якість законів і їх здатність задовольняти потреби й інтереси суспільства, його громадян.

Щоб точніше розкрити категорію «стабільність законодавства» необхідно розглянути її основні ознаки. З нашого погляду, до найбільш суттєвих властивостей, що характеризують стабільність законодавства й чинників, що впливають на неї, можна віднести нижченаведені:

1. *Соціальна зумовленість законів*, тобто їх відповідність реальним умовам життя. Якість законодавства визначається насамперед його соціальним змістом, відповідністю суспільним потребам та інтересам. Недотримання цієї умови призводить до масових порушень правових приписів, до опору закону, що в кінцевому підсумку вимагатиме його зміни. Так, через низку причин український парламент став не стільки органом вираження загальної волі, скільки ареною боротьби різних політичних сил, що прагнуть забезпечити прий-

няття законодавчих рішень на користь тих чи інших приватних інтересів. За таких умов різко зростає значення наукового, насамперед усього юридико-соціологічного, забезпечення законотворчості;

2. *Наукову обґрунтованість законів*. Адже саме наука (юриспруденція, соціологія, соціологія права), як специфічний соціальний інститут, покликаний і спроможний формулювати й відстоювати інтереси суспільства в цілому, повинна зайняти більш активну соціальну позицію. Необхідно, не чекаючи правового впорядкування процедури незалежної наукової експертизи, активні е здійснювати ініціативні дослідження ефективності чинного законодавства, доводячи їх результати до відома не тільки законодавця, а й широкого кола заінтересованих осіб, роблячи їх надбанням громадськості і предметом публічного обговорення [4, с. 514]. При проектуванні законів необхідно враховувати всі наукові досягнення, передбачення й прогнозування їх дії, що, безумовно, сприятиме підвищенню стабільності й ефективному застосуванню законодавства в цілому.

3. *Системність законодавства*, тобто внутрішня узгодженість і тісна взаємодія всіх його елементів (законів), а також відсутність суперечностей між ними. Законодавство виступає

засобом регуляції й саморегуляції суспільних відносин. Саме тому ефективне виконання цього функціонального завдання, дуже важливого для стабільності суспільного розвитку країни, можливо лише за умови його системності.

Конституція України в системі законодавства відіграє провідну роль. Її верховенство в ієрархічному ланцюзі нормативно-правових актів обумовлює виникнення в цій системі особливого виду зв'язків між актами – відносин підпорядкованості, тобто одночасної, на рівних підставах підпорядкованості багатьох нормативних актів одному. Усі закони, що приймаються в Україні, за своєю формою та змістом повинні відповідати Конституції, не суперечити іншим законодавчим актам і виходити з загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права.

4. *Техніко-юридична забезпеченість законодавства*, що полягає у використанні в ньому сучасної законодавчої техніки. Розвиток законодавства неможливий без оволодіння системою певних вимог, що пред'являються до процесу створення законів і підзаконних актів. Досвід законодавчої практики цивілізованих країн надає в наше розпорядження вимоги, правила і прийоми законодавчої техніки, які в процесі їх тривалого застосування дове-

ли свою дієвість, цінність та ефективність. Безперечно, цей досвід заслуговує ретельного вивчення і практичного використання в законотворчості України. Його ігнорування спричиняє недосконалість створюваних законів (підзаконних актів), що, у свою чергу, негативно позначається на стабільності законодавства й режимі правопорядку в країні. Юридична техніка має використовувати весь арсенал прийомів і способів нормативної фіксації, вироблених не тільки вітчизняною, а й усією романо-германською правовою сім'єю.

Дотримання вимог законотворчості в їх сукупності є однією з умов оцінки законопроекту як досконалого з технічної точки зору і свідчить про належну юридичну культуру з його підготовки й оформлення. Законодавча техніка дозволяє виразити в нормативному матеріалі мудрість і виразність, логічність і лаконічність, стройність, чіткість і зрозумілість сформульованих приписів. Вона сприяє професійно грамотному складанню законів, що відповідають потребам становлення правової держави, розвитку прогресивного суспільства і зміцненню режиму правопорядку.

5. *Високий рівень мови законодавства* як елемента законодавчої техніки також є однією із суттєвих властивостей стабільного законодавства. Мова зако-

ну – це та першооснова, що дозволяє оцінити не тільки зміст, стиль, форму, а й якість законодавства й результати законотворчої діяльності. Точність і зрозумілість юридичних формулювань, їх чітке мовне втілення, правильне й однакове вживання правової термінології багато в чому визначають ефективність і стабільність законодавства, сприяють зміцненню законності. Обов'язково треба враховувати: чим зрозумілішою й доступнішою буде мова закону, тим правильніше, повніше й точніше зміст законодавчих приписів буде сприйматися тими, до кого вони звернені.

Порушення логіки закону, неточність його формулювань, невизначеність (так звана «розмитість», «аморфність») використаних термінів породжують численні запитання, вимагають доповнення й тлумачення, роз'яснення, викликають непродуктивну витрату часу, сил та енергії й у решті-решт призводять до нестабільності цього правового акта.

Неточне слово у праві створює підґрунтя для різного розуміння веління закону й різного його застосування, що підриває суспільні відносини й дискредитує законність. Саме тому неухильне дотримання вимог законодавчої техніки щодо стилю й мови тексту закону сприяє його вдосконаленню й ефективному

застосуванню, а тим самим і підвищенню його стабільності. Законодавчо визначена система й технологія законотворчості, професіоналізм її суб'єктів мають стати одним з головних чинників законотворчого процесу в Україні [7, с. 10-16].

б. *Динамічність законодавства*, тобто така його властивість, яка відбиває результати реалізації законів і забезпечує їх стабільність. Законодавству належить адекватно і своєчасно реагувати на зміни в суспільному житті. Його динамічність – це риса, притаманна будь-якому законодавству, яка свідчить про його здатність до вдосконалювання й розвитку.

Динамізм закону (законодавства) можна визначити як рух, що у свою чергу включає виникнення, дію, розвиток (зміну) закону. Виходячи з такого розуміння цієї ознаки, найбільш важливими формами динамізму закону (законодавства) слід визнати:

а) виникнення (встановлення) у законі (законодавстві) нових правових норм, принципів, інститутів (законодавчих актів) з питань, ще не розв'язаних у законі (законодавстві);

б) розвиток закону (законодавства) в напрямку його вдосконалення, суттєвого оновлення;

г) зміну старих норм, принципів, інститутів у зв'язку з відпаданням економічних, політичних,

правових та інших умов, що раніше викликали потребу їх введення, тобто скасування правових норм або заміна раніше виданих новими, що вводять нове регулювання;

д) процеси диференціації й інтеграції правових норм та інститутів (законодавчих актів) [2, с. 16].

Стабільність законодавства повинна допускати необхідний ступінь його динамічності, що передбачає врахування законодавством динамізму громадського життя, відбиття у відповідних змінах і доповненнях законодав-

чого акта тільки усталених змін у предметі законодавчого регламентування.

Наведені міркування свідчать, що стабільність законодавства характеризується цілою низкою (сукупністю) достатньо різноманітних і в той же час взаємопов'язаних і взаємодіючих вимог, які не тільки не суперечать між собою, а, навпаки, доповнюють, уточнюють і деякою мірою коригують одна одну. Яскравим прикладом такої взаємодії є співвідношення стабільності й динамічності законодавства.

Список літератури: 1. Гредескул Н.А. Общая теория права: Лекции. – СПб.: Изд. студ. кассы взаимопом. Спб. Политех. ин-та, 1909. – 317 с. 2. Концепция стабильности закона / Отв. ред. В.П. Казимирчук. – М.: Проспект, 2000. – 176 с. 3. Офіційний вісник України. – 1998. – №32. – С. 59-63. 4. Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсесянца. – М.: НОРМА, 2006. – 832 с. 5. Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Х.: Эспада, 2005. – 840 с. 6. Словник іншомовних слів / Уклад. Л.О. Пустовіт. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с. 7. Суходубова І.В. Мова закону як умова його ефективності і стабільності // Пробл. законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 92. – 178 с.

Надійшла до редакції 09.11.2007 р.

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ В УКРАЇНІ

У ст. 22 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права встановлюється право на свободу агітації. Забезпечення такого міжнародного виборчого стандарту, як вільні і справедливі вибори, зумовлюється якістю виборчого законодавства, електорально-правовою культурою громадян України. Критеріями якісного стану останньої служить «ефективна, заснована на режимі законності діяльність суб'єктів виборчих правовідносин з реалізації у практичному житті виборчих норм» [24, с. 53]. На сучасному етапі існує певна невідповідність продекларованих демократичних принципів виборів їх реальному застосуванню в процесі виборчих кампаній. Це пояснюється розвитком інституту виборів, зокрема, передвиборної агітації в Україні.

Досить поміркований перехід до закріплення й реального застосування міжнародно-правових норм і принципів зумовлено формальністю такої стадії виборчого процесу, як передвиборна агітація, за радянських часів. Але ж від

неї безпосередньо залежить обрання кандидата на виборну посаду.

Метою даної статті є розгляд історичного розвитку передвиборної агітації як стадії виборчого процесу, визначення впливу партійного керівництва на перебіг виборчої кампанії й волевиявлення виборців. Завдання статті – порівняти правове регулювання передвиборної агітації в різні історичні проміжки часу в Україні і в зарубіжних країнах, окреслити її специфіку, форми й методи проведення, аналіз участі політичних партій у цьому процесі в попередні роки.

Вивчення зазначених проблем ми знаходимо в працях таких дослідників, як І.А. Алебастрова, М.В. Афанасьєва, П.Т. Василенков, А.М. Горшеньов, О.Ф. Додонов, В.Г. Крупін, М.А. Крутоголов, А.Т. Лейзерау, Т.М. Пальгунова, Н.В. Петров, П.Л. Рудик, Л.В. Смирнягін, Т.В. Стешенко, Б.О. Страшун, В.Д. Яворський [Див.: 1; 2; 5; 9; 10; 13; 14; 16-18; 22-24] та ін.

Вибори як форма безпосе-

реднього народовладдя, в сучасному розумінні, вперше проходять в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Причому початковий досвід торкнувся формування органів місцевого самоврядування. Перші подібні парламентським вибори відбулися в 1906 р. в Державну Думу за куріальною системою. Новий крок – Положення про вибори в Установчі Збори (1917р.). Потім вибори регламентувалися вже Конституціями УСРР 1919 й 1929 років. Серед осіб, позбавлених виборчого права, були ті, які: (а) користувалися найманою працею з корисливою метою; (б) жили з нетрудового прибутку – відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна тощо; (в) приватні торговці, комерційні посередники; (г) ченці, духівництво; (д) службовці й агенти колишньої поліції та ін.; (е) душевнохворі; (є) засуджені вироком суду [12]. Це значно звужувало виборчий корпус на користь правлячої партії більшовиків, установлювало диктатуру пролетаріату, призводило до численних порушень виборчих прав громадян. Подальше регулювання здійснювалося Інструкціями про вибори Рад, які часто змінювалися й містили нечіткі положення. Виборчі комісії організовувалися на час виборчої кампанії й проводили її весь період тривання. У способі їх формування поєднувалися засади при-

значення зверху (виконкомом вищого рівня) й обрання на місцях [22, с. 17-21].

Кардинальна демократизація виборчої системи в СРСР відбулася з прийняттям Конституції 1936 р., в УРСР – Конституції 1937 р. Стаття 133 розд. XI «Виборча система» вказувала, що «вибори до всіх Рад депутатів трудящих... провадяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні». Проте наявність однопартійності обмежувала вільність виборів і плюралізм думок.

Так, у 1939-1941 рр. на західних землях були проведені вибори в Народні Збори Західної України, Верховну Раду СРСР, Верховну Раду УРСР і в місцеві Ради. Як свідчать архівні документи, комуністи тримали перебіг виборчої кампанії під неухильним контролем. Виборчий процес, який організувала і провела Радянська влада в Західній Україні (1939-1941 рр.), грубо порушував основні засади вільного, рівноправного висунення кандидатів у депутати, гласності, рівності можливостей участі всіх кандидатів у проведенні виборчої кампанії, неупередженості до кандидатів з боку державних органів, установ, організацій, свободи агітації, чим попиралися права людини [13, с. 31].

За радянської доби виборча

кампанія й безпосередньо передвиборна агітація проходили під керівництвом і за безпосередньою участю єдиної Комуністичної партії, тому завжди висувалася лише одна кандидатура, хоча законодавство не містило обмежень щодо чисельності кандидатів у депутати по одному виборчому округу. Цей кандидат і ставав депутатом. Але були (хоча й небагато) випадки поразки кандидатів. Так, на виборах 1957 р. в місцеві Ради депутатів в УРСР таких було 16. У результаті перевиборів у цих округах були вибрані інші кандидати [10, с. 33]. У постанові ЦК КПРС від 22 січня 1957 р. «Про покращення діяльності Рад депутатів працюючих та посиленні їх зв'язку з масами» зверталася увага на недопущення поспішності при висуненні кандидатів у депутати й рекомендувалося виставляти кандидатуру на загальних зборах колективу вже після обговорення у його підрозділах.

Для проведення агітаційно-масової роботи серед населення в період виборів створювалися агітпункти при кожній виборчій дільниці, які згодом стали функціонувати постійно. Працюючі на агітпунктах агітколективи організовували для населення лекції й доповіді, вечори художньої самодіяльності, агітатори проводили бесіди на дому. Довірені особи й агітатори ознайомлювали насе-

лення з біографіями кандидатів у депутати, влаштовували зустрічі останніх з виборцями [21, с. 43]; існувала наочна агітація, використовувалися кіно, радіо [5, с. 65]. Але весь цей процес зводився до агітації за комуністичний лад при відсутності конкуренції серед кандидатів у депутати. У передвиборчій агітаційній роботі брали участь мільйони агітаторів, роз'яснюючи виборцям політику партії й уряду, важливі питання, пов'язані з організацією і проведенням виборів, демократичні принципи Радянської Конституції [4, с. 9]. Радянські люди давали зобов'язання в честь виборів підвищити продуктивність праці, достроково виконати виробничі плани. А.Т. Лейзерау зазначав: оскільки всі кандидати висувуються блоком комуністів і безпартійних, агітація й має бути націлена на демонстрування керуючої ролі Комуністичної партії в будівництві комунізму, а газети повинні на багатому фактичному матеріалі розповідати про успіхи Радянської держави, перевагу соціалістичного ладу над капіталістичним. Це й робили агітатори. Більшість із них, які позитивно себе показали під час виборів, рекомендувалися в радянські та господарські органи. Людей, які були проти Радянської влади, характеризували як «ворожі елементи», «класові вороги». Зрозуміло, що процедурним моментам агітації приділяла-

ся незначна роль. Наприклад, половина газет під час передвиборів у Ради Білоруської РСР в останній тиждень вмістила понад 60 % всіх нарисів і статей про кандидатів у депутати [17, с. 56-81].

Наголосимо ще раз, що основна агітаційна діяльність проходила ще до стадії передвиборної агітації, яка, у свою чергу, була вже формальною. А про що ж можна говорити, якщо перші виборчі закони з'явилися тільки наприкінці 70-х років? В УРСР це були закони «Про вибори до Верховної Ради Української РСР» від 19 грудня 1978 р. [6; 1979. – №1. – Ст. 9] і «Про вибори до місцевих Рад народних депутатів Української РСР» від 27 червня 1979 р. [6; 1979. – №28. – Ст. 359]. Після цього вийшли публікації про стадії виборчого процесу, які були згруповані у 2 великих блоки – блок стадій логічної послідовності і блок стадій функціонального призначення виборів. В.Г. Крупін виділяв 3 стадії функціонального призначення виборчого процесу. Друга стадія – реалізація пасивного виборчого права – була визначена ним як основна [14, с. 75], до якої належить передвиборна агітація.

З'явилося поняття «окружна передвиборна нарада». Вона становила собою збори представників громадських колективів і громадських організацій певного виборчого округу для

обговорення висунутих кандидатів у депутати. Їх проведення мало за мету, щоб усі громадські організації й колективи трудящих змогли домовитися про єдиного кандидата. Довірені особи, будучи представниками колективів трудящих чи громадських організацій, для ознайомлення виборців з відомостями про кандидата по відповідному виборчому округу і проведення агітації за нього вибиралися тут же – на зборах під час висунення цих кандидатів у депутати Рад [18, с. 59]. Проте ці передвиборні збори перетворювалися на формальність: цих кандидатів у депутати висували за рекомендацією «зверху» в обов'язковому порядку. Діяльність членів виборчих комісій та агітаторів обмежувалася упорядкуванням і звірянням списків виборців. Фактично збори мали мобілізаційний і символічний характер [11, с. 260, 265]. У той же час треба підкреслити, що вони мали бути важливим каналом управляючого впливу виборців на суспільство й державу. За радянської доби головним інститутом такого впливу служили так звані накази виборців своїм кандидатам (свого округу) під час передвиборної агітації.

Б.О. Страшун пише, що «на практиці в період передвиборної кампанії кандидати виступають на зборах виборців або їх представників, розповідають про

свою громадську діяльність, приймають накази виборців». Виборці ж на таких зборах були вправі вносити пропозиції про виключення кандидата зі списку, але процедура вибуття кандидата до виборів та його заміна, як зазначає вчений, були врегульовані тільки в Польщі та Німецькій демократичній республіці [23, с. 180, 181].

У наукових роботах радянського часу знаходимо порівняння проведення виборчої кампанії в СРСР і в країнах Західної Європи, США, Японії (до речі, з акцентуванням на переваги кампаній у СРСР). Так, В.І. Гантман, С.А. Мікоян виборчу кампанію в США порівнюють з бізнесом, який потребує інвестицій капіталу, великої організації, реклами тощо [9, с. 11]. У СРСР же, як підкреслює М.А. Крутоголов, зовсім інші умови проведення виборчих кампаній: тут «не існує ніяких особливих умов, які заважають кандидатаві балотуватися... Усі витрати по виборчій кампанії держава бере на себе». Правник наводить приклади підкупу виборців у країнах Західної Європи, Америці й Азії [15, с. 28-30]. Щодо виборів у Французькій Республіці цей же науковець указував: хоча французькі виборчі закони формально й декларують свободу виборчої пропаганди, використання преси, радіо, афіш, вільне проведення зборів, але всі ці принципи часті-

ше залишаються на папері [16, с. 67].

В.В. Батуренко досліджував особливості японського виборчого права, де існує сувора регламентація виборчої кампанії: доходять до найдрібніших деталей, як-то розміри передвиборних плакатів, межі допустимого віддалення штабів кандидатів від входу до виборчої дільниці тощо. Але особи, які на момент проведення виборчої кампанії були депутатами парламенту чи місцевих органів самоврядування, ставилися у сприятливіші умови, ніж інші кандидати, бо закон про вибори не обмежував політичної активності депутатів у своїх виборчих округах. Це дозволяло, на думку дослідника, правлячій партії починати активну виборчу кампанію задовго до її офіційного оголошення і вступу в передвиборну боротьбу опозиційних партій. Також закон про вибори в Японії встановлював обмеження головним чином на ті засоби передвиборної боротьби, що застосовувалися саме партіями трудящих (збори, мітинги, масове розповсюдження агітаційної літератури й матеріалів), у той час як основні методи й засоби правлячої партії знаходилися поза правовою регламентацією [3, с. 12].

Але треба розуміти, що роботи радянських науковців тих часів були надзвичайно заідеологізованими, що створювало подвійні

стандарти. До того ж політичний плюралізм, свобода агітації та її широке нормативне регулювання в зазначених країнах породжували й багато суперечностей і варіацій порушень, застосування виборчих технологій, що спостерігається в Україні зараз, після демократизації політичної системи.

У наш час виборчі технології набувають ще більшого розмаху, серед яких багато нелегітимних і нелегальних. Самі виборчі технології становлять собою, за визначенням М.В. Афанасьєвої, «сукупність прийомів і способів впливу на волевиявлення виборців та результат виборів, які застосовуються при підготовці, організації та проведенні виборчих кампаній з метою досягнення на виборах заданого політичного результату» [2, с. 14].

Виборчі технології та інші засоби партійно-радянський апарат СРСР почав використовувати й у своїй державі для просування потрібних кандидатів у депутати після проголошення плюралізму на парламентських виборах 1989 р. Серед них: (а) перешкоджання висуненню небажаних кандидатів за допомогою затягування строків, (б) ненадання залів для проведення зборів по висуненню кандидатів у депутати за місцем проживання, (в) імітація альтернативності виборів, (г) маневрування і в потрібний момент зняття «своїх» канди-

датів – дублерів і «спарринг-партнерів», (д) апаратний тиск на небажаних кандидатів, (е) організація різного роду гонінь на них, у тому числі через пресу, (є) маніпулювання окружними передвиборними зборами шляхом виступу на них організаторами [8, с. 65]. Але все ж на цих виборах відбулася перша передвиборна агітація в дійсному її розумінні. Візьмемо м. Москва, столицю колишнього СРСР, за прикладом якої відбувалися виборчі кампанії на теренах усіх соціалістичних республік. Тут передвиборна боротьба викликала доволі значний інтерес: по телебаченню транслиювалися дебати кандидатів, у людних місцях з'явилися плакати й листівки, агітатори від виборчих комісій розносили по квартирах листівки з біографіями й програмами всіх кандидатів. Щодо теледебатів, то більшість кандидатів поводитися досить невпевнено, практично бракувало дискусій, стежити за їх поведженням було набагато цікавіше, ніж вникати у їх програми. Біля плакатів збиралися люди, але й тут до дебатів чи спорів не доходило, що, можливо, зумовлювалося низькою якістю їх текстів. Набагато жвавіше точилася боротьба під час повторних голосувань і перевиборів. Зміст листівок та й усієї агітації став більш різким, зайняла відповідне місце негативна контрпропаганда, деякі кандида-

ти підключили до боротьби десятки активістів-добровольців, які роздавали листівки в людних місцях, викрикуючи при цьому лозунги. Однак це частіше всього давало зворотній результат [8, с. 224-227].

Після проголошення незалежності України можливості впливу виборчих технологій на виборців розширилися за рахунок введення альтернативності виборчої процедури, появи інституту передвиборних програм кандидатів у депутати. На думку І.А. Алебастрової, співіснування наказів виборців і передвиборних програм є непотрібним, оскільки основна передвиборна боротьба повинна розгортатися переважно між політичними партіями, хоча необхідно гарантувати й можливості для змагальності передвиборних платформ та особистих рис претендентів [1, с. 12, 13]. Інакше кажучи, вибори дозволяють легітимувати передвиборні обіцянки кандидатів, забезпечуючи тим самим законність політики, що провадитиметься в подальшому. Але, на жаль, з усього спектра своїх функцій нинішні українські партії акцентують увагу виключно на такій меті, як боротьба за політичну владу, нехтуючи при цьому всіма іншими, які в сучасній політичній теорії є базовими, (наприклад, репрезентативна, структуруюча, правозахисна [20, с. 650].

Використання класового підходу при формуванні органів державної влади за радянських часів забезпечувало партійний контроль над Радами, дозволяло партійно-державним структурам маніпулювати колом і депутатів, і виборців [19, с. 12]. Агітація також втрачала своє значення, тому що вважалось: вибори – це перш за все добре продумана організація справи [19, с. 170]. Із моменту проголошення незалежності України значно більше уваги приділяється передвиборній агітації. Вона може здійснюватися в будь-яких формах і будь-якими засобами, які не суперечать Конституції й законам України.

Історія розвитку в Україні передвиборної агітації як стадії виборчого процесу свідчить, що вона тривалий час існувала лише як пропаганда комунізму; реальна ж альтернатива висунення кандидатур на виборні посади з'явилася лише після розпаду СРСР. Тому не дивно, що з проголошенням незалежності України спостерігається така часта зміна виборчого законодавства, особливо щодо передвиборної агітації. Отже, на даному етапі розвитку державності України пріоритетним є адаптація виборчого законодавства до законодавства країн Європейського Союзу і сприйняття міжнародно-правових виборчих стандартів, принципів і норм, особливо (що

немаловажно) подальша відповідність їм практики виборів.

Перспективою подальших наукових досліджень порушеної тематики може бути розкриття

специфічностей правового регулювання передвиборною агітацією щодо різних виборів і регламентація масових форм останньої.

- Список літератури:** 1. *Алебастрова І.А.* Выборы народных депутатов в СССР как институт демократии: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Моск. юрид. ин-т. – М., 1991. – 21 с. 2. *Афанасьева М.В.* Конституційно-правове забезпечення виборчих технологій в Україні: Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – 19 с. 3. *Батуранко В.В.* Избирательное право и выборы в Японии (на примере парламентских выборов): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12. 00. 02 / Ин-т гос-ва и права. – М., 1980. – 21 с. 4. *Буца В.* Избирательная система СССР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00. 02 / Гос. ун-т имени М.В. Ломоносова. – М., 1955. – 21 с. 5. *Василенков П.Т.* Выборы советских представительных органов. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 83 с. 6. Відомості Верховної Ради УРСР. 7. Весна 89: Географія і анатомія парламентських виборів / Под ред. *В.А. Колосова, Н.В. Петрова, Л.В. Смирнягина.* – М.: Прогресс, 1990. – 382 с. 8. *Гантман В.И., Микоян С.А.* США: Государство. Политика. Выборы. – М.: Юрид. лит., 1969. – 192 с. 9. *Горшенев А.Н., Челябинов И.Б.* Советская избирательная система. – М.: Госполитиздат, 1958. – 48 с. 10. *Додонов О.Ф.* Маніпулювання поведінкою робітників у ході виборів і регламентація їх представництва у депутатському корпусі СРСР у 60-80-ті роки // Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту. – 2000. – № 4. – С. 259-266. 11. 33 УСРР. – 1929. – № 14. – Ст. 100. 12. *Ільків М.* Радянський «парламентаризм» у Західній Україні 1939-41 років // Актуальні проблеми правознавства. Наук. зб. –Тернопіль: Юрид. ін-т ТАНТ, 2000. – С. 23-32. 13. *Крупин В.Г.* К вопросу о стадиях избирательного процесса (в свете новых законов о выборах в Верховные Советы Союза ССР и союзных республик) // Актуальные проблемы юридического процесса в общенародном государстве: Межвуз. темат. сб. / Под ред. *В.М. Горшенева.* – Вып.1, Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1979. – С.74-76. 14. *Крутоголов М.А.* Выборы в СССР и странах капитала. – М.: Изд-во ИМО, 1958. – 63 с. 15. *Крутоголов М.А.* Центральные органы власти Французской Республики. – М.: Госюридлитиздат, 1956. – 287 с. 16. *Лейзерау А.Т.* Савецкая выбарчая сістэма. – Мінск: Выд. БДУ, 1974. – 176 с. 17. *Пальгунова Т.М.* Выборы в местные Советы. – М.: Юрид. лит., 1977. – 64 с. 18. *Рудик П.Л.* История советского избирательного права (1917-1936): Автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12. 00. 01/ Ин-т гос-ва и права. – М., 1991. – 21 с. 19. *Скуратовський Ю.М.* Трансформація ролі політичних партій в умовах запровадження політичної реформи // Держава і право: Зб. наук.пр. – Вип. 34: Юрид. і політ. науки. – К.: ІДП НАН України, 2006. – С. 643-651. 20. *Старовойтов Н.Г.* Порядок организации и проведения выборов в местные Советы. – М.: Юрид. лит., 1968. – 72 с. 22. *Стешенко Т.В.* Правовий статус, система і організація роботи виборчих комісій: Монографія. – Х.: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 208 с. 23. *Страшун Б.А.* Избирательное право социалистических государств. – М.: Изд-во ИМО, 1963. – 248 с. 24. *Яворський В.Д.* Вибори й електорально-правова культура в Україні //Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. ст., – Донецьк: Донецьк. ін-т внутр. справ при ДНУ, 2001. – № 2. – С. 51-54.

Надійшла до редакції 30.10.2007 р.

ПРИНЦИПИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЮ СЛУЖБОЮ

Сучасний етап розвитку суспільства і становлення України як суверенної демократичної держави характеризується зростанням ролі управління, ускладненням і розширенням його завдань та функцій. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність подальшої розробки методологічних засад державного управління. Певною мірою наведене вище положення стосується й управління державною службою.

З урахуванням того, що ця проблема має складний і багатоплановий характер, головна увага в даній статті приділяється дослідженню принципів управління державною службою. За сучасних умов це питання не знайшло широкої розробки у працях науковців. У той же час, загальні аспекти цієї проблеми, що безпосередньо стосуються принципів управління державною службою, були розглянуті в роботах Г.В. Атаманчука [1], Д.М. Бахраха [2], С.І. Котюргіна [3], В.Я. Малиновського [4], К.Г. Рожка [5] та ін.

За загальним визначенням принцип (від лат. *principium* – ос-

нова, начало) – це специфічне поняття, в якому містяться не стільки сама *закономірність*, *відносини*, *взаємозв'язок*, скільки наше знання про них. Принцип є фіксацією результатів наукового пізнання з усіма наслідками, що звідси випливають [1, с. 262].

Досліджуючи принципи державного управління, науковці виділяють 3 взаємозалежних і взаємозумовлених аспекти:

а) *онтологічний*, що розкриває генезис принципів, їх взаємозв'язок з природою, сутністю, місцем і роллю тих закономірностей, відносин і взаємозв'язків, які вони відбивають. Цей аспект сприяє виявленню підстав та об'єктивних передумов, необхідних для систематизації принципів державного управління;

б) *гносеологічний*, пов'язаний з аналізом характеру принципів, мовою, логікою та структурою їх адекватної наукової інтерпретації. За його допомогою зрозуміло й достовірно викладається наукове знання про онтологію того, що позначається терміном «принцип»;

в) *методологічний*, який по-

казує роль принципів у теоретичній і практичній діяльності людей у сфері державного управління, їх значення як інструмента перетворення державно-управлінських явищ, умови та способи їх дійового застосування в управлінській практиці [1, с. 262, 263].

Кожен з названих аспектів вимагає серйозного поглибленого вивчення, тому що принципи неможливо просто висувати (що зустрічається досить часто) їм не можна довільно давати ті або інші назви, як і не слід вважати, що вони можуть діяти автоматично. Цілком очевидно, що не всі закономірності, відносини і взаємозв'язки державного управління сьогодні пізнані й описані за допомогою принципів. Багато чого ще зовсім не відомо, тому займатися пізнанням потрібно. Те, що зафіксовано і здається в якийсь момент сталим, теж є динамічним. Постійно змінюються й об'єктивні умови, що відтворюють закономірності, відносини та взаємозв'язки державного управління, як не залишаються усталеними й суб'єктивні чинники, які їх застосовують. Розвиваються засоби пізнання, наукові інструменти виявлення досліджуваних принципів управління, збагачується досвід їх використання в суспільній практиці.

Як бачимо, необхідна активна інтелектуальна робота над

актуалізацією наукового розуміння тих чи інших принципів. Практична дія принципів державного управління також не залежить від них самих, а цілком визначається ставленням до них людей. Мало знати принципи, треба ще бажати й уміти застосовувати їх в управлінських процесах.

Конституція України безпосередньо передбачає низку принципів, що стосуються управлінської діяльності, зокрема, законності (ст. 19), рівності перед законом (ст. 24), відкритості роботи управлінських органів (ч. 3 ст. 32), обмеження створення й діяльності політичних партій в органах державної виконавчої влади (ч. 3 ст. 37), відповідальності держави за шкоду, заподіяну діяннями її органів (ст. 56). Проте ми розглянемо не лише конституційні, а й інші визначальні принципи управління державною службою. Деякі з них є загальноправовими, але досліджуваними в ракурсі державного управління, а деякі – специфічними, притаманними лише для управління державною службою [4, с. 47-58].

Отже, основні принципи управління сучасним суспільством, закладені в Конституції. Деякі принципи організації соціального управління відображені в правових актах, що регулюють різні сторони суспільного життя. Як законодавчо закріплені, вони стають важливими соціальними орієнти-

рами. Універсальність і загальність принципів управління виражається в тому, що вони поширюють свою дію на сфери суспільного життя – економіку, політику, культуру, на всіх суб'єктів суспільних відносин. У науковій правовій літературі виробився загальний підхід до поняття, змісту й системи принципів, однак зберігаються й такі, що різняться у визначенні їх складу й назви. Деякі системи принципів потребують і значного коригування щодо їх систематизації.

Відносини між суб'єктами управління підпорядковані певним тенденціям, тому їх застосування у практиці управлінської діяльності не припускає довільності і стихійності. Керівні структури у своїх діях стосовно об'єкта управління (тобто підпорядкованих структур, виконавців) спираються на вироблені практикою й узагальнені в теорії основні правила або принципи управлінської діяльності. Принципи управління – це вихідні, основоположні правила, керівні настанови, норми діяльності для впровадження в життя системи управління загальними процесами. Принципи управління державною службою забезпечують інтеграцію окремих видів управлінської діяльності різних підрозділів системи управління, взаємну їх погодженість і загальну спрямованість на реалізацію вироблених цілей. На ос-

нові принципів організується процес управління, тобто науково обґрунтоване впровадження дій для здійснення управлінських функцій, вибору методів і прийомів управлінського впливу [5, с. 4-21].

На практиці принципами управління державною службою керуються згідно з соціально-економічними умовами, що склалися в суспільстві. Зазначені принципи обґрунтовують, роз'яснюють зв'язки між об'єктом і суб'єктом управління і в середині кожного з них. Вони відбивають властивості, притаманні управлінській системі як у цілому, так і окремим її елементам, явищам, процесам. Ці принципи відображають зміст і взаємозв'язки основних елементів системи управління.

Наукове осмислення й теоретичне обґрунтування принципів управління державною службою базується на аналізі сутності самого явища. У юридичних джерелах правознавці називають різноманітну кількість принципів (Г. Емерсон – 9, А. Файоль – 14, Ф.У. Тейлор – 10, Д. Карнегі – 29, М. Вебер – 5 [Див.: 4, с. 48]). Але це зовсім не означає, що всі вони чи деякі з них застосовуються в управлінні державною службою і впливають на нього. Сучасна система організації державної влади й сучасна схема державного управління ґрунтуються на порівняно нових (стосовно колишніх

радянських) принципах. Однак при цьому не слід відкидати й кращі надбання управлінської науки радянського періоду. Адже зрозуміло, що такі політико-правові принципи управління державною службою, як колегіальність і єдиноначальність, науковість, економічність та ефективність, плановість, добір і розстановка кадрів мають надзвичайне значення й успішно функціонують і в сьогodнішній моделі управління. А організаційні принципи (галузевий і територіальний), разом з новими становлять єдину систему принципів державного управління в Україні.

Конституція України закріпила головні вимоги до організації системи органів державної влади, здійснення державного управління, проголошення будівництва демократичної, соціальної, правової держави, які виступають визначальними моментами у встановленні принципів управління державною службою. Г.В. Атаманчук наголошує, що процес виявлення й обґрунтування принципів державного управління повинен відповідати таким вимогам: а) відображати не будь-які, а лише найбільш суттєві, головні, об'єктивно-необхідні закономірності, відносини і взаємозв'язки державного управління; б) характеризувати лише усталені закономірності, відносини і взаємозв'язки в державному уп-

равлінні; в) охоплювати переважно такі закономірності, відносини і взаємозв'язки, які притаманні державному управлінню як цілісному соціальному явищу, тобто які мають загальний, а не частковий характер; г) відбивати специфіку державного управління, його відмінність від інших видів останнього [1, с. 265].

Принципи управління державною службою – це насамперед фундаментальні істини, закономірності, керівні засади, основні приписи й норми поведінки, виражені у вигляді певного наукового положення, закріпленого переважно у правовій формі. Їх у своїй діяльності повинні дотримуватися органи державного управління й державні службовці. Ці принципи визначають вимоги до системи, структури, організації та процесу управління, напрямки й межі прийняття рішень. Вони можуть належати до різних систем управління. Характеризуючи той чи інший принцип, слід враховувати його взаємозв'язок з іншими, залежність від них. Принципи взаємодіють між собою в межах цілісної системи, врівноважуючи чи посилюючи один одного, що дає їм змогу достатньою мірою розкрити свою природу, індивідуальність і регулюючі можливості [2, с. 10-19]. При цьому кожен з них займає структурно відведене йому місце, що дає підстави зробити висновок, що повноцін-

не розкриття змісту й потенціалу будь-якого принципу державного управління можливе лише в рамках його системних залежностей і з огляду на них.

Систематизація принципів управління державною службою заснована на пізнанні закономірностей останнього. Принципи, по суті, і формуються для створення умов реалізації об'єктивних законів і закономірностей суспільного розвитку. Відповідно до цього розрізняють 2 групи принципів.

Перша включає в себе загальні принципи, що впливають на всі сфери управління державною службою. До речі, раніше вони йменувалися соціально-політичними, суспільно-політичними, організаційно-політичними чи просто політичними [3, с. 22-25]. Це ті правила поведінки, якими мають керуватися всі суб'єкти управління незалежно від свого статусу. До них відносимо такі принципи, як-то: соціальна спрямованість, законність, пріоритетність прав громадян, науковість, гласність, гуманізм, поділ влади, системність, плановість, конкретність, об'єктивність, комплексність, поєднання колегіальності з єдиначальністю та ін.

Другу групу принципів управління державною службою становлять спеціальні (організаційно-технологічні) принципи, які у свою чергу поділяються на 2

підгрупи – принципи побудови системи управління державною службою і принципи здійснення цього процесу, або функціонування зазначеної системи. До першої належать такі принципи, як ієрархічність, функціональний, територіально-галузевий та ін. Друга підгрупа спеціальних принципів, спрямованих на організацію процесу управління державними службовцями, є досить важливою для ефективного функціонування інституту державної служби. До неї, на нашу думку, слід віднести такі принципи, як цілісність, відповідність поєднання єдиначальності з колегіальністю, відповідальність органів і посадових осіб за свої дії або бездіяльність, раціональне співвідношення цілей і способів їх досягнення з ресурсним забезпеченням, ефективність (раціоналізм), компетентність, стабільність персоналу, рівність громадян перед суб'єктом управлінського впливу, нейтралітет та деякі інші.

Підсумовуючи викладене, сформулюємо декілька положень, що стосуються розгляданого питання: а) зміст принципів управління державною службою вказує на їх особливе соціальне значення; б) саме в цих принципах відбивається сутність управління державною службою різних державних органів; в) вони визна-

чають місце й роль управління державною службою в системі державного управління, механізм впливу суб'єктів управління на державну службу; г) чіткість принципів управління державною службою визначається

своєрідністю правового статусу державних службовців різних державних органів, чим забезпечуються бюрократичні засади (у позитивному смислі) єдиної системи державного управління.

Список літератури: 1. *Атаманчук Г.В.* Теория государственного управления: Курс лекций. – Изд. 2-е, доп. – М.: Омега-Л, 2004. – 584 с. 2. *Бахрах Д.Н.* Государственная служба: основные понятия, ее составляющие, содержание, принципы // Гос-во и право. – 1996. – №12. – С. 7–19. 3. *Котюргин С.И.* Понятие, принципы и формы административно-процессуальной деятельности милиции. – Омск: Омск. высш. шк. милиции МВД СССР, 1973. – 73 с. 4. *Малиновський В.Я.* Державне управління: Навч. посіб. – Луцьк: Ред.-вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту, 2000. – 558 с. 5. *Рожко К.Г.* Принцип деятельности. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1983. – 212 с.

Надійшла до редакції 07.03.2008 р.

УДК 343.985

І.А. Ракіта, аспірантка
*Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ПОМИЛКОВЕ СПРИЙНЯТТЯ СВІДКАМИ ПОДІЇ ЗЛОЧИНУ

Процес формування показань передбачає наявність певних стадій або етапів протікання, тобто тих змін, що відбуваються з інформацією [16, с. 137]. Традиційно ці стадії поділяють на стадію сприйняття, запам'ятовування й відтворення інформації, хоча існують й інші думки щодо цього поділу. Так, В.І. Смыслов і М.І. По-

рубов виокремлюють 4 стадії, О.Р. Ратінов і С.П. Єфимичев – 6 стадій, А.В. Дулов – 11. Найбільш прийнятною ми вважаємо наведену нами традиційну класифікацію стадій у межах якої розглянемо сутність та види добросовісних помилок сприйняття.

Помилки сприйняття й загальні закономірності цього про-

цесу досліджувало багато науковців [Див.: 1, с. 22-24; 5, с. 40-81; 7, с. 4-122] та ін. Проведене анкетування й інтерв'ювання слідчих прокуратури і МВС України показало, що 37,5 % добросовісних помилок виникає саме на стадії сприйняття, що викликає необхідність більш поглибленого вивчення й аналізу даної проблеми.

Деякі правознавці [21, с. 58-74; 3, с. 16-22] усі помилки сприйняття поділяють на такі, що виникли в результаті об'єктивних (умови сприйняття) і суб'єктивних (стан особи, її психофізіологічні властивості) чинників, які перешкоджають правильному сприйняттю події злочину. У спеціальній правовій літературі [Див.: 20; 7; 15] до об'єктивних чинників, які впливають на процес сприйняття й можуть стати причинами добросовісних помилок, відносять: (а) такі: несприятливі метеорологічні умови; (б) віддаленість очевидця від місця події; (в) короткочасність (швидкоплинність) події злочину чи його спостереження; швидка зміна окремих епізодів події злочину; час доби; (д) занадто яскраве або недостатня освітленість об'єкта сприйняття; (е) занадто велика або надто мала сила подразника, сильний шум, висока температура; (є) значний обсяг сприйнятої інформації; (ж) маскуванню злочинцем своїх протиправних

дій; (з) особливості й умови сприйняття об'єкта тощо.

Щодо суб'єктивних чинників, які впливають на формування показань і можуть стати причинами добросовісних помилок, у літературних наукових джерелах існують різні точки зору. Так, окремі вчені зазначають, що зміст і характер процесу сприйняття зумовлені психофізіологічними властивостями сприймаючого суб'єкта: станом аналізаторних систем, віком, рівнем знань, досвідом, інтересом до сприйнятого, ступенем активності, ставленням до того, що сприймається, світосприйняттям та ін. [20, с. 55-57]. Люди по-різному сприймають одні й ті ж предмети або явища, що залежить від віку, освіти, життєвої практики, професії, класової належності тощо [9, с. 101]. Інші науковці до суб'єктивних чинників, що впливають на формування показань відносять: спрямованість уваги, особистий інтерес до події, що сприймається, спостережливість, особливості пам'яті, мислення й мови, уяву, характер, темперамент, інтелект, хворобливий стан, освіту, навички [11, с.214], перебування людини в стані сильного збудження, страху, стомлення; відсутність або наявність інтересу до спостережуваної події [14, с.177], культурний рівень, розумовий розвиток [17, с. 138].

У результаті дії названих чин-

ників суб'єктивний образ сприйнятого може бути неправильним або спотвореним, тобто ілюзією. Одні вчені під ілюзіями розуміють спотворене, неправильне сприйняття яких-небудь фактів чи явищ, інші визначають їх як спотворене віддзеркалення дійсності [12, с. 117-119]. Ілюзії можуть пояснюватися фізичними явищами, що впливають на об'єкт сприйняття (наприклад, при зануренні предмета у воду він здається кривим). Але найчастіше їх причиною є сама людина, яка сприймає предмети і явища. Ілюзії (як і галюцинації) є, як правило, наслідком психічних розладів, ознакою душевних захворювань. Проте вони нерідко зустрічаються й у цілком здорових людей у результаті перевтоми, страху, напруженого стану людини у момент сприйняття та ін.

На думку А.Г. Маклакова, явище помилкового або перекошеного сприйняття називається «ілюзія сприйняття». Ілюзії спостерігаються в будь-яких видах сприйняття – (зорові, слухові та ін.) [11, с. 210], природа яких визначається не тільки суб'єктивними причинами (установка, спрямованість, емоційний стан), й об'єктивними, такими, приміром, як освітленість. Значна кількість помилкових образів пов'язана із цілісністю сприйняття [18, с. 208]. Ілюзія виникає, коли наше сприйняття розходиться з реальними

фізичними властивостями об'єкта [8, с. 97].

Складний характер сприйняття призводить іноді до зорових ілюзій, які проявляються при безпосередньому сприйнятті тих предметів, що дійсно існують, але просторові властивості яких сприймаються помилково [19, с. 151, 152]. У психології під зоровими ілюзіями розуміють неправильне або перекошено сприйняття розміру, форми й віддаленості предметів [10, с. 151, 152]. Найбільш характерними з них є:

а) переоцінка вертикальних ліній, коли з 2-х ліній однакового розміру вертикальна завжди сприймається більшою порівняно з горизонтальною;

б) помилкове сприйняття розміру предмета (об'єкта). Ці ілюзії пояснюються загальним законом сприйняття, за яким ціле зумовлює сприйняття його частин; при цьому діє закон контрасту, коли розмір предмета сприймається більшим або меншим залежно від розміру оточуючих предметів (приміром, предмет здаватиметься більшим за свій дійсний розмір на фоні дрібних предметів);

в) ілюзії геометричної перспективи або ілюзії контрасту;

г) перенесення властивостей цілої фігури на її окремі частини [10, с. 119, 120].

Такого роду ілюзії пояснюються законом сприйняття, за яким

розмір предметів оцінюється не за дійсними розмірами, які відбиваються на сітчатці ока, а відповідно до оцінки відстані, на якій ці предмети знаходяться (так, висока людина поряд з низькою здається ще вищою, ніж вона є в дійсності; однакові предмети здаються різного розміру, якщо вони сприймаються завідомо віддаленими один від одного, при цьому предмет, розташований ближче, здається меншим, а віддалений – більшим за свій дійсний розмір;

д) перекручення форми предметів. Цей вид ілюзії пояснюється законом сприйняття, за яким різко виражені особливості фону впливають на сприйняття розташованих на цьому фоні предметів [19, с. 151-152].

Серед закономірностей виникнення зорових ілюзій в науковій літературі вирізняють наступні: (а) з'являються в наслідок особливих умов, при яких відбувається спостереження; (б) виникають через помилкову думку про те, що сприймається, а обман настає через помилкове осмислення зорового образу; (в) зумовлюються оптичною недосконалістю ока, а також як наслідок деяких дефектів зору (короткозорості, дальтонізм та ін.) [2, с. 65-66].

Серед науковців немає однаковості щодо видів ілюзій. Так, одні вирізняють ілюзії: контрасту, зміни напрямку ліній, перспекти-

ви, збільшення розмірів верхньої частини предмета, ілюзії світла й забарвлення (при яких світлі предмети людині здаються більшими ніж темні). Окрім ілюзій, які з'являються за наявності деяких обставин, у людини іноді виникають перекручені сприйняття через особливий стан, у якому вона перебуває; це так звані псевдогалюцинації [8, с. 98], або ілюзії, що виникають під впливом емоцій і мають випадковий характер, будучи тимчасовими змінами у психіці сприймаючої людини [9, с. 114]. Перекручення пояснюються тим, що події, які передують страху, сприймаються необ'єктивно. У одних випадках під впливом страху, події сприймаються перебільшено, перекручено, в других вони погано або зовсім не відображаються, в третіх сприймаються об'єктивно [6, с. 28].

Д.М. Дубравська вирізняє ілюзії: форми, напрями, довжини (Мюллера-Лаєра), дистанції, кіно, слухові, маси (коли предмети різних об'ємів здаються різними за вагою, хоча вона однакова), кольору (коли людина в чорному плащі здається стрункішою й вищою), руху (коли під час їзди у транспорті, здається, що всі предмети рухаються назустріч) [8, с. 97-98].

Заслугує уваги підхід до цього питання О.О. Радугіна, який підрозділяє ілюзії на афективні,

вербальні й парейдолічні. На його думку, афективні найчастіше зумовлені страхом або тривожним пригніченим станом; вербальні полягають у помилковому сприйнятті змісту розмов, що відбуваються між оточуючими [13, с. 147]. Така помилковість у сприйнятті мови за наявності нормально працюючих слухових органів пояснюється або тим, що у того, хто сприймає немає достатнього досвіду і знань у відповідній галузі, або ж тим, що в даний момент увага того, хто сприймає, зайнята іншим предметом [9, с. 114].

Крім зорових ілюзій, на цій стадії, менше досліджені ілюзії слухові. Тим часом роль слухових ілюзій та інших спотворених уявлень є набагато вищою. Пояснюється це тим, що зір рідше підводить нас, аніж інші органи чуття, оскільки краще контролюється розумом і практичною діяльністю [5, с. 35, 36].

Дехто з дослідників виділяє ілюзії перспективи й відстані [4, с. 119].

Виходячи з того, що психологічні ілюзії є перекрученням відбиття дійсності, деякі вчені класифікують їх за формами відображення. Ілюзії пам'яті, емоцій, відчуттів, мислення, сприйняття, почуття й волі – це все родові їх поняття, а в кожному роді можна вирізнити ще й види, які класифікують за різни-

ми ознаками. Так, ілюзії пам'яті є 2-х видів – перекручення сприйняття і підстановки (*deja vu*). Ілюзії емоцій найчастіше спостерігаються при фармакологічних діях. В інших випадках вони викликані зміною емоцій на полярні. Ілюзії відчуттів класифікують за аналізаторами, бувають також ілюзії контрасту, адаптації, сенсibiлізації аналізатора. Ілюзії мислення в широкому розумінні – це так звана помилка мислення, яка, як правило, є складником ілюзій усіх родів. У вузькому значенні – це помилки думки, викликані стомленням, наслідуванням тощо. Ілюзії сприйняття розрізняються за аналізаторами. К.К. Платонов, наприклад, вирізняє ілюзії відчуттів, а також волі – впертість як ілюзія наполегливості [12, с. 117-119].

До помилок, можливих на стадії сприйняття крім оптичних, слухових та інших перекручень О.Р. Ратінов відносить також неправильні оцінки розмірів, відстаней, кількості, неправильні думки про співвідношення, послідовність та інші зв'язки між предметами і явищами [15, с. 213]. Добросовісні помилки на стадії сприйняття можуть виникати також і щодо часу. Зміна різноманітних за змістом сприймань і думок, позитивне забарвлення свідомості створюють враження швидкоплинного часу. І навпаки, при хворобі, безсонні час тяг-

неться набагато повільніше.

Процес формування показань на стадії сприйняття є багатограним і залежить від широкого кола чинників, які можуть як позитивно вплинути на сприйняття події, так і стати джерелом добросовісних помилок. Добросовісні помилки сприйняття є різноманітними за характером і змістовним складом. Їх наявність на стадії сприйняття зумовлює переключення достовірної інфор-

мації й на всіх наступних стадіях формування показань. На сьогодні ця проблема залишається актуальною. Її аналіз ставить перед криміналістикою низку складних питань, що полягають у (а) діагностиці таких помилок у показаннях, (б) виявленні їх у процесі допиту, (в) необхідності розробки тактичних прийомів, спрямованих на нейтралізацію добросовісних помилок у показаннях свідків.

- Список літератури:* 1. Алексеев А.М. Психологические основы показаний очевидцев. – М.: Юрид. лит., 1972. – 104 с. 2. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учеб. для вузов. – М.: Юрид. лит., 1991. – 464 с. 3. Васильев В.Л., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с. 4. Вітєнко І.С., Дутка Л.М., Зименковська Л.Я. та ін. Основи загальної і медичної психології: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1991. – 271 с. 5. Гаврилова Н.И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение): Метод. пособ. – М.: ВНИИПП, 1983. – 136 с. 6. Доспулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – 122 с. 7. Доспулов Г.Г., Можитов Ш.М. Следователь в советском уголовном процессе. – М.: Юрид. лит., 1973. – 160 с. 8. Дубравська Д.М. Основи психології: Навч. посіб. – Л.: Світ, 2001. – 280 с. 9. Иванов П.И. Психология: Учеб. для вузов. – 2-е изд. – М.: Госучбедиздат, 1955. 10. Лебедев И.Б., Родин В.Ф., Цветков В.Л. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов: Учеб. пособ. – М.: Щит-М, 2005. – 442 с. 11. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб.: Питер, 2005. – 583 с. 12. Платонов К.К. Система психологии и теории отражения. – М.: Наука, 1982. 13. Радугин А.А. Психология: Учеб. для высш. учеб. завед. – М.: Центр, 2001. – 400 с. 14. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей: Учеб. пособ. – М.: Высш. шк. МООН СССР, 1967. – 292 с. 15. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. – М.: Юрлитинформ, 2001. – 352 с. 16. Ратинов А.Р., Гаврилова Н.И. Использование данных психологии в буржуазной криминалистике // Вопр. криминалистики. – М.: Юриздат, 1964. – № 11. – С. 127-158. 17. Рахунов Р.Д. Свидетельские показания в советском уголовном процессе. – М.: Госюрлитиздат, 1955. – 164 с. 18. Родуміно - Дусятська О.В. Відчуття та сприйняття в системі інтелектуальних властивостей особистості // Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К., Либідь, 2001. 19. Рудик П.А. Психология: Учебник. – М.: Просвещение, 1955. – 345 с. 20. Суворова Л.А. Идеальные следы в криминалистике. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 200 с. 21. Якуб М.Л. Показания свидетелей и потерпевших (оценка показаний свидетелей и потерпевших на предварительном следствии и в суде I-й инстанции). – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 128 с.

Надійшла до редакції 24.03.2008 р.

СЛЕДСТВЕННЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ: ПОНЯТИЕ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

В основе процесса расследования преступления лежит изучение и исследование следов, оставленных вследствие его совершения. Формирование представления о совершенном преступлении происходит при проведении различных следственных действий, предусмотренных уголовно-процессуальным законодательством. Важная роль в системе осуществления этой познавательной деятельности, отводится следственному эксперименту.

В процессуальной и криминалистической литературе встречаются различные термины, обозначающие понятие и «следственное действие», которое на сегодня принято называть «следственный эксперимент».

Существенный вклад в разработку теории последнего внесли такие ученые-криминалисты, как Л.Е. Ароцкер, Р.С. Белкин, А.И. Винберг, Ф.В. Глазырин, Н.И. Гуковская, Н.И. Жукова, В.П. Колмаков, В.Е. Коновалова, А.П. Кругликов, В. Прерад, Р.Д. Рахунов, М.В. Салтевский, Н.А. Селиванов, С.В. Стратонов, М.С. Стро-

гович, П.И. Тарасов-Родионов, М.А. Чельцов, В.Ю. Шепитько, И.Н. Якимов.

Следственный эксперимент находит широкое применение в деятельности следственных и судебных органов в целях проверки и получения новых доказательств. В настоящее время в криминалистической литературе достаточно широко представлены его характеристики. Однако выяснение его сущности нуждается в более подробном научном исследовании.

Этимология слова «эксперимент» (от лат. *experimentum* – проба, опыт, род опыта) имеющего целенаправленно исследовательский характер и проводимого в искусственных, воспроизводимых условиях путем их контролируемого изменения. Как метод исследования, эксперимент – это не просто инструмент познания, но и его основание. Специальными средствами он создает условия, максимально приближенные к идеальным.

В развитии естественных и технических наук эксперимент,

будучи методом научного познания, нашел довольно широкое применение. Многие науки своими крупнейшими достижениями обязаны именно ему. И. Кант считал свой труд «Критика чистого разума» философской рефлексией экспериментирующего познания и видел свою задачу в «распространении экспериментального метода...» [5, с. 256].

Проблемы следственного эксперимента детально стали разрабатываться в конце 30-х годов XX ст. В этот период встречались только отдельные упоминания о проверке доказательств методом опытов. К примеру, П.П. Михеев и Н.Н. Семенов указывали, что проверка показаний может быть произведена посредством проведения экспериментов (можно ли видеть с данного места, слышать разговор через стенку и т. п.) и фактических проверок [8, с. 31].

В 1932 г. следственный эксперимент стал предметом внимания органов юстиции. В Методическом письме №2 (циркуляр №80 от 15/5-1932 г.) была подчеркнута необходимость производства эксперимента для проверки результатов сомнительного опознания по голосу. Вскоре это было детализировано в Методическом письме Прокуратуры СССР [1, с. 5, 6], в котором указывалось: «Одним из способов проверки ... сомнительного опоз-

нания и выяснения противоречивости двух утверждений одного и того же свидетеля может служить предъявление подозреваемого этому свидетелю в той же или в такой же примерно обстановке, при которой произошло преступление. Подобный прием применим в тех случаях, когда, например, необходимо проверить сомнительное почему-либо показание опознающего о том, что он узнал предъявляемого и по голосу. При проверке возможно бывает поставить предъявляемого в такую же, примерно, обстановку и на таком же расстоянии от свидетеля, как это и было в момент ограбления, и заставить его произнести слова, слышанные свидетелем от преступника, чтобы удостовериться, мог ли свидетель действительно слышать голос преступника с данного места и притом настолько хорошо, чтобы запечатлеть в своей памяти звук голоса и тембр речи последнего» [10, с. 24,25].

Среди многих криминалистов Л.Е. Ароцкер первый разработал теоретические основы следственного эксперимента: определил его место в системе следственных действий, указал на его самостоятельность; тактику и цели производства. Разработки ученого способствовали дальнейшему развитию данного понятия в криминалистической и процессуальной литературе.

Одной из проблем следственного эксперимента на начальном этапе его зарождения было то, что мнения ученых-криминалистов по поводу этого действия были неоднозначными и разделились на две группы. Представители первой считали его разновидностью следственного осмотра, другие же настаивали на том, что следственный эксперимент является самостоятельным следственным действием.

Сторонниками первой точки зрения можно назвать А.И. Винберга, Р.Д. Рахунова, М.С. Строговича, П.И. Тарасова-Родионова, М.А. Чельцова, И.Н. Якимова.

П.И. Тарасов-Родионов называл следственный эксперимент «осмотром-инсценировкой», утверждая, что он является разновидностью следственного осмотра [9, с. 368]. Однако в более поздних работах именно он впервые предложил термин «следственный эксперимент», который получил наиболее широкое применение в криминалистической литературе [20, с. 7].

М.С. Строгович определял его как средство проверки доказательств. По его мнению «по своей юридической природе он представляет не что иное, как особый вид осмотра...» [16, с. 245, 246]. Несмотря на то, что в работах ученого указывались некоторые различия между следствен-

ным экспериментом и осмотром, он их отождествлял, подчеркивая, что последний – это «особый вид осмотра» [18, с. 328], «частный прием следователя» [17, с. 82].

Касаясь проблемы теории этого следственного действия, Р.Д. Рахунов принимал во внимание лишь аспект участия в нем экспертов и, исходя из этого, сделал вывод, что «следственный эксперимент, заключающийся в воспроизведении обстановки определенного события, по своему характеру представляет собою вид осмотра» [12, с. 133].

М.А. Чельцов, рассматривая этот вопрос, отмечал отсутствие в уголовно-процессуальных кодексах указаний об этом действии и считал, что «правильнее всего следственный эксперимент оформлять протоколом осмотра» [21, с. 271]. Исходя из этого, можно сделать вывод о том, что исследователь утверждает факт однородности следственного эксперимента и следственного осмотра.

В дальнейшем, даже с учетом того, что с принятием в 1960 г. нового Уголовно-процессуального кодекса РСФСР и других союзных республик следственный эксперимент был законодательно закреплен в качестве самостоятельного процессуального действия, некоторые правоведы до последнего времени продолжали считать его разновиднос-

тью осмотра [19, с. 131].

Таким образом, вышеперечисленные ученые криминалисты в своих трудах указывали, что следственный эксперимент не является самостоятельным процессуальным действием, и определяли его как специфический вид следственного осмотра. Все они были единомышленниками в том, что следственный эксперимент следует считать определенным видом осмотра. Такое положение было вызвано тем, что в то время действующее уголовно-процессуальное законодательство не содержало указаний об этой категории. Л.Е. Ароцкер объяснял эту точку зрения тем, она являлась попыткой восполнить пробел действующих УПК.

Представители второй группы ученых опровергали мнение относительно определения эксперимента как разновидности следственного осмотра и указывали, что он является самостоятельным следственным действием. Разрабатывая эту проблему Л.Е. Ароцкер и В.П. Колмаков дали такое толкования эксперименту: это «есть такое процессуально-тактическое действие советского следователя или суда, которое заключается в искусственном воссоздании обстоятельств определенного события с целью получения доказательств, проверки показаний свидетелей, объяснений обвиня-

емых, подтверждающее либо опровергающее те или иные факты, способствующие установлению материальной истины по делу» [6, с. 6].

После принятия Основ уголовного судопроизводства следственная практика приобрела некоторый опыт в проведении данного процессуального действия, вследствие чего возникла необходимость в его теоретическом обосновании. Так, Р.С. Белкин рассматривал следственный эксперимент не только как следственное действие, а так же как метод познания, разграничивал его от экспертного и судебного эксперимента, формулировал как следственное действие, состоящее в проведении специальных опытов с целью проверки собранных по делу доказательств, получения новых доказательств, проверки и оценки следственных версий о возможности существования тех или иных фактов, имеющих значение для дела [2, с. 10, 11].

В.Е. Коновалова объясняет понятие «следственный эксперимент» как следственное действие, которое заключается в осуществлении опытов с целью проверки, могли ли произойти при определенных условиях те или иные события и каким именно образом [7, с. 326].

Н.А. Селиванов приводит трактовку следственного экспе-

римента как следственного действия, предусматривающего проведение опытов по проверке того, могло ли иметь место какое-либо действие, событие, явление в тех или иных условиях или определенным образом, с целью расследования и предупреждения преступления [14, с. 99].

М.В. Салтевский детализировал цель и содержание следственного эксперимента, указывая что это «такое следственное действие, которое совершается с целью проверки и получения доказательств путем целенаправленного влияния на отдельные объекты (те, что проверяются) или их копии – во время проведения специальных опытов» [13, с. 100, 101].

С.В. Стратонов истолковал его: «...самостоятельное следственное действие, которое предусматривает реконструкцию условий и обстановки исследуемого события и проведение специальных опытов, с помощью которых в контролируемых и регулируемых следователем условиях проходит ретроспективное воспроизведение явлений, обстоятельств и фактов, которые имеют значение для объективного расследования уголовного дела» [15, с. 10].

Н.И. Гуковская считает, что следственный эксперимент является следственным действием, имеющим своей целью с по-

мощью опытов и испытаний, производимых следователем, установить, могло или не могло произойти какое-либо действие, событие или явление в конкретных условиях и определенным образом [4, с. 13].

В. Прерад предлагает свою интерпретацию сущности следственного эксперимента: «...Это следственное действие, которое состоит в проведении опытов и испытаний в искусственно созданных или выбранных и систематически изменяемых условиях с целью получения новых и проверки существующих доказательств, проверки версий о возможности и невозможности существования определенных фактов, событий, явлений вообще или в определенных условиях и установления иных обстоятельств, имеющих значение для дела» [11, с. 10].

В последнем толковании довольно точно показывается сущность следственного эксперимента, наводится перечень его основных конструктивных элементов: деятельность лица, осуществляющего эксперимент, предмет экспериментального исследования, экспериментальный характер этого следственного действия, а также указание на методику экспериментирования и цели следственного эксперимента.

Позднее к проблеме след-

ственного эксперимента обратились Ф.В. Глазырин и А.П. Кругликов. Они рассматривают экспериментальный метод, используемый в процессе расследования, как частный прием и самостоятельное следственное действие, предусмотренное уголовно-процессуальным законодательством [3, с. 5].

В результате анализа определений, сложившихся в процессе развития категории «следственный эксперимент», можно сделать вывод, что последний значительно отличается от других процессуальных действий, поэтому попытки его отождествления с экспертизой или осмотром места происшествия являются ошибочными. Его особенно-

стью является то, что он представляет собой сложное следственное действие, производимое в искусственно воссозданной обстановке с применением опытов, с различной вариацией условий [6, с. 6].

Исследование этого понятия и этапов его развития позволяет определить следственный эксперимент как *самостоятельное процессуальное действие, предусматривающее проведение специальных опытов и испытаний с целью получения новых и проверки имеющихся доказательств*, а так же проверки версий о возможности существования тех или иных фактов, событий, явлений в максимально приближенных условиях.

- Список литературы:** 1. Белкин Р.С. Теория и практика следственного эксперимента. – М.: ВШ МВД СССР, 1959. – 171 с. 2. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной судебной и экспертной практике. – М.: Юрид. лит., 1964. – 223 с. 3. Глазырин Ф.В., Кругликов А.П. Следственный эксперимент: Учеб. пособ. – Волгоград: ВШ МВД СССР, 1981. – 71 с. 4. Гукоевская Н.И. Следственный эксперимент: Учеб. пособ. – М.: Юрид. лит., 1958. – 96 с. 5. Кант И. Сочинения В 6-ти т. – Т.3. – М., 1964. – 544 с. 6. Колмаков В.П., Ароцкер Л.Е. Следственный эксперимент на предварительном следствии. – Х.: ХНИИСЭ, 1949. – 35с. 7. Криміналістика: Підручник для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Ю. Шелітька. – 2-е вид., переробл. і доп. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2004. – 728 с. 8. Михеев П.П., Семенов Н.Н. Криміналістика, уголовный и уголовно-процессуальный кодексы (в вопросах и ответах). – Изд. 2-е, М.: Автор. изд-во, 1927. – 62 с. 9. Настольная книга следователя. М.: Юрид. лит., 1949, – 879 с. 10. Оpozнание личности обвиняемого при расследовании преступлений: Метод. письмо Прокуратуры СССР. – М., 1936. – 51 с. 11. Преряд В. Следственный эксперимент: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / ВШ МВД СССР. – М., 1969. – 49 с. 12. Рахунов Р.Д. Теория и практика экспертизы в советском уголовном процессе. – М.: Госюриздат, 1953. – 256 с. 13. Салтеевский М.В. Криміналістика: Навч.-довід. посіб. – К.: Право, 1996. – 354 с. 14. Селиванов Н.А., Тербилов В.И. Первоначальные следственные действия: Крат. справочник следователя. – М.: Госюриздат, 1956. – 283 с. 15. Стратонов С.В. Відтворення обстановки і обставин події як метод пізнання під час розслідування злочинів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. – Запоріжжя: Б. в., 2001. – 16 с. 16. Строгович М.С. Уголовный процесс: Учебник. – М.: Изд-во М-ва юстиции СССР, 1946. – 511 с. 17. Строгович М.С. Материальная истина и судебные доказательства в советском уголовном процессе. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – 383 с. 18. Строгович М.С. Курс совет-

ского уголовного процесса. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 703 с. 19. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса: В 2-х т. – Т.2. – М.: Наука, 1970. – 516 с. 20. *Тарасов-Родионов П.И.* Следственный эксперимент // Матер. учеб. конф. следователей. – М., 1937 г. 21. *Чельцов М.А.* Советский уголовный процесс: Учебник. – М.: Госюриздат, 1951. – 511 с.

Надійшла до редакції 12.10.2007 р.

УДК 343.985

В.В. Баранчук, аспірант
*Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ КОНТАКТ: СУТНІСТЬ І ПРОБЛЕМИ ЙОГО ВСТАНОВЛЕННЯ НА ДОСУДОВОМУ СЛІДСТВІ

Успішне проведення слідчих дій, пов'язаних зі спілкуванням, можливе лише на основі обов'язкового встановлення психологічного контакту слідчим з учасниками кримінального процесу. Його відсутність при проведенні таких слідчих дій, як допит, очна ставка, обшук, пред'явлення для впізнання тощо, впливає на їх ефективність і повноту розслідування в цілому. Невміння слідчого формувати психологічний контакт призводить до створення конфліктних ситуацій у вигляді надання неправдивих показань чи відмови їх давати. А встановлений контакт сприяє прийняттю особою рішення давати правдиві показання, служить певною га-

рантією, що вона не змінить прийнятого рішення під впливом яких-небудь чинників, підвищує ефективність застосування криміналістичних прийомів, спрямованих на виявлення неправди в показаннях чи подолання замовчування.

Проблеми встановлення психологічного контакту на досудовому слідстві знайшли своє висвітлення в судово-психологічних і криміналістичних працях таких вчених, як В.Л. Васильєв, О.М. Васильєв, Ф.В. Глазирін, Г.Г. Доспулов, А.В. Дулов, Г.О. Зорін, В.О. Коновалова, З.І. Митрохіна, М.І. Порубов, В.Ю. Шепітько [Див.: 5-7; 11-14; 20; 24; 26] та ін. Однак у криміналістиці та юридичній пси-

хології бракує єдності поглядів щодо визначення терміна «психологічний контакт», точаться дискусії стосовно розуміння його змісту.

Так, М.І. Порубов і Г.О. Зорін розглядають психологічний контакт як систему взаємодії людей між собою в процесі їх спілкування [24, с. 167; 13, с. 232]. Така позиція, вважаємо, вимагає уточнення, тому що остання виступає загальною формою будь-якого зв'язку людей чи предметів [22, с. 133] і не розкриває всієї сутності досліджуваної категорії. Спільними рисами психологічного контакту і взаємодії будуть двосторонній характер і причина зумовленість.

Серед учених висловлювалася також думка, відповідно до якої за основу такого контакту слід брати комунікативну діяльність. В.Г. Гончаренко й В.М. Сокиран запевняють, що психологічний контакт є спілкуванням, яке полягає в обміні інформацією при обоюсторонній готовності людей до взаємосприяння і взаєморозуміння [9, с. 10]. Такий підхід до тлумачення означеного поняття, на нашу думку, є однобічним і неповним. Спілкування – найпоширеніша форма взаємодії між індивідами, однак не єдина. Можна досягти першої стадії психологічного контакту шляхом учинення лише певних дій, навіть без спілкування. За

приклад можемо навести випадок зі слідчої практики. Перед проведенням допиту слідчий помітив, що допитуваний погано себе почуває. Слідчий потиснув йому руку, допоміг сісти на стілець, подав склянку води й відчинив вікно в кабінеті. Потім вимкнув мобільний телефон та інші засоби зв'язку, закрив двері кабінету, тобто своїми діями створив сприятливі умови, відповідну обстановку для допиту, причому дотримуючись професійної ділової обстановки у своїй поведінці. Дбайливе й уважне ставлення до допитуваного допомогло слідчому в подальшому встановити з ним психологічний контакт. Характерними ознаками для спілкування і такого контакту є спільна предметна діяльність і наявність активного зворотного зв'язку.

І.Б. Лебєдєв, В.Ф. Родін, В.Л. Цветков формулюють категорію «психологічний контакт» як початкову фазу спілкування, у процесі якої виникає взаємозв'язок мети й інтересів партнерів по спілкуванню, що забезпечує їх подальше взаєморозуміння [18, с. 320]. Психологічний контакт необхідно встановити із самого початку проведення допиту й підтримувати та зберігати його до закінчення певної слідчої дії й упродовж проведення наступних слідчих дій. Іноді лише по закінченні комунікативної слідчої дії вдається досягти психологічного

контакту.

Дехто з науковців порівнює психологічний контакт з таким станом, коли люди можуть і бажають сприйняти взаємну інформацію [3, с. 24]. Стан допитуваної є певного роду її відношенням до зовнішніх і внутрішніх обставин, самопочуттям, настроєм при тій чи іншій ситуації, у відповідний момент [23, с. 709]. Настрій і самопочуття можуть швидко змінюватися залежно від впливу різноманітних чинників. А стан, при якому допитуваний може сприймати інформацію, бути готовим до спілкування, доцільно розглядати як сприятливий елемент обстановки допиту.

Як стадію допиту визначає психологічний контакт В.Л. Васильєв [6, с. 48], що з нашого боку викликає заперечення, оскільки психологічному контакту притаманні такі риси, як ситуаційна зумовленість і динамізм. Ситуаційність контакту полягає в тому, що він устанавлюється залежно від стану спілкування (добровільне повідомлення фактів, що цікавлять органи розслідування; конфліктна ситуація, пов'язана з неправдивими свідченнями, замиканням; висуненням нових версій, розрахованих на затягування розслідування тощо) й може або мати місце, або ігноруватися і слідчим, і допитуваним [14, с. 67]. Динамізм передбачає пластичність контакту, його зміну

залежно від позицій сторін при спілкуванні. Психологічний контакт не може бути чітко визначеною схемою, згідно з якою відбувається спілкування. Він може розвиватися або бути втраченим у зв'язку з емоційним станом допитуваного, втратою довіри до слідчого, бажанням приховати певні обставини, які особа вбачає для себе найважливішими. Тому в пошуках психологічного контакту треба знати про його ненадійність, варіантність, ситуаційну зумовленість і вибірковий вплив [14, с. 68]. Стадією допиту слід вважати не психологічний контакт, а його встановлення: він може бути закріплений не тільки на початковій стадії, а й у процесі отримання відомостей по суті [26, с. 288].

Деякі криміналісти називають психологічний контакт динамічним процесом [13, с. 232; 17, с. 427], що перебуває в постійному розвитку, учасники якого, обмінюючись інформацією, постійно коригують свою поведінку відповідно до ситуацій допиту. Цей підхід нам вбачається більш правильним і наближеним до формулювання розглядуваного терміна.

О.М. Васильєв і Л.М. Карнеєва характеризують психологічний контакт як тактичний прийом [4, с. 76]. Правильною з цього приводу є думка В.Ю. Шепітька, який пояснює, що не встановлення психологічного контакту є так-

тичним прийомом, а використання для цього найбільш необхідних тактичних прийомів та їх системою [26, с. 289].

Аналіз наведених позицій і висловлювань учених дозволяє виокремити наступні загальні ознаки психологічного контакту: (а) *двосторонній характер* – обов'язкова наявність другої сторони (за наявності 3-х чи більше сторін психологічний контакт утворюється з кожною особою окремо й закріплюється з усіма учасниками спілкування); (б) *динамічність*, що передбачає його пластичність, зміну у зв'язку з його варіантністю, високим рівнем невизначеності, емоційною наповненістю; (в) *причинна зумовленість*, відповідно до якої кожна із взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, тим самим породжуючи розвиток об'єктів та їх структур [27, с. 38]; (г) *ситуаційна залежність*, яка полягає в нестабільності контакту, залежності від позицій, стану сторін при спілкуванні та інших чинників; (д) *передача інформації* – словесне повідомлення через мову, мовлення чи за допомогою різноманітних знакових систем однією людиною іншій [21, с. 253]; (е) *спільна предметна діяльність* – наявність щодо взаємодіючих сторін зовнішньої мети (об'єкта), досягнення якої з

різних причин передбачає необхідність поєднання зусиль (є) *активний зворотній зв'язок*, що полягає в реакції особи, у зворотній передачі інформації чи вчиненні певних дій.

Наведений перелік загальних ознак не повною мірою розкриває психологічну сторону контакту, головний зміст досліджуваної категорії. А з'ясування змісту його встановлення на досудовому слідстві і в суді викликає ще більше дискусій серед науковців, які називають досить багату різноманітних підстав для визначення сутності психологічного контакту.

Стосовно цього Г.Г. Доспуловський пише, що психологічний контакт – це узгоджені ділові взаємовідносини носини слідчого зі свідком, потерпілим, підозрюваним чи обвинуваченим [11, с. 12]. Вони відзначаються глибоким і стабільним взаємозалежним і взаємозумовленим зв'язком між людьми [22, с. 133]. Пов'язувати налагодження психологічного контакту з встановленням певних відносин не слід, оскільки ця мить може бути нетривалою, коли між особами виник лише нетривалий ситуаційно зумовлений зв'язок.

Цієї ж точки зору дотримується й О.М. Васильєв, зазначаючи лише, що психологічний контакт слідчого з іншими учасниками слідчих дій полягає у встановленні відносин, що характеризує

ються точним і сумлінним виконанням усіма учасниками (в тому числі і слідчим) своїх процесуальних і моральних обов'язків [5, с. 89]. Наведене не розкриває сутності психологічного контакту. Відповідно до нього при сумлінному дотриманні процесуальних норм і моральному виконанні обов'язків уже можна вести мову про встановлення психологічного контакту.

На думку З.І. Митрохіної психологічний контакт полягає у встановленні саме взаєморозуміння, заснованого на взаємній довірі й прихильності [20, с. 22]. Варто підкреслити, що взаєморозуміння – обов'язкова мета, результат досягнення наступного рівня психологічного контакту. Його доцільно розглядати обов'язковим компонентом психологічного контакту, одним з його невід'ємних елементів.

Як переконує А.В. Дулов, установа психологічного контакту є цілеспрямованою, спланованою діяльністю щодо створення умов, які забезпечать розвиток спілкування в необхідному напрямку й досягнення його цілей. Їх створення зводиться до: (1) забезпечення активного психічного ставлення суб'єкта до слідчого в майбутньому спілкуванні; (2) зняття упередження, ворожості суб'єкта спілкування; (3) полегшення процесу психологічної адаптації [12, с. 107]. Вище-

зазначені умови потрібно розглядати як обов'язкову стадію психологічного контакту.

Заслуговує на увагу концепція, за якою психологічний контакт є своєрідною психологічною атмосферою допиту. Р.С. Белкін, приміром, під психологічним контактом з допитуваним розуміє налагодження такої атмосфери допиту, при якій допитуваний проймається повагою до слідчого, розумінням його завдань, обов'язків, виключає будь-які особисті мотиви в його діях, усвідомлює необхідність сприяти своїми показаннями встановленню істини [16, с. 277]. З нашого погляду, така позиція не зовсім точно розкриває сутність психологічного механізму формування контакту. Цю атмосферу допиту можна порівняти з атмосферою сприяння, безконфліктною ситуацією. Повага до слідчого є відповідним ставленням особи до дій і поведінки на підставі визнання його певних моральних чи професійних якостей. Вона є бажаною реакцією, яка лише сприяє встановленню психологічного контакту й підвищує ефективність проведення слідчої дії. Виключення особистих мотивів у діях слідчого можна розглядати як неупередженість, незаінтересованість, результат дотримання ним вимог об'єктивності при розслідуванні справи.

М.П. Яблоков трактує вста-

новлення психологічного контакту як створення сприятливої психологічної атмосфери слідчої дії, при якій допитуваний внутрішньо, психологічно налаштований брати участь у діалозі, прислухатися до слідчого, сприймати його аргументи й пред'явлені докази навіть в умовах конфліктної ситуації, коли він має намір приховати правду, надати недостовірні свідчення, завадити слідчому встановити істину [15, с. 449]. Така дефініція досліджуваного поняття нам вбачається повнішою, оскільки вказує на можливість установа психологічного контакту в умовах протидії, конфліктної ситуації, коли особа керується власними цілями, інтересами й мотивами, які є протилежними, не співпадаючими з мотивами й інтересами слідчого. Але в умовах конфліктної ситуації в останнього можуть бути і спільні інтереси з допитуваним, які їх зближують: зацікавленість у долі допитуваного, його близьких, родичів, у майбутньому його та його сім'ї тощо [25, с. 24]. Звертається увага на сприйняття інформації, що надходить від слідчого, але не зовсім зрозумілим є сам механізм формування психологічного контакту.

Аналізуючи вищезазначені концепції, В.Ю. Шепітько пояснює, що психологічний контакт – це не взаємодія і не взаємовідносини між учасниками допиту, а

найбільш сприятлива психологічна атмосфера, яка допомагає встановити взаємодію і взаємовідносини, лише певне налаштування на спілкування [26, с. 287].

Існує точка зору, згідно з якою завданням слідчого є створення такої психологічної атмосфери, при якій у допитуваної особи з'явилось б бажання давати повні і правдиві показання [10, с. 101]. З погляду І.М. Макаренка, особлива психологічна атмосфера полягає саме в готовності слідчого й допитуваного до спілкування [19, с. 85]. Уся справа в тому, що для процесу спілкування під час допиту на досудовому слідстві далеко не завжди характерним є готовність допитуваного давати інформацію. У більшості випадків підозрюваний (обвинувачений) намагається приховати від слідчого факти, що можуть його викрити. Навіть коли він доходить висновку про необхідність дати правдиві свідчення і готовий до цього, найчастіше він намагається приховати ті чи інші деталі, що стосуються злочинної події [7, с. 101]. Готовність учасника досудового слідства до спілкування варто розглядати як первинний або проміжний результат діяльності слідчого, що реалізується в процесі надання правдивих і повних показань [8, с. 58].

Таким чином, під психологічною атмосферою треба розуміти: а) відповідне ставлення допиту-

ваного до слідчого, що характеризується розумінням його завдань та обов'язків, повагою й усвідомленням необхідності сприяти й допомагати слідству своїми правдивими показаннями; б) психологічний настрій (налаштування), спрямований на сприйняття ним інформації (доводів, аргументів, пред'явлених доказів тощо), і спонукання допитуваного до спілкування; в) його психологічну готовність до розмови, що полягає в бажанні давати повні й правдиві показання. Психологічна атмосфера є своєрідним фундаментом, основою, що пронизує весь процес установлення психологічного контакту.

Дещо інший підхід до визначення сутності психологічного контакту пропонують В.О. Коновалова й М.В. Боева. З їх погляду, сутністю, змістовною стороною останнього є здійснюваний сторонами взаємовплив. Поняття «психологічний контакт» передбачає відповідний вплив на психіку осіб, які вступають у спілкування. Психологічний вплив при встановленні контакту може мати різні форми. Він обумовлений низкою обставин, серед яких необхідність установлення контакту, його мета, прийом впливу, використання емоційного стану осіб при спілкуванні й, нарешті, – бажання надати необхідну інформацію [14, с. 65].

Як зазначає М.В. Боева, пси-

хологічний контакт слідчого з допитуваною особою – це психічний взаємозв'язок, психічний взаємовплив, який виявляється в бажанні спілкуватися, взаємодіяти. Він виникає, підтримується, розривається, переривається в силу об'єктивних закономірностей перцепції, комунікації, інтеракції, рефлексії, емпатії, стереотипізації, казуальної атрибуції [1, с. 22].

Людська психіка становить собою сукупність душевних процесів і явищ (відчуття, сприйняття, емоції, пам'ять та ін.), специфічний аспект життєдіяльності людини у її взаємозв'язку з оточуючим середовищем [2, с. 545]. Як бачимо, вчинення будь-яких дій, передача інформації впливають на співрозмовника, викликають певні його емоції. Адже кожна людина, сприймаючи інформацію, усвідомлює її, аналізує й приймає відповідне рішення. Залежно від останнього особа надає інформацію або діє в зворотному напрямку.

Окрім перелічених спільних ознак психологічного контакту можна вирізнити і специфічні: (а) *психологічний механізм його реалізації*, спрямований на психіку особи, її душевні процеси та явища; (б) *психологічної цілі й завдання впливу*, що полягають у досягненні взаєморозуміння – згоди, домовленості, зрозумілості, спільності в поглядах і думках, погодженості в діях і вчинках; (в) *на-*

явність психологічної атмосфери, що виявляється в оточуючій обстановці, відповідному ставленні до слідчого, налаштуванні на сприйняття інформації та психологічній готовності до надання повних і правдивих свідчень; (г) досягнення психологічного результату, тобто створення так званої платформи, що передбачає зміну негативного емоційного стану особи, подолання бар'єрів спілкування, формування стабільного психологічного ставлення, що виявляється в позитивній прихильності до слідчого, позиції сприяння розслідуванню і власному глибокому переконанні допитуваного, і можливість здійснення подальшого психологічного впливу.

З урахуванням наведених міркувань, сукупності загальних і

специфічних ознак під психологічним контактом слід розуміти динамічний, ситуаційно зумовлений двосторонній процес впливу на допитуваного, спрямований на досягнення взаєморозуміння шляхом створення найсприятливішої психологічної атмосфери спілкування, в результаті чого в співрозмовника змінюється негативний емоційний стан, психологічне ставлення до слідчого й соціальна позиція в напрямку узгодженості й позитивного взаємовідношення при проведенні слідчих і судових дій.

На підставі викладеного можемо дійти висновку, що встановлення психологічного контакту на досудовому слідстві підвищує ефективність отримання доказової інформації й сприяє оптимізації проведення слідчих дій.

Список літератури: 1. Боева М.В. Тактико-коммуникативная компетентность следователя (на примере взаимодействия с обвиняемым в конфликтной ситуации расследования): Автореф. ... канд. юрид. наук. – Воронеж, 2002. – 24 с. 2. Большой энциклопедический словарь / 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Больш. энциклоп., С.-Пб.: Норинт, 2002. – 1456 с. 3. Будіянський М.Ф. Використання психологічних знань у розслідуванні злочинів: Учебно-метод. посіб. – О.: Астропринт, 2001. – 96 с. 4. Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса. – М.: Юрид. лит., 1970. – 208 с. 5. Васильев А.Н. Следственная тактика. – М.: Юрид. лит., 1976. – 200 с. 6. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1991. – 464 с. 7. Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий: Учеб. пособ. – Свердловск: Юрид. ин-т, 1973. – 178 с. 8. Глазырин Ф.В. Психология следственных действий. – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1983. – 136 с. 9. Гончаренко В.Г., Сокиран Ф.М. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві: Навч. посіб. – К.: Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 48 с. 10. Гусаков А.Н., Филющенко А.А. Следственная тактика (в вопросах и ответах): Учеб. пособ. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 148 с. 11. Дослулов Г.Г. Психология допроса на предварительном следствии. – М.: Юрид. лит., 1976. – 112 с. 12. Дулов А.В. Судебная психология. – Минск: Изд-во Вишэйш. шк., 1975. – 464 с. 13. Зорин Г.А. Руководство по тактике допроса. Учеб.-практ. пособ. – М.: ООО Изд-во «Юрлитинформ», 2001. – 320 с. 14. Коновалова В.Е. Допрос: тактика и психология. – Харьков: Консум, 1999. – 157с. 15. Криминалістика: Учебник / Отв. ред. Н.П. Яблоков. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 718 с. 16. Кримина-

пистика: Учебник / Под. ред. *Р.С. Белкина*. – М.: Юрид. лит., 1986. – 544 с. 17. Курс криминалистики: Общ. ч. / Отв. ред. *В.Е. Корноухов*. – М.: Юристъ, 2000. – 784 с. 18. *Лебедев И.Б., Родин В.Ф., Цветков В.Л.* Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов: Учеб. пособ. – М.: Щит-М, 2005. – 442 с. 19. *Макаренко И.* Понятие и условия установления психологического контакта с несовершеннолетним обвиняемым // Уголов. право – 2003. – № 2. – С. 85-87. 20. *Митрохина З.И.* Использование данных психологии при производстве допроса: Учеб. пособ.: – Киев: УМК ВО, 1990. – 52 с. 21. *Н.И. Кондаков* Логический словарь-справочник. 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Наука, 1975. – 314 с. 22. Новый тлумачний словник української мови: В 4-х т. – Т. 2. / Укл. *В.В. Яременко, О.М. Сліпушко*. – К.: Аконт, 2000. – 910 с. 23. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / Под. ред. *Н.Ю. Шведовой*. – 23-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1991. – 917 с. 24. *Порубов Н.И.* Допрос в советском уголовном процессе. – Минск.: Вишэйш. шк., 1973. – 176 с. 25. *Тертышник В.М., Слинко С.В., Николаенко Ю.А.* Допрос на предварительном следствии: Учеб. пособ. – Харьков: Гриф, 1997. – 52 с. 26. *Шепітько В.Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. – Х.: Харків юрид., 2007. – 432 с. 27. Юридическая психология: Терминологический словарь / Сост. *Бандурка А.М., Венедиктов В.С., Тимченко А.В.* и др. – Харьков: Изд-во Тимченко, 2005. – 432 с.

Надійшла до редакції 07.09.2007 р.

З М І С Т

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ Й ІСТОРИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Петришин О.В.	Соціально-юридична природа права.....	3
Козаченко А.І.	Повноваження губернатора з питань нагляду за діяльністю земств (на матеріалах Полтавської губернії, 1864-1917рр.).....	18
Лизогуб В.А.	Еволюція правового статусу козацької старшини в XVII – XVIII століттях.....	26
Мусієнко І.В.	Система судових і каральних органів Слобожанщини наприкінці XVII – в XIX ст.....	33

ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА Й ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА

Барабаш Ю.Г.	Імпічмент як форма конституційно-правової відповідальності й засіб урегулювання державно-правових конфліктів.....	44
Лялюк О.Ю.	Конституційно-правова характеристика гарантій організації й діяльності місцевих рад в Україні....	54
Дягілев О.В.	Політико-правовий інститут лобізму: проблеми законодавчого регулювання.....	61
Остапенко О.Г.	Становлення органів самоорганізації населення.....	67

ПРОБЛЕМИ ГОСПОДАРСЬКОГО Й ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Пашков В.М.	Викладання дисципліни господарського права в медичних і фармацевтичних закладах освіти...77	
Ківалова Т.С.	Динаміка вітчизняної законодавчої концепції зобов'язань відшкодування шкоди.....	86

ПИТАННЯ ТРУДОВОГО Й ФІНАНСОВОГО ПРАВА

Ярошенко О.М.	Значення практики Європейського суду з прав людини для регулювання трудових відносин.....	93
---------------	---	----

Дмитрик О.О.	Сучасні підходи до визначення поняття «фінансове законодавство».....	98
---------------------	--	----

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА

Сліпченко О.І.	Належність доказів у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди..	105
Корчева Т.В.	Деякі питання щодо дії принципу змагальності в кримінальному судочинстві.....	110

ПРОБЛЕМИ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ

Пащенко О.О.	Соціальна зумовленість закону про кримінальну відповідальність: загальні питання.....	121
Батиргарєєва В.С.	Об'єкти запобіжного впливу на рецидивну злочинність: поняття, зміст, класифікація.....	129
Черненко М.П.	Правове регулювання праці засуджених до позбавлення волі за законодавством України.....	140
Юрасюк О.В.	Щодо визначення теоретичних підходів до організації запобігання торгівлі людьми.....	149
Любжина Т.К.	Визначення виду колонії жінкам, засудженим до позбавлення волі.....	157
Дудніков А.Л.	Криміналістичне поняття злочину у сфері економічної діяльності.....	165
Веліканов С.В.	Ситуаційний підхід у методиці розслідування злочинів.....	173
Курман О.В.	Зміст і структура тактичних операцій при розслідуванні шахрайства з фінансовими ресурсами.....	180
Керик Л.І.	Способи доведення до самогубства.....	186
Шилін М.О.	Правоохоронна діяльність: методологічні засади визначення поняття.....	192

СУДОВА ВЛАДА

Москвич Л.М.	Судові системи світу: класифікація й загальна характеристика.....	202
---------------------	---	-----

ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Павленко Ж.О.	Методологія аналізу політико-правових доктрин у період формування інформаційного суспільства.....	210
----------------------	---	-----

НА ПОЧАТКУ ТВОРЧОГО ШЛЯХУ

Суходубова І.В.	Ознаки стабільності законодавства.....	221
Шеверєва В.Є.	Історичний розвиток передвиборної агітації в Україні.....	227
Кравченко О.О.	Принципи управління державною службою.....	235
Ракіта І.А.	Помилкове сприйняття свідками події злочину.....	240
Чернецкий О.К.	Следственный эксперимент: понятие и этапы развития.....	246
Баранчук В.В.	Психологічний контакт: сутність і проблеми його встановлення на досудовому слідстві.....	252

ПРОБЛЕМИ ЗАКОННОСТІ

Випуск 96

Відповідальний за випуск *проф. А.П. Гетьман*

Редактор *Г.М. Соловйова*

Коректор *Н.Г. Залюбовська*

Комп'ютерна верстка *А.С. Коваленко,*

І.В. Аскерова

В сборнике печатаются научные статьи, посвященные актуальным проблемам правоведения: теории и истории государства и права, конституционного и государственного строительства, гражданского, трудового, финансового, хозяйственного, административного, таможенного, экологического, уголовного права, уголовного и гражданского процессов, криминалистики, вопросам борьбы с преступностью.

Рассчитан на ученых, преподавателей, аспирантов, студентов и практических работников, интересующихся правовой тематикой.

Статьи в сборнике печатаются на украинском или русском языке.

План 2008.

Підп. до друку 27.03.2008. Формат 70x100 1/16. Папір офсетний.

Друк офсет. Умовн. друк. арк. 15,35. Облік.-вид. арк. 15,42. Вид.

Тираж 300 прим. Зам. № 200. Ціна договірна.

Редакція Республіканського міжвідомчого
наукового збірника "Проблеми законності"
61024, Харків, вул. Пушкінська, 77

Друкарня
ФОП Костинський А.В.
м. Харків, вул. Лермонтовська, 27